

BATMAN ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA
SASON ERMENİLERİ VE SASON ERMENİ İSYANLARI

HAZIRLAYAN

NIHAT ÇELİK

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ

BATMAN 2016

EK 2

TEZ ONAY SAYFASI

Nihat ÇELİK tarafından hazırlanan “ XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile BATMAN Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman : (Yrd.Doç.Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ)

Eş Danışman :
(Varsa Yazılacak)

Jüri Üyeleri :

İmza

Prof.Dr. M.Nuri TÜRKMEN

.....

Batman Üniversitesi- Tarih

Yrd.Doç.Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ

.....

Batman Üniversitesi-Tarih

(Yrd.Doç.Dr.Serdar ERKAN)

.....

Dicle Üniversitesi, Tarih

YEMİN BELGESİ

BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BATMAN

BATMAN Üniversitesi. Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmenliğine göre hazırlamış olduğum “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları” adlı yüksek lisans tezinin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi BATMAN Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi beyan ederim.

...../...../.....

Nihat ÇELİK

(imza)

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SASON ERMENİLERİ VE SASON ERMENİ İSYANLARI

Nihat ÇELİK

Batman Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Yard. Doç.Dr. İhsan Burak Birecikli

Hazırladığımız bu çalışmada Osmanlının son dönemlerinde ortaya çıkan milliyetçi isyanlar içerisinde önemli bir yer tutan Ermeni Komitacıları tarafından çıkartılmış olan Sason isyanları konusu hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızda öncelikle, Sason bölgesinin geçmişten günümüze yaşadığı tarihi ve idari anlamda değişimler ele alınmıştır. Devamında ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sason bölgesinde yaşanan değişimler ve bölgede yaşayan Ermeni ve Müslüman halk arasındaki ilişkinin seyri hakkında bilgiler verilmiştir.

Sason coğrafyası ve burada yaşayan Ermeniler hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Ermeni Sorununun ortaya çıkışını ve bu noktada Sason'un önemi üzerinde durulmuştur. Milliyetçi Ermeni siyasi yapıların ortaya çıkmasından sonra 1894 yılında Hınçaklar ve 1904 yılında ise Taşnakların öncülüğünde Sason'da ortaya çıkan olaylar ve sonrasında yaşananlar etraflı şekilde ele alınmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Sason'da yaşanan isyanları ele aldığımız bu çalışmamızda konu ile ilgili bilgilere ulaşmak için Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Sason Bölgesinde yaptığımız sözlü tarih çalışmaları ve kaynak eserlerden istifade edilmiştir.

Batman-2016, Sayfa: X+233

Anahtar Kelimeler: Sason, Ermeniler, Kürtler, Hınçaklar, Taşnaklar, Mihran Damadyan, Murat Boyacıyan, Antranik Ozanyan, Talori

ABSTRACT

Master Thesis

**XIX. CENTURY OTTOMON EMPIRE SASON ARMENIANS AND
SASON ARMENIAN REBELLIONS**

Nihat ÇELİK

Batman University

Institute For Social Sciences

Department Of History

Supervisor: Asst.Prof.Dr. İhsan Burak Birecikli

The Study, which we prepared, gives information about Sason rebellions that emerged in Ottoman Empire's recent times and was supported by Armenian. This rebellion became one of the most important one among nationalist rebellions.

In our study, we firstly tackled historical and executive changes of Sason's region from past to till. Later on, The study has informed that changes of Sason's region and relationship between Muslims and Armenians

After giving a general information about Sason's geography and Armanians, who lived in Sason, The study has emphasized on . Armanian Matter and Role of Sason for this matter. After Nationalist Armenian political structures emerged, It's tackled in details. That events which happened in Sason leading by Hunchakian in 1894, Dashnaks in 1904 and what happened after these events.

In our study, we based on Prime Ministry's Archive, source Works and Verbal study in Rebellion region Sason to Access information.

Batman-2016,Page: X+233

Key words: Sason, Armanian, Kurdish, Hunchakian, Dashnaks, Mihran Damadyan, Murat Boyajıyan, Andranik Ozanyan, Talori

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	18
SASON BÖLGESİ TARİHÇESİ VE MÜSLÜMAN –ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	18
1.SASON İSMİNİN TARİHÇESİ	18
2.TARİHİ SASON COĞRAFYASI	21
3.XIX. YÜZYIL ÖNCESİ SASON TARİHİ	24
A.İLKÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMİYETİN BÖLGEYE GELİŞİNE KADAR SASON TARİHİ.....	24
B.İSLAMİYETİN BÖLGEYE GELİŞİNDEN OSMANLI DEVLETİ KURULUŞUNA KADAR SASON TARİHİ	26
a-) Bizans-Sasani Çatışması Döneminde Sason	27
b-) İslamiyet'in Bölgeye Gelişi	29
c-) Mervâniler Dönemi Sason	31
d-)Selçuklular Dönemi Sason	33
e-)Beylikler Dönemi Sason	35
f-)Eyyubiler ve Moğol İstilas Dönemi Sason	38
C. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE SASON	39
a-)Osmanlı Kuruluş Döneminde Sason Tarihi	40
b-)Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi Sonrası Sason Tarihi	45
c-)Sason'un Osmanlı Devleti İdari Yapısındaki Yeri	49
İKİNCİ BÖLÜM	56
XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE SASON ERMENİLERİ	56
1.OSMANLI DEVLETİ'NDE SASON ERMENİLERİNİN GENEL DURUMU	56
A. SASON BÖLGESİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ.....	57
i-)Tarih Boyunca Nüfusun Niteliksel Değişimi	58
ii-) Osmanlı Dönemi Sason Nüfus İstatistiği	61
B. SASON ERMENİLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT.....	64

C.GENEL HATLARI İLE SASON'DA ERMENİ MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ	69
i-)Bölgede Ermeni Toplumuna Önderlik Eden Kurumlar	72
ii-)Bölgede Müslüman Toplumuna Önderlik Eden Kurumlar	76
Ç.SASON ERMENİ VE MÜSLÜMAN HALKIN ORTAK PAYDALARI.....	79
i-)Pagan Ritüeller	80
ii- Sason coğrafyasında İnşa Edilen Ortak Yaşam	83
D.ZORUNLU ORTAK YAŞAM İNŞASINDA KİRVELİK VE FÎLÊHEMİN KURUMLARININ YERİ VE ÖNEMİ.....	87
i-)Kırvelik Kurumu	87
ii-)Ortak Yaşam İnşasında <i>Filehêmin</i> Kurumu	90
2.OSMANLI DEVLETİ MERKEZİLEŞME POLİTİKASININ BÖLGEDE ERMENİ MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI	94
A.GARZAN SEFERİ DÖNEMİNDE SASON.....	95
B.OSMANLI DEVLETİ ISLAHAT ÇABALARININ BÖLGEDE YANSIMALARI	98
i-) Tanzimat Dönemi ve Yansımaları	99
ii-) 1858 Arazi Kanunnamesi ve Etkileri	100
3.XIX. YÜZYILDA SASON'DA ERMENİ VE MÜSLÜMAN HALKLARIN BOZULAN İLİŞKİLERİ: TOPRAK VE SU KARDEŞLİĞİNİN SONU	102
III. BÖLÜM.....	110
BİRİNCİ SASON İSYANI.....	110
1.İSYAN ÖNCESİNDE SASON'DA GENEL DURUM	110
A.OSMANLI DEVLETİ'NİN SASON HALKINA BAKIŞI	110
i- Ermenilerin Kürtlere Vergi Verme Meselesi	113
B.BÖLGEDE İSYAN ÖNCESİNDE YENİ İTTİFAKLARIN OLUŞMASI	117
i-Ermeni Milliyetçilerin Bölgeyi Seçme Nedenleri	121
ii-Sason Olaylarında Misyonerlerin Rolü	122
iii- Sason İsyamında Hınçak Örgütünün Rolü	126
a-Mihran Damadyan	129
b-Hamparsum Boyacıyan (Haçinli Murat).....	130
2. İSYANI'NİN BAŞLAMASI VE BASTIRILMASI	131
A. SASON İSYANININ BAŞLAMASI	131
B. MÜSLÜMAN AŞİRETLERİN VE OSMANLI DEVLETİNİN OLAYLARA DAHİL OLMASI	136
C. HAMİDİYE ALAYLARI VE ZİLAN ŞEYHİNİN SASON İSYANINDA ROLÜ.....	142

D. İSYANIN BASTIRILMASI VE SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER	146
3.SASON İSYANI SONRASI KURULAN TAHKİK KOMİSYONU VE ÇALIŞMALARI...	148
A- AVRUPALI DEVLETLERİN İSYAN SONRASI BÖLGEDE ÇALIŞMALARI.....	148
B-SASON İSYANI ARAŞTIRMA KOMİSYONU TAHKİK HEYETİ VE ÇALIŞMALARI	150
C-SASON İSYANINDA İNSAN KAYIPLARI İLE İLGİLİ BİLGİLER	158
i-Ermeni Tezi doğrultusunda Verilen İnsan Kayıpları İstatistikleri	159
ii-Ermeni Tezi Karşıtlarına Göre Verilen İnsan Kayıpları İle İlgili İstatistiki Bilgiler.....	161
4. DÜNYA GÜNDEMİNDE SASON İSYANI YANSIMALARI	162
i- Avrupa Gündeminde Sason İsyanı	162
ii- ABD Gündeminde Sason İsyanı	165
iii- Osmanlı Devleti'nin Ermeni Propagandasına Karşı Çalışmaları	166
5. I.SASON İSYANININ ERMENİ ZİHNİNDE YANSIMALARI	169
IV.BÖLÜM	172
II. SASON İSYANI	172
1. İSYAN ÖNCESİ TAŞNAK ÖRGÜTÜNÜN BÖLGEDE Kİ ÇALIŞMALARI	174
A.TAŞNAK FEDAİLERİN SASON'A YERLEŞME ÇALIŞMALARI VE SEROP AĞPÜR'ÜN TASFİYE EDİLMESİ	175
B.ANTRANİK'İN YENİ TAŞNAK LİDERİ OLMASI VE KÜRT HALİL AĞA İLE MÜCADELESİ	180
2.İSYANIN BAŞLAMASI VE BASTIRILMA SÜRECİ	188
A.ANTRANİK'İN ÖNDERLİĞİNDE İSYANIN BAŞLAMASI	192
B.DEVLET GÜÇLERİ TARAFINDAN İSYANIN KONTROL ALTINA ALINMASI VE BASTIRILMA SÜRECİ	197
i-Savaşta Yaşanan İnsan Kayıpları İstatistiği Bilgileri	201
3.II. SASON İSYANININ ERMENİ ZİHNİNDEKİ YANSIMALARI	203
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	210
EKLER	228

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
A.} DVN	:Sadaret Divan Kalemî Evrakı
A.}MKT. MHM	:Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
BEO.	:Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA :	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	:Bakınız
Bl..	:Bölüm
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
D.	:Dosya
DH. İD.	:Dâhiliye İdare
DH. TMİK. M	:Dâhiliye Muamelat
DH. MKT	:Dâhiliye Mektubi Kalem
DH. MUİ	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
G.	:Gömlek
H.	:Hicri
Hız	:Hazreti
HR. MKT	:Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî
HR. SYS	:Hariciye Nezareti Siyasi
İ.DH.	: İradeler Dâhiliye
İ.HUS	: İradeler Hususi
k.	:Kısım
M.	:Miladi
MVL	: Meclis-i Vela

No.	:Numara
s.	:Sayfa
TTK	:Türk Tarih Kurumu
v.b.	:Ve benzeri
y.y	:Yüzyıl
Y.A.HUS	:Yıldız Hususi Maruzat
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	:Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK. ASK	:Yıldız Parekende Askeri Maruzat
Y.PRK. UM	:Yıldız Parekende Umumi

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin sayılı büyük imparatorluklarından olan Osmanlı İmparatorluğu 1299 yılında tarih sahnesine dâhil olmuştur. Uzun yüzyıllar dünya politikasının icrasında başat güçlerden biri olmuştur.

1789 Fransız Devriminden sonra insanlık tarihi yeni bir mecrada akmaya başlamıştır. Fransız Devrimi sonrası ortaya çıkan “*Milliyetçilik*” olgusu kısa bir süre içerisinde bir hayalet gibi dünyayı sarmaya başlamıştır. Milliyetçilik cereyanı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu *imperium* devletler için bir nevi sonun başlangıcı olmuştur.

XIX. yüzyıl Osmanlı'nın milliyetçilik kavramı ile mücadele ettiği bir dönem olur. İlk önce Osmanlı'nın Avrupa Kıtasında elde bulundurduğu topraklarda ilk kaynamalar başlar. Sırp, Yunan başta olmak üzere birçok gayrimüslim halk isyan hareketlerine başlar.

Osmanlı bünyesinde yaşayan Hristiyan halklar ilk önce teşkilatlanma, halkı bilinçlendirme faaliyetlerine girişirler. Bilinçlendirilmiş halkı öne sürerek isyan denemeleri başlar. İsyân sayesinde Modern Batı Avrupa dünyası “*din kardeşlerinin*” bu çılgına, isyanına kayıtsız kalmayacaktır. Sorun uluslararası düzeye taşındığında artık “mesele” dünyaya mal olmuştur. İsyân eden halk için imtiyazlar, özerklik ve nihayetinde bağımsızlığa giden yol doğrultusunda gerekli mücadeleler masa başında veriliyordu. Bu mücadele sonucunda Osmanlı topraklarından bazı milletler kopmaya başlar.

Osmanlı'nın Avrupa topraklarında yaşayan Rum, Sırp, Bulgar tebaanın isyan hareketlerinin Osmanlı'nın doğu taraflarında yaşayan “*Milleti Sadıka*” tebaa olan Ermenileri de etkilemesi kaçınılmazdı. XIX. yüzyılın ikinci yarımından itibaren Ermeni gençleri de Fransız Devriminin etkisiyle farklı arayışlara girmeye başlar. Kısa bir süre içinde Ermeni cemaati içinde gizli yapılanmalar kurulmaya başlanır. “*Büyük Ermenistan'ı*” kurmak için artık halkı süratle teşkilatlandırmak ve kurtuluş için aydınlatmak gerekiyordu. Osmanlı'nın doğu bölgesinde bulunan Avrupalı ve Amerikalı misyonerler ve bu devletlere bağlı misyoner okulları isyana önderlik edecek ilk genç önderlerin milliyetçi duygularla yetiştirilmesinde kilit rol oynayacaklardır.

1856 Osmanlı- Rus savaşı ve sonrasında 1878 yılında cereyan eden 93 Harbi (Kırım Harbi) döneminde Osmanlı Devleti bir yangın yerine dönmüştür. Bu savaşlar nedeniyle yaşanan siyasi ve sosyal kargaşa ortamı Ermeni milliyetçilerinin siyasi çalışmaları ve eyleme geçmeleri için uygun bir zemin yaratacaktır.

Ermeni milliyetçisi fedailer öncülüğünde ilk teşkilatlı Ermeni isyanı coğrafik uygunluğu açısından Osmanlı'nın gözlerden ırak coğrafyası olan Sason da yaşanacak olan 1894 Sason isyanı kabul edilebilir. İsyanın cereyanından itibaren Sason bölgesindeki Müslüman aşiretler ile Ermeni halkı arasında yaşanan sorunlar yerel bir çatışma olmaktan çıkar, ülke gündemine oturur. Yaşanan olaylar çok kısa bir süre içerisinde Avrupa ve Amerika devletlerinin siyasi gündeminde, ayrıca yazılı basında yoğun bir şekilde yer almaya başlar. Sason olayları Osmanlı karşıtı devletlerin elinde önemli bir koz olarak Osmanlı imparatorluğuna karşı her platformda kullanılmaya çalışılır.1894 yılında yaşanan Sason olayları ve akabinde ortaya çıkan gelişmeler Ermeni meselesinin uluslararası alana taşınmasına ve bu vesile ile sürekli Osmanlı'nın karşısına bir şekilde konmasına neden olacaktır.

Ermeni Meselesinin zirve noktası kabul edilen 1915 yılının 100. yılına tekabül eden 2015 yılını yeni idrak ettiğimiz bu günlerde “ *Ermeni Meselesinin*” ülke ve özellikle dünya gündeminde yoğun bir şekilde ele alındığı bir dönemi yaşamaktayız. Ermeni Meselesinde 1915 olaylarına giden süreçte neler yaşanmıştır? Bunları bilmeden olaya sağlıklı bakabilmek mümkün değildir. Uzun yıllar “*Milleti Sadıka*” tabiriyle Osmanlıda yaşayan Ermenilerin İmparatorluk için bir *mesele* haline dönüşmesi bu algının yerleşmesinde önemli kilometre taşlarından biri olan Sason Ermeni Olayları büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Ermeni Meselesinin başlangıç olaylarından biri olan Sason Ermeni İsyanının sağlıklı bir şekilde ele alınması Ermeni meselesinin anlaşılmasında da daha sağlıklı bir tablo oluşmasında katkısı kaçınılmazdır.

Çalışmamızın vücuda getirilmesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivince araştırmacılara sunulan döneme ait belgelerden faydalanmaya çalıştık. Konu ile ilgili döneme farklı açılardan bakan yerli ve yabancı eserlerden dönemi anlatan Ermeni kaynaklardan istifade etmeye çalıştık. Çalışmamızda ayrıca Sason ilçesinde yaptığımız

saha çalışması sonucunda elde ettiğimiz sözlü tarih materyallerini de konu içerisinde değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmuştur.

Giriş bölümünde, Ermenilerin tarih sahnesine çıkışları ve Türkler ile tarihlerinin kesişmesine ve Osmanlı'da *Millet-i Sadıka* diye bilinen bir halkın çözülmesi elzem bir *Mesele* haline dönüşme süreci ile ilgili kısa bir tarihi değerlendirme yapılmıştır.

Birinci Bölüm, Sason bölgesinin ayrıntılı bir tarihçesi, Ermenilerin buradaki faaliyetleri, bölgenin İslamlaşma dönemi, ayrıca Klasik Osmanlı döneminde Sason bölgesi ile ilgili tarihi bilgiler bulunmaktadır.

İkinci Bölümde, Osmanlı İmparatorlu döneminde Sason Ermenilerinin genel durumu farklı açılardan ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Sason bölgesinde aynı coğrafyayı paylaşmış Ermeni-Müslüman halkların Osmanlı tarihi boyunca ilişkilerinin değişen seyri ile ilgili konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, 1894 yılından itibaren Sason'da başlayan Ermeni olaylarının gelişimi, I. Sason İsyanının bastırılması ve 1894 olaylarını araştırmak üzere kurulmuş olan Tahkikat Komisyonunun görevleri ve yaptıkları incelemeler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Dördüncü bölümde, Taşnak Örgütünün Sason'da yürüttüğü siyasi faaliyetler ve onların öncülüğünde 1904 yılında ortaya çıkan II. Sason İsyanı ve sonrasında yaşananlar farklı açılardan ele alınmaktadır.

Çalışmamız sonuç bölümü ile bitirilmiştir.

Çalışmamızın bundan sonra Sason üzerine yapılacak çalışmalara yardımcı olmasını dilerken, konunun çalışılması, gözden geçirilmesi safhasında fikirlerinden istifade ettiğim Yrd. Doç.Dr. Abdullah Mesut Ağır'a, Yard. Doç.Dr. Muammer Ulutürk'e ve katkılarından dolayı Yrd. Doç.Dr. İhsan Burak Birecikli'ye teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

Asya kıtasının kadim halklarından kabul edilen Ermenilerin kökeni oldukça tartışmalıdır. Ermeni akademik dünyasında da tam olarak bu konuda bir görüş birliğinden söz etmek mümkün değildir. Kimi Ermeni araştırmacılara göre Ermeniler Hz. Nuh Peygamberin oğullarından olan Yafes (veya Yasef)'in oğlu Gomer babası ile tufandan sonra Mezopotamya'ya yerleşir. Gomer'in oğlu Hay (çoğulu Hayk) soyundan gelenler Ermeni ulusunu oluşturmuşlardır. Hayk ismi bu nedenle bugün bile Ermeni milletinin zihninde değerli bir mit olarak yaşamaktadır.¹ Bir kısım Ermeni tarihçi ise köklerinin Urartu uygarlığına dayandığını öne sürer. Ancak bu yönde somut veriler ortaya konulamamıştır. Diğer bir anlayışa göre Ermeniler Güney Kafkasya halklarındandır. Ancak diğer Kafkasyalılarla Ermeniler arasında herhangi bir soy yakınlığı kanıtlanamamıştır. Levon P. Dabağyan gibi bazı Ermeni tarihçilerin, Ermenilerin Turan ırkından olduğu yönünde tezleri vardır.² Bazıları ise, Ermenilerin İran ailesinden geldiklerini ancak Afgan, Asuri, Hint ve Türk ırklarıyla karıştığını öne sürmüştür. Kimi araştırmacılara göre ise, Ermenilerin Aryan ırkıyla beraber Mezopotamya'ya geldiklerini ve burada bulunan diğer kavimlerin bir karışımı olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak, Ermeni tarihçilerinin çoğunluğunun kabullendiği en güçlü tez Ermenilerin tarihte ilk defa Balkanlara yerleştikleri tezdır. Trakya-Frigya kökenlidirler ve İllirya'luların baskıları sonucu M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Anadolu bölgesine göç ettikleri düşünülür.³

Tarihte Ermenilerin kökeni üzerinde tam bir görüş birliği bulunmadığı gibi Ermenilerin tarihte yaşamış oldukları bölgenin net olarak çizilmesi de mümkün değildir. Çünkü tarihte Ermenistan diye adlandırılan bölgenin sınırları zaman içerisinde sürekli değişmiştir. Ermenilere göre, Ermenistan denilen yer, büyük ve küçük olarak ikiye ayrılmaktadır. Büyük Ermenistan kuzeyde Karadeniz ve Gürcistan,

¹ Sadi Kocaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara 1967, S.18

² Osman Karabıyık, **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü- Bugünü**, İhlas Matbaacılık, İstanbul 1984, s.11

³ Şevket Dönmez, "Ermeniler Kapadokya'dan Doğuya Göç Etti", **#Tarih Dergisi**, Sayı.13,2015, s.32-40

batıda Kızılırmak, doğuda İran ve Hazar denizi, güneyde İran, Irak, Suriye ve Mezopotamya ile çevrilidir. Küçük Ermenistan ise Fırat'ın batısında kalan yerlerdir. Tarih içerisinde Ermeniler, başta bugünkü Ermenistan olmak üzere Gürcistan, Azerbaycan gibi Kafkasya ülkeleri ile Kuzey İran, Doğu Türkiye, Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Kilikya diye isimlendirilen Doğu Akdeniz'de yaşamışlardır.⁴

Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce; İran, Roma, Bizans ve Arap yönetimi altında bulunmuşlardır. Bizans hâkimiyetinde Ermeniler büyük zorluklar çekmişlerdir. Bizans bir cezalandırma yöntemi olarak Ermenileri Anadolu'nun farklı yerlerine zorunlu göçe tabi tutmaktaydı. Ayrıca Bizans aristokratları elinde ezilen Ermeniler zorla din değiştirmeye zorlanıyorlardı. XI. yüzyılda Asya'da tarih sahnesine hızlı bir giriş yapan Türkler Tuğrul Bey zamanında, Ermenilerin yoğun bulunduğu Anadolu'nun doğu kapısından ilk fetihlerine başlamışlardı.⁵ Selçuklu Türklerinin bu ilk akınları gerçekleştiğinde Ermeni halkı bu gelenleri kurtarıcı olarak görüyordu.⁶ Tuğrul, 1054 yılında üç kola ayırdığı ordu birlikleri, bir yandan Kafkas, Canik, Tercan ve Sasun dağlarına ve Erzincan'a kadar ilerler.⁷

Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Ermenilerle yakın ilişki kurulmuştur. Sultan Melikşah'ın imparatorluk içinde, Selçuklu vatandaşı olarak yaşamakta olan Ermenilerin de dâhil olduğu bütün gayri Müslim azınlıklara karşı gösterdiği hoşgörü, dönemin Ermeni ve Süryani kaynaklarında pek çok övgülü sözle dile getirilmiştir.⁸ Çağdaş Ermeni müverrihi Matthieu, Sultan Melikşah ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir: *“Dünyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanlar içinde en seçilmiş hareket itibariyle en zarifi, her hususta en kusursuz ve günahsız, yağma ve kıtallere karşı koyan, son derece merhametli ve müşfik, fevkalade alicenap, tebaasının babası, herkese bilhassa Hristiyanlara karşı çok müsamahakâr ve himeyakar”*⁹ gibi cümlelerle anlatır. Bundan

⁴ Abdurrahman Çaycı, **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.4

⁵ Ali Sevim, *“Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”*, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, TTK, Ankara 1985, s.69

⁶ Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 1983, s.18

⁷ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara 1993, s.2

⁸ Sevim, *“Büyük Selçuklu İmparatorluğu ...”*, s.72

⁹ Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Levent Yay, Ankara 1995, s.80

başka, Ermeni Müellifi Urfalı Mateos vakayinamesinde Sultan Melikşah'ın ölümü dolayısıyla “Herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi Sultan Melikşah'ın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü.” demek suretiyle özellikle Ermenilerin hislerini ifade etmeye çalışmıştır.¹⁰ Görüldüğü gibi Selçuklu Türkleri; Ermenilere ve diğer Gayri Müslim tebaaya, Bizanslıların göstermediği hoşgörüyü göstermiş; dini ve sosyal yaşantılarını muhafaza etmeleri için imkânlar hazırlamıştır.¹¹

Ermeniler, Selçuklulardan sonra İlhanlıların, Timurluların, Karakoyunlu ve Akkoyunluların, kısmen de Safevilerin yönetiminde yaşamışlardır.¹² Osmanlı Devleti'nin siyasi alanda hızlı bir giriş yapmasından kısa bir süre sonra Batı Anadolu'da dağınık durumda bulunan Ermeniler Osmanlı'nın yeni başkenti olan Bursa'ya göç ettiler. Gelen Ermeni Cemaati ile birlikte Ermeni ruhani reisi (Patrik)'te Bursa'ya yerleşti.¹³

Osmanlılar, kendilerini Selçukluların halefi ve varisi olarak görüyorlardı. Bu noktadan hareketle Osmanlıların gözündeki Ermeniler kendilerine Selçuklulardan miras kalmış sancak, toprak gibi önemli bir emanetti.¹⁴

Küçük bir devletten dünya imparatorluğuna doğru zorlu yürüyüşte Osmanlı Devleti, bünyesinde yaşayan gayrimüslimlere mahalli ve mali işlerde serbest hareket etme imkânı tanıdı. Hükümet onların dillerine, dinlerine, mekteplerine, hastanelerine, medeni hallerine karışmadı. Hatta Osmanlı Devleti başlarına kendi aralarından seçecekleri bir adamı getirmelerine ve bu adamın kendi yanına birkaç akıl kâhyası almasına da müsaade etti¹⁵

1453 tarihinde Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u alınca Rum Ortodoks Patrikliğine “*Ekümeniklik*” sıfatını da vererek Rum Patriğini imparatorluğu

¹⁰ Sevim, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu ...*”, s.72

¹¹ Azmi Süslü v.d, **Türk Ermeni İlişkileri Tarihçesi (Efsane ve Gerçekler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.14

¹² Çaycı, **a.g.e.**, s.7

¹³ Levon Panos Dabağyan, **Paylaşılmayan Belde Kostantiniyye**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.237

¹⁴ Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Özal Matbaası İstanbul 1988, s.67-68

¹⁵ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.40

bünyesindeki bütün Ortodoksların reisi haline getirmiştir. Fatih, 1461 yılında yani fetihten sekiz yıl sonra Bursa'da ikamet eden Patrik Ovakim'i İstanbul'a getirtti ve irat ettiği bir fermanla kendisini Ermeni Cemaatine Patrik olarak tanıdı.¹⁶ Ermeniler için bu hayal bile edilemeyecek bir gelişmeydi. Geçmiş dönemlerde Bizans gibi Hristiyan Ortodoks egemen devletler tarafından sürekli dini olarak hor görülen ve bu nedenle kimi zaman cezalandırılan Ermeni cemaati Sultan Fatih ile birlikte diğer Hristiyan mezheplerle eşitleniyordu. Ermenilerin olumlu duygularını rahip Y.G. Çark'ın şu ifadelerinde görebiliriz: *“İstanbul'un zaptı Türkleri sevindirdiği kadar Ermenileri de sevindirmişti. Ermenilerin istikbali için yeni bir yıldız parlamaya başlar... Eğer Türkler İstanbul'a gelmemiş veya gelmeleri gecikmiş olsaydı, Ermenilerin İstanbul'a yerleşmeleri ve inkişafı pek şüpheli olacak, hatta belki izleri bile bulunmayacaktı.*” demektedir.¹⁷ Ermeni Patrikliği inşasından sonra Sultan Fatih Anadolu'da dağınık halde bulunan Ermeni cemaatini İstanbul'a davet etti. Karaman, Kayseri, Sivas, Diyarbakır ve başka yerlerdeki Ermeniler oluk oluk İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Topkapı, Samatya, Kumkapı, Balat gibi önemli semtlere yerleştirilmişlerdir. Yavuz Sultan Selim, 1514 Çaldıran zaferinden sonra birçok Ermeni zanaatkârını Tebriz'den İstanbul'a getirmiştir.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren “millet” sisteminin artık kurumsallaşmaya başladığını görüyoruz. Osmanlı'da kullanılan “millet” kavramı bugünkü anlamını içermiyordu.¹⁹ Arapçada dini bir topluluğu ifade eden “millet” kavramı zaman zaman farklı grupları da tanımlamaktaydı. Örneğin bu kavram kimi zaman geniş bir cemaati, kimi zaman bir dille konuşan grubu, kimi zamanda aynı inançtakileri nitelemiştir. Gelecek dönemde XIX. yüzyıl terimi olarak karşımıza çıkan “millet sistemi” Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman devlet otoriteleri ile gayrimüslim topluluklar arasındaki düzenlemeleri tanımlamaktadır.²⁰ Bu sistem, Fatih Sultan Mehmet döneminde kiliselerin devlet kontrolünde organize edilmesinden

¹⁶ Dabağyan, a.g.e, s.243

¹⁷ Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002,s.59

¹⁸ Garabet Basmacıyan, **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri**, (Çev. Mehmet Baytımur) Peri Yayınları, İstanbul 2011, s76-77

¹⁹ İlber Ortaylı, *“Osmanlı İmparatorluğunda Millet”*, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.4,İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.996-1001

²⁰ Benjamin Braude, *“Millet Sistemi'nin İlginç Tarihi”*, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.4,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.131

sonra uygulamaya başlanmış ve içinde yer alan topluluklar ise XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonlarına kadar “millet” olarak ifade edilmişti. Bu sistemde; Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere dört millet yer almaktaydı. Bunlardan Müslümanlar “*Millet-i Hâkime*” gayrimüslim içinde sadece Ermenilere ise “*Millet-i Sadıka*” olarak adlandırılmıştı.²¹ Bu hoşgörü sayesinde de Ermeniler Müslüman Türk kültürüne karşı en sıcak davranan ve bu kültürle kaynaşan bu nedenle devlet nezdinde “*Tebaa-i Sadıka-i Şahane*” (Sultanın sadık tebaası) veya “*Millet-i Sadıka*” (sadık millet) unvanına sahip tek millet oldular. Uzun yüzyıllar Osmanlı Devleti’nin farklı kademelerinde Ermeni vatandaşların göreve getirildiklerini görmekteyiz.²²

Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler zaman içerisinde belli başlı beş gruba ayrılmıştır: Birinci grup varlıklı, hükümet kademelerinde yer alan sivil alanda da etkili olan sınıftı. İkinci grupta tüccarlar, finans sektöründe çalışanlar, İstanbul ve Anadolu kentleriyle kasabalarında bulunan ve sanayicilikle uğraşan kişilerden oluşuyordu. Üçüncü grubu ise imparatorluğun her yanına dağılmış köylü sınıfı oluşturuyordu ve bunlar Ermeniler arasında çoğunluğu oluşturuyorlardı. Dördüncü grupta ise dağlık bölgelerde dağınık bir şekilde yaşayan, Sasun ve Zeytun bölgelerinde olduğu gibi başına buyruk, yarı özerk biçimde devlet kontrolünden ve etkisinden uzak yaşayan sınıftı. Beşinci grubu ise papazlar ve üst sınıf din görevlileri oluşturuyordu. Bunlar imparatorluk içinde yaşayan en varlıklı toplulukların başında geliyordu. Askerlikten ve savaşın tehlikelerinden uzak yaşayan bu cemaat mensupları kısa zamanda, hem sayıca çoğalmış, hem de ekonomik bakımdan gelişerek epey ayrıcalıklı bir duruma gelmişlerdi.²³ Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslüman vatandaşlar devletin selameti için genelde devletin silahlı zinde gücü olmuşlardır. Bu nedenle Müslüman halk ticaret ve zanaata pek itibar etmemiş bu işleri genelde gayrimüslimlerin yapacağı, yapması gereken bir iş olarak görmüşlerdir.²⁴

²¹ Nuri Adıyeke, “*Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair*”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.183.

²² Kılıç, a.g.e, s.42

²³ Salahi R.Sonyel, **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlü Diplomasinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, 2.Basım, İstanbul 2009,s.44

²⁴ Recep Maraşlı, **Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı**, Peri yayınları, İstanbul 2008, s.105

Osmanlı Ermenilerinin, imparatorluğun çökme devrinde dahi Rusya Ermenilerinden daha rahat yaşadıklarını eserlerinde belirten İsmail Hakkı Danişment “*Tarihi Hakikatler*” adlı eserinde, Ermeni Tarihçisi Vartanyan’ın şu itiraflarına yer vermektedir: “*Türkiye Ermeni’si, Rus Ermeni’sine göre kültürü, dili, tarihi ve edebiyatı bakımından çok daha kuvvetli ve serbest idi. XIX. asır başlarında Ermenilik bir millet olarak Avrupa’da henüz bilinmiyordu.*”²⁵

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa kıtasında yaşanacak olan Fransız ihtilali gelecek kötü günlerin habercisi olacaktır. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim milletler isyan etmeye başlayacaktır. 1829 yılında Yunanlılar Osmanlıdan ayrılan ilk millet olmuştur. Yunanlıların bağımsızlığını elde etmesi Ermenilere de bu anlamda örnek teşkil edecektir. 1789 Fransız Devrimi sonrası Osmanlı İmparatorluğu içerde yaşadığı isyanlara karşı çözüm arayışına girer. İmparatorluk tebaasının tek vücut olmasını savunan “*Osmanlı Birliği*” fikri ile devleti ayakta tutmaya çalışır. Batı devletlerinde sosyal sınıfların siyasi eşitliği yönünde ilerleyen XIX. asır, Osmanlı Devleti’nde bünyesi icabı böyle bir yolu izlemeye başladı.²⁶ 1839 Tanzimat Fermanı ile açık bir şekilde “*Müslüman- Müslüman olmayanlar*” arasındaki eşitsizliği gidermeyi hedefliyordu.²⁷ Hristiyan unsurlar elde ettikleri yeni haklar sayesinde devlete daha rahat ulaşabiliyor. Ayrıca bütün imparatorluğa yayılmış konsolos, sefir ya da ajan kisvesi altında sayısız temsilcileri bulunmaktaydı.²⁸

Tanzimat, Ermenileri oldukça memnun etmiştir. Devletin güvenini kaybetmiş olan Rumların yerini devlet kademelerinde Ermeniler doldurmaya başlamıştır. Osmanlı Sarayında, hariciye nezaretinde ve daha birçok alanda Ermeniler görev almaya başlamışlardır. II. Abdülhamit Ermenilerin saray ile münasebetlerini hakkında şunları anlatmaktadır: “*Babam sultan Abdülmecid zamanından bilirim, kilercilere varıncaya kadar Ermeni idi. Hassa hazinesinde Artin Paşa’lar, Gümüş Gerdan’lar vardı. Eski bir aile bilirim, validemin terzisi idi. Adeta harem ağaları görevi onlara*

²⁵ Onur Hüdavendigar, **Milleti Sadıka’dan Hayk’ın Çocuklarına Ermeniler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999, s.34-35

²⁶ Halil İnalçık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, TTK, Ankara 1943,s.4

²⁷ Cahit Külekçi, “*Osmanlı Devletinde Ermeniler*”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003,s.86

²⁸ Salahi Sonyel,“*Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi*”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (Editör Hasan Celal Güzel),YTY,3.Baskı, Ankara 2006, s.438-439

verilmişti. *Bütün vüzerâ, küberâ konaklarında Ayvazlar mutemetler onlardı. Pederim her hafta Gümüş Gerdanlar ailesine gider, orada yemek yerdi. Onlar da gelirler, harem-i hümayunda kalırlar, yatarlardı.*"²⁹ görüldüğü gibi son yıllara kadar Ermeni mensubu Osmanlı vatandaşları devletin her kademesinde çalışma imkânı buluyordu.

Bu dönemde "*Millet-i Sadıka*" olan Ermeniler, devletin güvenliğini kazanmış olmalarının bir işareti olmak üzere, kalpaklarına tuğra takmalarına müsaade edilmiştir.³⁰ Bu hak Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Hristiyan unsurlarda Ermenilerin en ayrıcalıklı halk olduklarını gösteren örnek bir uygulamadır.

Tanzimat ile devlet nazarında eşit hale gelen gayrimüslim halkın ileri gelen seçkin unsurları uzun zaman içerisinde sahip oldukları otoriteyi kaybetmeye başlarlar. Bu yeni dönemde halkın içinden çıkan milliyetçi liderler, din adamlarının kaybetmeye başladıkları otoriteyi kendilerine aktarmayı başaracaklardır. Milliyetçi Ermeni gençler ileride cereyan edecek olayların dinamik gücü olmaya başlayacaklardır.³¹

Osmanlı Islahatları sonucunda Ermeniler kendilerine ait bir meclise sahip olurlar. Ermeni meclisince hazırlanan "*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*" Osmanlı Devletince 1863 yılında onaylanarak kabul edilmiştir. Bu Ermeniler için hayal edilemeyecek derecede önemli bir gelişmedir. 99 maddelik "*Ermeni Millet-i Nizamnamesi*" ile 140 temsilciden oluşan bir meclis kuruldu. Meclisin 80 üyesi İstanbul'da oturan meslek kuruluşlarından, 20 üyesi İstanbul ruhban arasından, geriye kalan 40 üye ise taşradan seçilecekti.³² Nizamnamenin onaylanmasıyla Patriğin yüzyıllardır kullandığı hak ve yetkileri mutlak olmaktan çıkarılıyor. Ermeni Milleti ile bölüşmesi kuralı getiriliyordu. 1863 tarihli bu Ermeni Anayasası, Ermenilere Batılı devletlerin baskısı sonucu değil, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne gösterdikleri sadakat sonucu bir ödül olarak hazırlanmıştı. O dönemde Türkler bile böylesine olağanüstü

²⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, 6 baskı, TTK, Ankara 2007,s.127

³⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Dışişleri Akademisi Yayınları, Ankara 1971,s.5

³¹ Turgay Uzun, **Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler**, (Editör Hasan Celal Güzel), YTY,3.Baskı, Ankara 2006, s.163-164

³² Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu**, TTK, Ankara 1991,s.71

haklara sahip değillerdi.³³ Kamuran Gürün bu nizamname ile Osmanlı himayesinde yaşayan Ermenilerin bir nevi “*topraksız muhtariyet*” elde ettiğini belirtmektedir.³⁴

Ermeniler millet sisteminin bahsettiği muhtariyet çerçevesinde uzun yıllar kendi vagonlarında hayatlarını rahat bir şekilde sürdürüyorlardı. Yalnız bu vagonu, diğer kavimlerin vagonlarıyla birlikte, Osmanlı lokomotifini yani Türkler çekiyordu. Trenin Baş Makinisti (Padişah), Osmanlı lokomotifine taktığı değişik kavimlere ait vagonları, belli bir hızla belli bir istikamette götürürken uzun bir dönem mesele çıkmamıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise makinist ihtiyarladı, lokomotif eskidi, yakacak kömür-odun azaldı. Vagonlardaki yolcular huzursuz olmaya, makinistten ve lokomotiften şikâyet etmeye başladılar. İlk önce Sırp, Yunanlılar, Osmanlı tren sisteminden ayrılarak kendi milli vagon sistemlerini kurma yoluna gitmişlerdir. Ermeniler son zamanlarda bu yaşlı vagonu terk etmeye başlayan milletler kervanına katılacaktır.³⁵ Bu ayrılma sürecinde Avrupalı Devletlerin misyoner ve ajanlar vasıtasıyla gayrimüslimleri isyan etmeye yönlendirdikleri unutulmamalıdır.

Avrupalı Devletler, Ermeni Meselesi konusunda kendi çıkar ve politikaları doğrultusunda soruna dâhil olmaya başladılar. Osmanlı Devleti içerisinde bulunan Ermenileri ilk fark eden Rusya olacaktır. Rusya uzun zamandır bulunduğu kıta hapishanesinden çıkmaya çalışıyor ve kendine denize çıkan bir kapı arıyordu.³⁶ Rusya sıkıştığı coğrafyadan çıkış olarak Güneydoğu Avrupa’da kendine bağımlı bir uydu Bulgar Devleti kurma hayalini kurar ve bu yönde girişimlerde bulunur. Bu politikayı gerçekleştirmediği için bu defa Osmanlı Devleti içinde Osmanlıyı içerden zayıflatacak bir halkı fark eder. Osmanlıya ve başında bulunan padişaha başkaldırmayı hiç düşünmeyen İstanbul’da patriğin liderliği altında dini ve kültürel özerkliğe sahip bir durumda geleneksel Osmanlı toplumu ile bütünleşmiş Ermeniler Rusya’nın ilgi alanına girmeye başlayacaklardır.³⁷

³³ Kocaş, a.g.e, s.69-70

³⁴ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Bilgi yay, Ankara 1988,s.91

³⁵ Bayram Kodaman, “*Ermeni Yanılgıları*” **Bilim ve Aklın Yolunda Eğitim Dergisi**, Nisan 2003 Özel Sayı, sayı.38, s.16-17

³⁶ Yves Ternon, **Bir Soykırım Tarihi 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası**, (Çev. Emirhan Oğuz), Belge Yay, İstanbul 2012,s.73

³⁷ Stanford J.Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt II,(Çev. Mehmet Harmancı), E Yay, İstanbul 1983, s.249-250

Rusya Çarlığı Osmanlı Ermenilerini diplomatik alanda sorun olarak gündeme getirdiği için elde edeceği dış kazanımlar dışında, kendi iç meselesini de yok etmeyi düşünüyordu. Kendi içinde Ermeniler başta olmak üzere birçok halkı barındıran Çarlık Rusya'sı adeta bir “*Halklar Hapishanesi*” görünümündeydi. Bünyesindeki halklara özgürlük vermekten kaçınan Çarlık bütün dikkatleri Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermenilerin kurtarılmasına çekmeye başarmıştı. Çarlık Rusya'nın derdi ne Ermeniler ne de başka halklardı. Rus menfaatleri için Osmanlı Devleti'ne karşı kullanabileceği güçler arıyordu.³⁸

İngiltere, Ermeni Meselesi ile ilk zamanlar ilgilenmez. Osmanlının toprak bütünlüğünü muhafaza etmesi İngiltere'nin çıkarları için sıkıntı doğurmuyordu. 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Rusya'nın Ermenilerin hamiliğini üstlenmesinden sonra politika değişikliğine gider. Doğu Anadolu, İngilizlerin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki menfaatleri için anahtar durumundaydı. Eğer bu bölge Ruslar tarafından ele geçirilirse, devamı çok kolay gelebilirdi. Fakat Ermeniler 1878 Osmanlı-Rus Harbinin sonlarına doğru büyük oranda Rusya'nın güdümüne girmişlerdir. Kendileri için müstakil Ermenistan'ı sadece Rusya'nın tesis edebileceği düşüncesi tüm Ermenilerde yaygın şekilde taraftar buluyordu. Ermenileri bu Rus hayranlığından kurtarmak için onlara, Rusya'nın vaat ettiğinden fazlasını taahhüt etmek gerekiyordu. Böyle bir durum İngiliz menfaatlerine ters düşerdi. İngilizler Ermeni Meselesinde aktif bir şekilde rol almaya başladılar.³⁹

Rusya müstakil bir Ermeni Devletine karşıydı. Rus Dışişleri Bakanı Lobanoff Rostowski'nin deyiimiyle; “*Rus sınırlarında Ermenisiz bir Ermenistan istiyordu. Osmanlı ülkesinde kurulacak bir Ermeni Devleti kendi topraklarının içini de karıştıracaktı.* Rusya, yeniden Asya'da İngilizlerle nüfuz mücadelesine devam edecek. Ermeni bağımsızlığı konusunda Babiâli ile paralel düşünmeye başladı. Ancak devlet içinde istikrarsızlık yaratmak için isyancılara lojistik destek sağlamayı sürdürecektir.⁴⁰

³⁸ Kemal Burkay, *Neolitik çağdan I. Dünya Savaşına Kürtler ve Kürdistan*, Deng, 5.Baskı, İstanbul 2011,s.418

³⁹ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, İstanbul 2004,22-24

⁴⁰ Gürün, a.g.e, s.79

Dönemin Fransız büyükelçiliği görevini yürütmüş olan Paul Cambon “...*Hakikatte, Ermeni Meselesi Rusya ve İngiltere arasındaki husumetin ifadesinden başka bir şey değildir... Ermenistan nerede başlıyor, nerede bitiyor?*”⁴¹ Cümlesiyle Ermeni Meselesinin büyük bir sorun haline gelmesindeki gerçek sebebi yerinde tespit etmiş oluyordu.

1878 yılında cereyan eden Osmanlı Rus Savaşından sonra Osmanlı Devleti zor bir döneme girecektir. Slav ve Ortodoks hamiliğine soyunmuş olan Çarlık Rusya’sı doğuda Kars, Ardahan’a; Batı’da ise Osmanlı Payitahtı İstanbul’un önlerine gelmişti. Doğu Anadolu’yu işgal eden Rus ordusunun başkomutanı Mihail Loris-Melikov (Melikyan) bir Rusya Ermeni’si idi. Rus birliklerinde birçok Rusya Ermeni’si bulunuyordu; Osmanlı Ermenilerinin bir kısmı bu yardıma gelmiş olan kardeşlerine rehberlik ettikleri, onlara yardımcı oldukları görülmektedir. Rusya’nın kendilerini Türk boyunduruğu altından kurtaracağına dair düşünce hızlı bir şekilde Anadolu’da yaşayan Ermeniler arasında yayılmaya başlar. Tüm bu yaşananlar Osmanlı yönetimini telaşlandırdı ve Ermenilerin güvenilirliği hakkında ilk defa ciddi kuşkular uyanmaya başlar. Ermeni milletinin “*Millet-i Sadıka*” halinden, yabancı düşmanlarla ittifak ettiğiinden şüphelenilen bir halka dönüşümü bu savaş döneminde tamamlanmış oluyordu.⁴²

Kırım Harbi sürecinde yaşananlar sonucunda Doğu Anadolu’da mevcut olan halklar oyuna dâhil olmak için büyük güçler ile müttefik arayışına girmek durumunda kalırlar. Ermenilerin Hristiyan hamisi olarak bölgeye gelen Rusya’ya yakınlaşmaları sebebiyle bölgede Kürt ve Çerkez gibi Müslümanlar doğal müttefik olarak Osmanlıya yakınlaşmaya başlarlar. Osmanlı Devleti Kürt dini önderler olan *Şeyh*’ler aracılığıyla onları merkeze bağlama yoluna gitmiştir. Kürt ve Çerkez grupları sınır bölgelerindeki Ermeni köylerini yağmaladılar. Binlerce Ermeni, Rusya topraklarına sığındı.⁴³ Bu durum Ermenilerin ileride daha da keskin bir şekilde politikleşmelerine yol açacaktır.

⁴¹ Vahakn N.Dadrian, **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma**, (Çev. Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları, İstanbul 2008, s.81

⁴² Guenter Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih**, (Çev. Ceren Elitez), Timaş, İstanbul 2011, s.29

⁴³ P.İ.Averyanov, **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19.Yüzyıl)** (Çev. İbrahim Kale), Avesta, İstanbul 2010, s180-183

Ermeni Meselesine dâhil olmak için ilk başlarda çekimser bir tavır takınmaya çalışan Ermeni Ruhban sınıfı savaş sonunda Osmanlının ağır bir yenilgi alması sonucundan cesaretlenip ilk defa kartlarını Rusya yanlısı açık bir şekilde oynamaya çalışır. Rusya himayesine girmek, kendi özyönetimine sahip olmak, Kürt ve diğer Müslüman halka karşı korunmak, Ermeni halkının silahlı eğitimi gibi birçok konuda Çarlığa birçok mektup ve heyetler gönderir. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Şubat 1878 yılında Çar'a gönderdiği bir mektupta *"...Bugün istediğimiz, bugün ricaya cesaret ettiğimiz şeyler, Rumeli Hristiyanlarına verilecek yönetim şeklinin Ermenilere de uygulanmasıdır. Bunun sonucunda kendilerinin yüreklerinden kopan feryatları dünya tarafında işitilecek ve zavalluluklarına bir nihayet verilecektir."* diyerek Ermenilerin niyetlerini ve arzularını Rus Çar'ına duyurmaya çalışmaktadır.⁴⁴

Savaş sonrasında Rusya'nın dayatmasıyla Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanır. Patrik Nersis ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus heyeti başkanı olan Çar'ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koymaya muvaffak olurlar. Türk heyetinin karşı çıkmasına rağmen Ermeniler ile ilgili şu madde eklenir.

*"Madde 16: Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralara iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verebileceğinden, Yüce Devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder."*⁴⁵

Ayastefanos Antlaşması İngiltere'yi telaşlandırdı. Rusya doğuda Ermeniler batı yönünde ise kukla bir Bulgar Devleti aracılığıyla Osmanlı Devleti'ni bir çembere alıyordu. Bu nedenle İngiltere Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı.⁴⁶

⁴⁴ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge,2.baskı, İstanbul 1987, s.201

⁴⁵ Uras, a.g.e. s.208-209

⁴⁶ Bilal Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınları, Ankara 1986, s.4

İngiltere öncülüğünde yeni bir antlaşma için konferans düzenlenecektir. Yoğun bir diplomasi trafiği sonucunda Berlin Antlaşması imzalanır. Ermeniler ile ilgili olan madde yeniden düzenlenir.

*“Madde 61: Bab-ı Âli, Ermenilerin ikame ettiği vilayetlerin, muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve rahatlarını korumayı garanti eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir.”*⁴⁷

Ayastefanos antlaşmasında Ermenilerle ilgili olan 16.maddenin Berlin Antlaşmasında 61.sıraya gerilemesi bile konuya verilen ehemmiyet ile ilgili bize ipucu vermektedir. Bu yeni gelişme Ermenilerde tamir edilmez bir hayal kırıklığının ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Berlin dönüşünde kendisinden mevcut durumu soranlara Ermeni heyeti başkanı Hrimyan hayal kırıklığını ilginç metaforla açıklayacaktır.

*“Berlin’de ölü ruhu için helva dağıtıyorlarmış, beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabımı alarak koştum. Gördüm ki, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlar, Bulgarlar, Romenler yanlarında asılı demir kepçelerle kaplarını doldurdular, hisselerini aldılar, götürdüler. Siz ise, bana kepçe yerine bir kâğıt verdiniz. O kâğıt parçasını sıcak helvaya ne kadar soktum ise kâğıt da o kadar ıslandı. Nihayet düştü, dağıldı. Bende boş bıraktım, geldim.”*⁴⁸ diyerek yaşadığı hayal kırıklığını ifade etmiştir.

Balkan milletlerinin demir kepçe ile haklarını elde ettiği Berlin Antlaşmasından sonra Ermeni Milletinde bir hayal kırıklığı yaşanır. Ermeni delegasyonu Berlin’den ayrılırken aldatılmışlığın ve duyduğu kederi dile getirdiği Fransızca bir protestoyu altı büyük devletin üyelerine ilettiler.⁴⁹ Berlin Antlaşmasından sonra bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslahat için aracılık etmesini isteyince Çar, *“Sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz Hükümetine müracaat ediniz.”* demişti.⁵⁰ Bu ifade Ermeni

⁴⁷ Uras, a.g.e, s.248

⁴⁸ Uras, a.g.e, s.254-255

⁴⁹ Ternon, a.g.e, s.98

⁵⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.VIII, TTK, Ankara 1983,s.133

meselesinin Avrupalı devletlerin çıkarı doğrultusunda istendiğinde açılıp istenmediğinde kapanan bir mesele olduğunu görmekteyiz.

Berlin Konferansı sonrasında Ermeni milliyetçi gençler kâğıt ile mücadele etmekten ziyade *demir kepçe* (silahlı mücadele) ile mücadelenin getirisinin daha yüksek olduğunu dillendirmeye başlarlar. Anadolu bir milliyetçi Ermenin söyledikleri bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır: “*Biz Ermeniler özgür olmaya and içtik. Avrupa, Bulgar zulümlerini dinledi ve Bulgaristan’a hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanlarını göreceğ ve yükselen haykırışlarımızı duyacaktır.*”⁵¹diyordu.

Yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluk meydana getirmek için Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerini yaymak üzere ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, Norveçli misyonerler Osmanlı topraklarında yoğun bir faaliyet yarışına girerler. Misyonerlerin ana hedefi Ermeniler olmuştu. Müslümanların, Rumların ve Yahudilerin misyonerlerin etkisinde kalıp din değiştirmeleri pek kolay olmamıştır. Rusya’nın Ortodoks Rumlar üzerindeki baskısı, Müslümanların din değiştirmeye sıcak bakmaması, Yahudilerin ise dinlerine olan aşırı bağlılığı yüzünden misyonerler genelde Ermeni cemaatine yönelmişlerdir. XIX. yüzyıl misyonerlerin altın çağı olmuş ve bu çağda özellikle Asya kıtasının Hristiyanlaştırılması hedef alınmıştı. Bu hedefin gerçekleştirilmesinde Türkiye anahtar bir görev üstlenecekti. Asya’nın fethine Anadolu topraklarından başlanacaktı.⁵²

Anadolu’da misyoner çalışması yürüten Hristiyanlar, Rum ve diğer cemaatlerde umdukları etkiyi yaratamadıklarını görünce, genelde Osmanlı imparatorluğunun doğu bölgesinde dağınık şekilde ikamet eden Ermeni cemaatine yöneldiler. Doğu ve Güneydoğuda faaliyet gösteren misyonerler Ermeni cemaati üyeleri ile ilk tanıştıklarında hayretler içerisinde kalıyorlardı. Bölgede Kürtler başta olmak üzere yerli Müslüman halk ile iç içe geçmiş kültür, örf ve adetleriyle giyim

⁵¹ Uras, a.g.e, s.456

⁵² Celal Öney, “*Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması*” **History Studies**, Volume 4,October 2012,s.138

tarzıyla ortalama bir Müslüman görüntüsü sergiliyordu. Misyonerlerin gözünde, Ermeniler Hristiyanlıktan sapmış kâfir ve batıl bir topluluk haline gelmişlerdi.⁵³

Milliyetçilik duyguları Batılı devletlerce uyandırılan Ermeniler, büyük devletlerin amaçlarına hizmet ederek, amaç Ermenistan'ın bağımsızlığı olmak üzere, önce Osmanlı İmparatorluğu içinde sonra ise yurt dışında çeşitli cemiyetler kurdular. İlk önce gerçek niyetlerini saklayarak hayır dernekleri görünümü veren cemiyetler kuruldu. Kurulan bu yapılar, sosyal amaçlar çerçevesinde kurulmuş gibi bir görüntü çizse de hepsinin amacı bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Cemiyetlerin ilki 1860 yılında İstanbul'da kurulan ve gayesi Kilikya bölgesini yükseltmek olan "*Hayırsever Cemiyeti*"dir. 1870 ile 1880 arasında, Van'da "*Araratlı*", Muş'ta "*Okulsevenler*" ve "*Doğu*", Erzurum'da "*Milliyetçi Kadınlar*" isimli dernekler ortaya çıktı. *Okulsevenler* ve *Doğu Cemiyetleri* daha sonra birleşerek Ermenilerin Birleşik Cemiyeti'ni kurdular. Bunlar göz önünde hep sosyal mahiyette cemiyetler görüntüsü veriyordu.⁵⁴

Bunların yanında, ihtilalci cemiyetler de kuruluyordu. 1878 yılında Van'da "*Kara Haç*" Cemiyeti kuruldu. 1881 yılında Erzurum'da "*Anavatan Müdafileri*" Cemiyeti kuruldu.

Ermeni cemaatinde, İhtilalci siyasi parti olarak ortaya çıkan ilk teşekkül Armenakan Partisidir. Partinin fikir babası Mıgırdiç Portakalyan'dır. İstanbul'da doğup öğretmen olan Portakalyan, uzun senelerini Van'da kendi açtığı okulunda öğretmenlik yaparak geçirmiş ve ihtilalci bir gençlik yetiştirmiştir. Portakalyan'ın eski talebelerinden 9 kişi hocalarının Avrupa'da açmış olduğu gazetenin ismi ile aynı ismi taşıyan Armenakan Partisini 1885 sonbaharında kurarlar. Partinin temel amacı ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare hakkını elde etmektir.⁵⁵ Bu Cemiyet zamanla işlevini yitirecek ve üyeleri daha çok ses getirecek diğer Ermeni Cemiyetleri içinde çalışmalara devam ederler.

⁵³ Seda Altuğ, "*1915 Öncesinde Diyarbakır Kırsalında Ermeniler ve Kürtler*", **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal Ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.87

⁵⁴ Gürün, a.g.e, s.128-129

⁵⁵ Gürün, a.g.e, s.129

Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesinde aktif rol oynayan ihtilalci Hınçak ve Taşnak Cemiyetleri çok önemlidir. Hınçak Ermenice de “çan” sesi anlamına gelmektedir. Bu iki örgüt I. Meşrutiyet sonrası patlak veren isyanların çoğunun teşkilatçısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hınçak partisini kuranlar, hayatlarında Osmanlı imparatorluğuna ayak basmamış, tahsil için Paris’e gönderilmiş, hali vakti yerinde ailelerin, kendilerini tamamen Marksist teoriye kaptırmış çocuklarıdır. Hınçak komitesinin takip ettiği nihai amaç, ilk önce Batı Ermenistan olarak gördüğü Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak; burayı, Rus, İran Ermenistanlarıyla birleştirerek bu üç Ermenistan’dan hür, bağımsız büyük bir Ermenistan yaratmaktı. Hınçak’ın siyasi programı, önceki örgütlere nazaran Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçi bir çizgideydi.⁵⁶

Ermeni isyanlarında önemli olan diğer örgüt olan Taşnak ismini Ermenicede *Federasyon* anlamına gelen Daşnaksutyun kelimesinden almıştır. Kelime zamanla Türkçe kullanımda hüviyet değiştirerek Taşnaksutyun daha sonra da kısaca “Taşnak” halini almıştır. Bu örgüt 1890’da Kafkasya’da kuruldu. Taşnak içinde sosyalist ve ihtilalci iki ana grup vardır. Taşnaklar da örgüt içinde bu iki düşünce çekişmesi yaşanacaktır. Taşnaklar ilk hareketleri Türkiye’ye çeteler sokmak, Türk Ermenistan’ını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmek, bu hazırlıklardan sonra, Kürtleri de yanlarına alarak genel isyanlar çıkarmaktı. Temel hedef iç isyanı doğurmaktı. İsyandan sonra Bulgaristan gibi, Lübnan gibi bir başarının elde edileceğine inanıyorlardı.⁵⁷ Hedefe varmak için engeller acımasızca aşılacaktı. Komitenin emri kesindir. “*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al.*” Böylece istenilen hedefe ulaşmak mümkün olacaktı.⁵⁸

Cemiyetlerin kendilerini siyasi arenada görecekları ilk olaylardan biri Bitlis Mutki de ortaya çıkacaktır. Mutkili Musa Bey’in Muşlu bir papazın kızını kaçırması Ermeniler tarafından İstanbul’a bildirilir. Olay dış devletlerinde olaya müdahil

⁵⁶ Uras, a.g.e, 430-431

⁵⁷ Gürün, a.g.e, 132-133; Uras, a.g.e, s.442-443

⁵⁸ Uras, a.g.e, s.443

olmasıyla uluslararası bir boyut kazanır. Musa Bey mahkemeye çıkarılır. Ermeniler, Gülizar meselesini siyaseten bayraklaştırırlar; resimler, fotoğraflar konu ile ilgili haberler Avrupa’da büyük ilgi toplar.⁵⁹ Muşlu Musa Bey ve Ermeni kız Gülizar olayı toplumun ortak hafızasına mal olur. Bu olay üzerine bölgede uzun yıllar Ermenice ve Kürtçe türküler yakılır.

“Wayê! wayê! wayê! wayê! / Vay! Vay! Vay! Vay!

Berf dibare tevî bayê, / Tipi şeklinde kar yağıyor,

Hecî Müsayê min nekuje ez güne men / Hacı Musa öldürme beni, günahım,

Tu Kurmanci ez File me, / Sen Kürt ben Ermeniyim,

Tu serê min kurki bi gizana / Başımı usturaya da vursan,

Goştê min bidî ber kerpetana, / Etimi kerpetenle koparsan da,

Ez serê xwe nadim li ser balgîyê Musulmana / Yine de Müslümanın yastığına baş koymam ben⁶⁰

Ez Gulê me Gulê dîn im/ Ben Gule’yim deli Gule

Êze rabim dawa xwe li nawa xwe bilefînim / Ben kalkacağım davamı içimde kuşanacağım

Rêka Stenbola şewiti bigirim, bikûtînim/ Yanası İstanbul’un yolunu tutayım, varayım

Ez ê textê Siltan Reşid (Abdulhamit) bigrim, bihejinim/Sultan Reşit’in (Abdülhamit) tahtını tutayım sallayayım.

Ez ê heft diwele ecnebi bi xwe û Heci Musa Begê bihîstînim/Yedi ecnebi devleti Hacı Musa Bey’in üzerine göndereyim.⁶¹

Bu Kürtçe ağıtın halk içinde bugünde birçok farklı versiyonları bulunup, birçoğu Ermenice dilinde de uzun yıllar söylenegelmiştir.

Musa Bey olayından sonra ilk ciddi olay Erzurum’da patlak verir. İki kesimden de az sayıda ölen insanlar olur. Ancak istenilen büyük isyan ortaya çıkmaz. Erzurum olaylarından sonra İmparatorluğun kalbi İstanbul’da Hınçak örgütünün ilk

⁵⁹ Uras, a.g.e, s.460

⁶⁰ Rohat Alakom, “Kürt Ermeni İlişkilerinden Gülizar’ın Feryadı” Çev. Nurdan Aras, **Kürt Tarihi**, 2015, Sayı 18, S.22

⁶¹ Rohat Alakom, **1915 Komkujiya Ermeniyan**, Avesta, İstanbul 2015, s.39

eylemlerinden olan 1890 Temmuz ayında Kumkapı gösterisi yaşanır. Gösteride amaç Ermenileri uyandırmak ve Ermenilerin sesini Babıali'ye duyurmak⁶²

Musa Bey Olayı, Erzurum olayı ve Kumkapı Gösterisinden sonra özellikle Hınçak örgütünün destek verdiği olaylar 1892-1893 yılları arasında Osmanlı Devletinin birçok şehrinde ortaya çıkmaya başlar. Bu isyanlar ile dünyanın dikkati Ermeni Meselesine çekilmeye çalışılır.⁶³ Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi "*Ermeni Sorunu, Ermeni ulusunun gerçek çıkarlarından çok dünya kapitalistlerinin (emperyalistlerin) ekonomik ve politik çıkarlarına göre çözümlenmek istenmiştir.*"⁶⁴ XIX. yüzyıl dünyasında dünya gücünü elde etme kavgasını yürüten Avrupalı büyük devletler, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeni ve diğer gayrimüslim halklara yaklaşma çabaları samimi olmayıp konjoktör gereği, çıkarları doğrultusunda kullanma amacıyla gerçekleştirdiklerini unutmamak gerekir.

---

⁶² Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Yay, İstanbul 1976, s.191

⁶³ Uras, a.g.e, s.464-465

⁶⁴ Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920**, Pozitif Yayınları, 3.baskı, İstanbul 2007, s.4

BİRİNCİ BÖLÜM

SASON BÖLGESİ TARİHÇESİ VE MÜSLÜMAN-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.SASON İSMİNİN TARİHÇESİ

Sason, Güneydoğu bölgesinde bulunan Batman iline bağlı olan beş ilçeden bir tanesidir. Günümüzdeki mevcut Sason ilçesi ile eski Sason coğrafi alan olarak tarih boyunca birçok değişiklikler yaşamıştır.

Tarihi Sason coğrafyasına tarih boyunca birçok isim verilmiştir. Sanasana, Sanasine, Sanasnaye, Sanasun, Sanasunk, Sasunk, Sasunk, Senasine, Sanasine, Sanasank tarih boyunca rastlanılan isimlerdendir. İslam ordularının Arabistan dışı fetihlere yönelip el-Cezire bölgesinde ilerlemeye başladığı dönemlerde yazılan İslam kaynaklarında bölgeyi tanımlarken; Sanasin, Sanasun, al-Sanasana, Senasine, el-Senasine gibi isimler kullanılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarından günümüze doğru ise Sasun, Sason, Gabelceviz, Kabilceviz ve Kabilcoz şeklinde bölgenin isimlendirildiği görülmektedir.⁶⁵

Sason kelimesinin anlamı ve ilk defa kimler tarafından kullanılmış olduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. Bu konuda birbirinden farklı varsayımlar mevcuttur. Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar isimli eserinde X. yüzyıla kadar eski isim olan Sanasuna'nın kullanıldığını yazar. Umar Sanasuna İsminin köken ve anlamının bilinmediğini ancak Tevrat'ta geçen bir efsaneye dayandığını belirtir.⁶⁶ Tevratta zikredilen bu rivayete göre M.Ö 681 yılında İlkçağın önemli uygarlıklarından olan Asur imparatorluğu zamanında, Asur Kralı Senekerim'in iki oğlu kendilerini yok etmek isteyen babalarına bir suikast düzenlerler ve onu öldürürler. Cinayetin ardından Sanasar ve Adramelek adlı bu iki kardeş Urartu Devleti'nin güneyinde bir yerlere

⁶⁵ Behçet Çiftçi, "Sason İsminin Kökeni ve Tarihsel Değişimi", [www.sasun.org](http://www.sasun.org/tarih-kosesi/sason-isminin-kokeni-ve-tarihsel-degisimi-h291.html) (10.05.2015)

⁶⁶ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993, s.703

kaçarlar.⁶⁷ Sason ismi ve şehrin kuruluşu ilgili bilgi veren birçok kaynak Ünlü Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi'yi kaynak gösterir. Ona göre, Senekerim Asur kralıydı. Kral Senekerim oğulları ile girdiği mücadele sonucunda öldürülür. Babalarını öldüren Adramelek ve Sanasar uzaklara kaçarlar. Sim dağı denen bölgeye sığınır. Sanasar'ın soyu çoğalarak Sim dağı eteğini doldurur. Adramelek'ten ise Ardzruniner ve Knuniner soyu oluştu. Ünlü Ermeni tarihçi Urfalı *Meteos Vekayi-namesi* adlı kitapta, Edouard Dulaurer'in Sasun ile ilgili Movses Khorenatsi'yi kaynak göstererek; "*Ardzuni prensleri, menşelerini Asurya kralı Sennacherib'in iki oğlu olan Adramelech ile Sarasar'a bağlamışlardı. Bu iki kardeş babalarını öldürdükten sonra, Ermenistan'a kaçmışlardır.*" Sanasar soyundan gelenler bu mntıkayı doldurmuşlar ve rivayete göre, kendi adlarıyla "Sanasunk", Avam dili ile de "Sasunk" tesmiye edilmiştir. Adramelech kardeşinin topraklarına yerleşmiş ve bundan, inenler de Vaspurakan eyaletini işgal etmişlerdir".⁶⁸

Asur kralının öldürülme ve ardından yaşananlar ile ilgili hikâyeyi Tevrat'ta da görmekteyiz. "*O gece RAB'bin meleği gidip Asur ordugâhında yüz seksen beş bin kişiyi öldürdü. Ertesi sabah uyananlar salt cesetlerle karşılaştılar. Bunun üzerine Asur Kralı Sanherib ordugâhını bırakıp çekildi. Ninova'ya döndü ve orada kaldı. Bir gün ilahı Nisrok'un tapınağında tapınırken, oğullarından Adrammelek ile Şareser, onu kılıçla öldürüp Ararat ülkesine kaçtılar. Yerine oğlu Esarhaddon kral oldu.*"⁶⁹ Bütün bu anlatılanlarda ortak vurgu Sanasar adlı kişinin bu dağlık bölgeye kaçarak geldiği onun soyunun ise burada çoğaldığı belirtilmektedir. Sanasar isminin de tarihi zaman yolculuğu sonucunda değişik şekillerde telaffuz edilmesi sonucunda bugün kullanılan Sasun, Sason ismine dönüştüğüne inanılır.

Sason ismi ile ilgili önemli bir diğer kaynak ise Ermenilerin çok önemseddiği Sasonlu Tavit destanında geçer. Destana göre Sason'a gelen Sanasar ve Bağdasar o zaman Sason bölgesinde bulunan kraldan izin isterler. Kral onlara beğendikleri yerde yerleşebilecekleri izni verir. İki kardeş dağların arasında koca taşlardan bir kale inşa

⁶⁷ Rafael İşhanyan, **Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi**, (Çev. Sarkis Seropyan), Belge Yayınları, İstanbul 2006, s.48

⁶⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D.Antreasyan, TTK, 2000, s.12, dip.34

⁶⁹ **Kitabı Mukaddes**, Eski ve Yeni Ahit, (Tevrat 2.Krallar Kitabı 19:35-37) Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997, s.386

ettiler. İnşa ettikleri kaleye ise oradan geçmekte olan yaşlı bilge bir ihtiyardan isim vermesini isterler. İhtiyar bilgeye kaleyi gezdirirler. Yaşlı adam bu Sa-Sun, San-Sun (Ermenice kocaman sütün) taşların buraya nasıl taşındığına hayret eder ve onlara sorar. İki kardeş bilgenin ağzından ilk çıkan Sa-Sun kelimesini isim olarak inşa ettikleri kaleye verirler. Bu günden itibaren yeni yerleşim yerinin adı Sasna Dun (Sasun Evi) olur.⁷⁰ Kürt Tarihi ile ilgili en eski ve özgün eserlerden kabul edilen Şeref han tarafından yazılan Şerefname adlı eserde yukarıda anlatılan iki kardeş hikâyesine benzer bir anlatı mevcuttur. Bitlis hükümdarının amcaoğulları olan İzzeddin ve Diyaeddin isminde iki kardeş Ermenistan bölgesi merkezi olan Ahlat'tan Bitlis şehrine geldiler ve Sason şehrini Tavit adında Gürcü adamdan aldılar. İzzeddin bölgenin yönetimini ele alır. İzzeddin isminin telaffuzu zor olduğu için Kürtler özel lehçeleri ile Azzin şekline dönüştürürler. Bu yörenin hükümdarları Azzin, diye bölgede nam salarlar.⁷¹

Sason ismi Arapça kaynaklarda Sanasin, Sanasun, al-Sanasana, el-Senasine, Senasineler şeklinde geçmektedir. Ayrıca Sason halkından Senasineler, Sason Dağlarından da Senasine Dağları diye söz edilmektedir. Bölge tarihi ile ilgili önemli bilgiler veren Mervaniler döneminde yaşamış olan İbn'ül Ezrak tarafından 1181 yılında kaleme alınan Meyyâfârkin ve Amed Tarihi adlı eserinde Sason bölgesi Senasine ve orada yaşayan halktan ise Senasineler tabirini kullanmaktadır.⁷² Mükrimin Halil Yınanç ise İslam müellifleri, Sasun havalisi Ermenilerine daima "Senasine" tesmiye etmişlerdir ki; bu ismin "Sanasunk"tan geldiği anlaşılmaktadır"⁷³ bilgisini vermiştir.

1861 yılında İngiltere'nin Diyarbakır'a konsolos olarak atadığı John G.Taylor bölgenin birçok yerine geziler düzenlemiştir. Bu gezilerinden birinde de yolu Sason'a uzanır. Sason'da Balîki Kürtleri diye kendini tanıtan bölge insanlarına denk gelir. Balîkiler Taylor'a kendilerinin bu dağların ilk yerleşikleri olan Sennacherib'in oğlu

⁷⁰ Mehmet Yılmaz, **Sasonlu Tavit Destanı ve Türk Halk Kültürüyle Olan Münasebeti**, Zemge Yayınları, Gaziantep 2011,149-151

⁷¹ Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, (Çev. M.Emin Bozarlan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s.218-219

⁷² İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Âmid Tarihi**, (Çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniv. Yayınları, Erzurum 1992, s.13-15

⁷³ Mateos, a.g.e, s.12 dpn. 34

olan Sanasar'ın torunları olduklarını söylemişlerdir.⁷⁴ Yukarıda özetlemeye çalıştığımız gibi birbirinden farklı zamanlarda kaleme alınmış birçok kaynakta iki kardeşin babasını öldürerek kaçması ve Sason dağlarına kaçarak yerleşmiş olduğu farklı anlatımlarla ele alınmaktadır. Bu anlatımlara göre bölgenin sakinlerinin kökenleri ve bölgeyi adlandırmaları bu anlatımlara dayanmaktadır.

2.TARİHİ SASON COĞRAFYASI

Birçok tarihi kaynaktan anlaşıldığı gibi Sason isminin tarihte birçok defa değişik kültürler tarafından çok farklı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Sason isminin tarihi dönemler içerisinde kullanımı ve yüklendiği anlamlar yukarıda kısaca aktarılmıştır. Görüldüğü gibi tarih boyunca Sason isminin kullanımı konusunda sürekli bir değişim yaşanmıştır.

Bugün Batman'ın en uzak ilçesi konumunda olan Sason için halk arasında kullanımı en yaygın olan ifadeler *Sason*, *Sasun* ve *Kabilcevz* isimlerdir. Ancak bunlar bir anlamda yetersiz olmaktadır. Günümüzde ilçe merkezinin kurulmuş olduğu alan yeni bir yerleşim yeridir. Sason'un tarihi yerleşkesi günümüz ilçe merkezinden kuzey doğu yönünde bulunan bugün Kale yolu eski ismi ile Bozıkan diye bilinen Muş sınırında bulunan köydür. Osmanlı imparatorluğunda XIX. yüzyıl sonunda orta çıkan Ermeni ayrılıkçı hareketlerin önünü alabilmek için Sason ilçe merkezi dağlık olan bu bölgeden, *Kabilcevz* denilen o dönemler köy olan bölgeye taşınmıştır. Böylece devlet daha az engebeli olan bu yeni yerleşim yerinde emniyeti daha kolay sağlayacaktır. Sason bölgesinin tarih boyunca en belirgin özelliği fiziki yapısıdır. Geçit vermez engebeli dağlar ve bu dağları kesen derin vadiler tarih boyunca bölgeye gelen insanlar için doğal bir sığınak imkânı sunmuştur. Dicle'nin Kuzey yönünde gidildikçe doğal bir kale görünümünde yükselen dağları ve bol su imkânlarının mevcudiyeti insanların tarih boyunca bu bölgeye rağbet etmesine vesile olmuştur.

---

⁷⁴ Suat Vural, “İngiliz Konsolosu J.G Taylor'un Batman ve Yöresi Hakkındaki Gözlemleri”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**,C.II, İstanbul 2009, s.216,

Tarihi Sason bölgesi bugün bilinen ilçe merkezi sınırlarından çok daha farklı ve geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. Dönem içerisinde sınırları ve sayısı değişmekle beraber Sanasun (Sasun) bölgesinin on şehri vardı. Bu şehirler şunlardan oluşurdu⁷⁵

1-Sasun Merkez-Bun Sasun : (Batman-Sason sınırları içerisinde) Tarihi Sason coğrafyasında bulunan Sanasun (Sasun) tarihi Sasun bölgesinin merkezidir. Sason, Ermeni coğrafi eserlerinde Sanasun bölgesindeki merkez olarak geçer. Tarihi eserlerde bölge Simler (Sim Dağı) diye ifade edilir. Sim Dağı diye bölgenin geniş tüm dağlık bölgeyi ifade ediyor olması muhtemeldir.⁷⁶ Bölge Muş İlinin güney tarafında sarp, ulaşılmaz dağlık bir bölgeyi kapsar. Çevredeki dağlar burada yaşamış olan halk için doğal bir kale görünümündedir. Bu nedenle yüzlerce yıl burada yaşayan halk her zaman dıştan gelen saldırılara karşı koyma gücünü kendinde görmüştür. Sason tarihinde de önemli bir kaynak kabul edilen ünlü Ermeni Destanı Sasonlu Tavit destanında kahraman Tavit mücadelesinde merkez bölge mücadele alanı tarihi Sason bölgesi ve kalesinin bulunduğu bölgedir.⁷⁷

2-Hazzo-Khabilcos : (Batman-Sason-Kozluk Sınırları içerisinde) Hazzo günümüz Kozluk ilçesini, H'ablcoz ise günümüzde halk içerisinde Kabilcevaz/Kabilcovz diye isimlendirilen Sason ilçe merkezini ifade eder. Osmanlı döneminde uzun yüzyıllar Sason Kaza merkezi Kaleyolu (Bozıkan) köyü bölgesinde bulunmaktaydı. Ermeni isyanlarının yoğunlaşması üzerine Osmanlı Devleti ilçe merkezini 1900 yılında civar coğrafyaya nazaran daha az engebeli olan ve devlet kontrolünün daha rahat sağlanabileceği bir yer olan Kabilcevaz Karyesine (Köyüne) taşıma kararı alır.

3-Hiank-Khiank: (Bir kısmı Batman-Sason, Bir kısmı Diyarbakır-Kulp sınırları içerisinde) Bugün Sason'a bağlı Yücebağ beldesi ve civar köyleri ayrıca Diyarbakır Kulp sınırları içinde kalan köyleri de kapsayan dağlık bir bölgedir. Şatah (eskiden Aspakan) nehrinin vadisinde bir yerleşim birimidir.

⁷⁵ Behçet Çiftçi, "1915 Öncesi Sasun Ermenileri" Sasun.org, <http://www.sasun.org/tarih/1915-öncesi-sasun-ermenileri-h634.html> (10.07.2015)

⁷⁶ Canan Seyfeli, "Ermeni Kaynaklarına Göre Batman ve Çevresi", **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.24

⁷⁷ Yılmaz, a.g.e, s.123-150

4-*Pırank* :(Batman-Sason Sınırı içinde) B(P)ırank isminin Ermenicede bitkiler anlamında kullanıldığı, bölgenin zengin tabiat örtüsünden dolayı bu bölgeye bu ismin verildiği sanılmaktadır. Tarihi Gomk/Komk Manastırı da bünyesinde bulunduran tarihi Sasun bölgesi ile Kabılcovz arasında uzanan uzun dağ silsilesinin bulunduğu asi bir bölgeyi bünyesine alır.⁷⁸

5-*Garzan-Kharzan-H(X)arzan*: (Batman-Kozluk içinde) Antik ve ortaçağ döneminde önemli bir merkez olan Erzen/Arzan Batman Kozluk ilçesi ile Siirt Kurtalan ilçesi arasında bulunan geniş bir bölgeyi kapsar. Erzen Antik şehir merkezinin önceleri Siirt Kurtalan'a bağlı Yunuslar köyü ile Yanarsu/Garzan Çayı arası olduğu işaret edilmiş olsa da son araştırmalar Antik Erzen şehir merkezinin Kozluk İlçesi Oyuktaş köyü Yeşilyurt mezası bölgesinde olduğunu işaret etmektedir.⁷⁹

6-*Talvorik-Talori*: (Bir kısmı Batman Sason, bir kısmı Diyarbakır Kulp sınırları içerisinde) Talvorik Şatak nehri Vadisinde bulunan dağlık bölgedir. Bugün Sason İlçesi, Kulp İlçesi ve Muş sınırlarının kesiştiği bölgede Andok Dağını da bünyesinde bulunduran yüksek dağ ve keskin vadilerden oluşan Kulp ilçe sınırlarına dahil olan bölgedir.

7-*Khulp–Hulb* (Diyarbakır-Kulp sınırları içerisinde) Günümüzde Kulp çayı kenarında kurulmuş olan ilçe merkezidir. Dağlık bir coğrafyaya sahip olup tarihte Muş bölgesi ile Meyyafarkin (Silvan) arası bir geçiş noktasını oluşturuyordu.

8-*H'uyt-KhuYt – B(P)rnaşen* (Bir kısmı Bitlis-Mutki, bir kısmı Muş sınırları içerisinde) Günümüzde Hoyt ve Pırnaşen olarak bilinen bölgedir. Merkezi Tap (Kavakbaşı) köyü kabul edilir. H'uyt düzlüğünde Pırnaşen çayı akar. H'ut'lular tarih boyunca daha çok savaşçı tabiatları ile bilinmektedirler.

9-*Motkan(Mutki)* : (Bitlis-Mutki sınırları içerisinde) Güneydoğu Toroslarının Sason ve Motki arasında kalan bölgeyi kapsar. Bölge dağlık olup Kharzan/Garzan bölgesi ile

⁷⁸ Nihat Ekinci, **Her Yönüyle Petrolün Kenti Batman Ve İlçeleri Tarihi**, Batmane Yayınevi, Batman 2015,s.197

⁷⁹ Adnan Çevik, “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ başkenti: Erzen” , **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**,C.II, İstanbul 2009, s.240-247

olan sınır bölgesinde düz ovalar mevcuttur. Osmanlı Devleti dönemi idari taksimatta Sason antik bölgelerinden olan Khuyt-Brnaşen bölgesi de Motkan'a bağlanır.

*10-Şatak*h – *Şatah*: (Muş il sınırları içerisinde) Sanasunk Dağı ile Kurtik Dağı arasında bulunan Şatak nehri vadisi boyunca uzanan bölge, güney ve güneydoğuda Ağdznik'in Sasun (Sason), doğuda Huyt, Kuzeyde ve kuzeydoğuda Taron bölgeleri ile sınırdadır. Andok ve Dzovasar dağlarının yamaçlarında bulunan Şatak, geniş ormanlarla kaplıdır. Şenik, Semal, Ğeğaşen, Geligüzan dağ köyleri önemli yerleşim yerlerindedir.⁸⁰

3.XIX. YÜZYIL ÖNCESİ SASON TARİHİ

A. İLKÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMİYETİN BÖLGEYE GELİŞİNE KADAR SASON TARİHİ

Sason bölgesinin doğal bir kaleyi andıran dağlarla çevrili olması tarihin en eski dönemlerinden beri insanoğlu için bir çekim merkezi olmuştur. Asi ve aşılmaz dağlar ve bu dağların arasından doğarak Sason çayını oluşturan küçük büyük akarsular sayesinde tarihin en eski devirlerinden beri insanların yaşamını idame ettirmek için rağbet edeceği yerlerden biri haline getirmiştir.

Sason bölgesinde insanlara ait ilk yerleşim günümüz Sason merkezine yaklaşık 25 km uzaklığında bulunan Hallan Çemi Höyüğünde tespit edilmiştir. Sason çayı kenarında bulunan bölgede 1991 ve 1994 yılları arasında, Batman Barajı'nın yapımıyla ilişkili olarak bir kurtarma kazısı niteliğinde dört sezonluk bir kazı çalışmasına sahne olmuştur. Günümüzde Hallan Çemi mevcut olmayıp baraj gölünün altında kalmıştır. Araştırmacı, Michael Rosenberg ve H. Togul başkanlığında bölgede yürütülen çalışmalar sonucunda önemli bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen arkeolojik bulgular üzerinde yapılan tarihlendirme sonucunda, Hallan Çemi yerleşim biriminin günümüzden kabaca 11.700-11.270 yıl öncesine dayandığı saptanmıştır. Bu bilgiler Arkeoloji dünyasında eski dönemlere ait bilinen bilgilerin değişmesine neden olacaktır. Hallan Çemi, Akeramik (Çanak Çömleksiz) Neolitik Dönemin oldukça başına, insanların ilk defa köylerde yerleşmeye başladığı zamana tarihlenir. Buna göre

⁸⁰ Ekinci, a.g.e, s.196

Hallan Çemi'nin Anadolu'daki bilinen en eski yerleşim olduğu tezini güçlendirmektedir.⁸¹

M.Ö 3000'lerde Subarular ve akrabaları olan Huriler, onlardan sonra Sümerler Subartu adı verdikleri bölgede hüküm sürerler. Urartular öncesinde aşiretlerin konfederasyon oluşturduğu bu bölgeye Nairi denilmekteydi. Babiller, Kassitler, Mitanniler, Asurlar, Keldaniler, Medler, Persler, Büyük İskender, Sasaniler, Romalılar ve son olarak Bizanslılar bölgede hâkimiyet kurmuş olan ilkçağ uygarlıklarındandırlar.⁸²

Ayrıca çivi yazılı tabletlerde Sason bölgesi M.Ö 1000'li yıllara gelindiğinde dönemin bölgede iki önemli gücü olan Asur ve Urartu uygarlıkları arasında fiziki yapısı nedeniyle bir tampon bölge oluşturuyordu. Bu tarihlerde Asur İmparatoru Tiglath-Pileser (M.Ö.1098-1068 hüküm sürdüğü yıllar) Azu Dağlarında yaşayan ve Kurti (Kur-ti-e) adı verilen bir kavimle savaşıyor. Bu savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Şarkiyatçı bilim insanı Driver sözü edilen Azu dağlarının şimdi "Hezo" adı verilen Sason dağlarının olduğunu söyler.⁸³ Asur krallarından Asurbanipal ise Bitlis üzerinden ilerleyerek Hazo ile Sason arasındaki Nişton kalesini alır. Buradan da Erzen üzerine askerleriyle yürüyerek şehri ele geçirir.⁸⁴ Bu gelişme ile Asur Uygarlığının bölgede hâkimiyeti başlamış oluyordu. Ancak dağlık coğrafi yapıdan dolayı tam hâkimiyet kurmak kolay olmamıştır.

M.Ö X. yüzyılda bölgeye akınlar düzenlemeye başlayan Medler, Asur bölgesinin doğu sınırlarını zorlamaya başlarlar. M.Ö 609 (612) yılında Med ve Babiller yüzlerce yıldır bölgede büyük güç olan Asur uygarlığına son verirler. Bölgedeki genç yeni Hint Avrupa kökenli Med uygarlığının bölgede hâkimiyeti başlar. Bu tarihten itibaren siyasi olarak Lidya uygarlığı ile hâkimiyet kavgası yürütülür. Bu dönemde Herodot eserinde belirttiği gibi Frigya uygarlığı halkının bir kısmı doğu

⁸¹ Behçet Çiftçi, "Köy Hayatının Başlangıcı: Hallan Çemi", Mezopotamya .gen.tr, <http://www.mezopotamya.gen.tr/drok-tarih/koy-hayatının-baslangici-hallan-cemi-h1680.html>, (26.03.2015)

⁸² Selahaddin Sönmezsoy, "Tarihte Kozluk", **Batman Valiliği I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.34

⁸³ Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, (Çev, Vahdettin İnce, v.d), Nübihar, 2.Baskı, İstanbul 2011, s.58

⁸⁴ Sönmezsoy, a.g.m, s.34

Anadolu'ya göç eder. Urartu ülkesini istila etmeye başlarlar. Bunlar Ermeni halkının atalarıdır.⁸⁵ Frigya ülkesinden doğuya Urartu ve Med ülkesine doğru yola çıkan Ermeni göçmenler kuzeybatıda Erzincan diyarından, kısmen güneybatıda Sasun (Sanasuna/Sason) ve Adiabenos'tan veya Asur'un kuzeyindeki Arbela yöresinden giriş yapmışlardır.⁸⁶ Bölgeye gelen Hint Avrupa kökenli genç ve dinamik Medler ve Ermeniler eski uygarlıkların yıkılmasına ve siyasi tablonun tümünden değişmesine sebep olacaklardır. Med hâkimiyetinden sonra bölgeye Hint-Avrupa kökenli Persler bölgeye hâkim olarak büyük bir imparatorluk kurdular birçok ırkı ve bölgeyi boyundurukları altına aldılar. Bitlis'in güney kesiminde yer alan Arzane, Motkan, Garzan, Siirt ve Sasun'un Dicle kıyılarına kadar uzanan güney kesimi bölgesi bir uç beyliği bölgesiydi. Persler bu bölgeyi kendi hakları olarak görmüşlerdi. Pers İmparatorluğu yaklaşık iki asır devam eder. Makedonyalı ve İyonyalıları Büyük İskender önderliğinde doğuya doğru sefere çıkarlar. M.Ö. 330 yılında Pers başkenti Persopolis'i ele geçirirler. Bölgede Hellenistik dönem başlar. Büyük İskender'in M.Ö.323 yılında beklenmedik ölümü üzerine bölge komutanları arasında paylaşılır. Sanasana (Sasun) bulunduğu Mezopotamya bölgesi Selefkos'un payına düşer. Bölgede hâkimiyetini tesis etmeye çalışan Selefkoslar'a karşı içeriden bir isyan ortaya çıkar. Yarı göçebe bir aşiret olan Parni (Part) isyan ederler. M.Ö 247 yılında Selefkos hâkimiyetine son verirler. Partlar doğu tarafında Roma imparatorluğunu uğraştıran en önemli düşman haline gelirler. Bölge Roma ve Partlar arasında mücadele alanı olmaya devam eder.⁸⁷

B.İSLAMİYETİN BÖLGEYE GELİŞİNDEN OSMANLI DEVLETİ KURULUŞUNA KADAR SASON TARİHİ

Part Devleti'nin hâkimiyeti M.S 224 yıllarına kadar bölgede aralıklarla devam etmiştir. Ermeniler IV. yüzyıla kadar bölgede yaşayan diğer halkların çoğunluğunun mensubu olduğu Zerdüştlük dinine inanıyor ve bu yönde ibadetlerini ediyorlardı. Ermeniler ve kralları Tirdad yüzyılın başında yeni bir din olarak dünyada yayılmaya

⁸⁵ Şevket Dönmez, a.g.m, s.32-40

⁸⁶ Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yay, 2.Baskı, İstanbul 2006, s.69

⁸⁷ Kemal Burkay, a.g.e, s.82-90

başlayan Hristiyanlık dinini benimserler. Bu tarihten itibaren Mezopotamya’da yeni bir mücadele alanı ortaya çıkar. Zerdüştlük ve Hristiyanlık dinleri arası kıyasıya bir çekişme başlar. Bu yeni din kentlerde, bölgeler arasında dolaşan tüccarlar arasında yayılmaya başlarken; kent ve kasabalar dışında yaşayan halk arasında özellikle köy gibi kırsal yerlerde yaşayan Kürtler arasında bu yeni din yayılma alanı bulamaz. 350 yıllarından itibaren Sasaniler, Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerde din eksenli bir mücadele başlatır. Hristiyan ileri gelen ve din adamlarını öldürmeye başlar.⁸⁸ Sasani İmparatorluğu din vasıtasıyla bölgeyi kendine göre düzenleme yoluna sık sık başvurmaya başlar.

a-) Bizans-Sasani Çatışması Döneminde Sason: Tarihte ilk Hristiyan imparatorluk olan Bizans İmparatorluğu Hristiyanlığı benimsedikten sonra Ortodoks Mezhebini yaymak için Mezopotamya bölgesi ile daha çok ilgilenmeye başlar. Bu durum Sasani ve Bizans gibi bölgenin iki önemli gücünü sık sık karşı karşıya getirir. Sasani ve Bizans mücadelesi yüzünden bölgede sınırlar sürekli değişim gösterir. Kavimler Göçü sonrasında kuzeyden gelen barbarlarla uğraşmak zorunda kalan Bizans bölge hâkimiyetini kısmen Sasanilere kaptırmıştır. Sasani Orduları komutanı Vahram Çoben isyan eder Sasani kralını tahtından eder. Sasani, Bizans İmparatorluğundan yardım ister. Bizans orduları Sasun dağlık bölgesinde bulunan Ermeni Mamigonyanların da desteğini alır. Bu üçlü ittifak 591 yılında Vahram Çoben’i mağlup eder. Sasani Devleti’nin toparlanmasında yardımcı olan Bizans 591 yılı sonrasında bölgede tek etkin güç olur. Sasani Devleti’nin bölgede önemli bir etkinliği kalmaz. Bu olaydan dolayı Muş, Sasun/Sason bölgesinde Mamigonyanlar en önemli yerel iktidar haline gelirler.⁸⁹ Bu dönemde bölgede Bizans İmparatorluğuna bağlı küçük-büyük Ermeni aileler hüküm sürmekteydi. Ardziruniler, Bagratuniler, Rıştuniler, Mamigonyanlar dönemin önemli Ermeni ailelerin başında gelmektedir. Bu ailelerin kurdukları yerel krallıklar kimi dönemler Sasun bölgesine hâkim olmuşlardır.⁹⁰

⁸⁸ Muhammed Emin Zeki Beg a.g.e, s. s.117-118

⁸⁹ Grousset, a.g.e, s.242-244

⁹⁰ Recep Maraşlı, a.g.e, s.79-8

Doğu Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Erzen (Arzen) şehrinin de içine dâhil olduğu tarihi on Sasun/Sanasuna şehri M.S 428 yılına kadar Asur Kralı Senekerim'in oğlu Sanasar'ın soyundan geldiklerine inanılan Ermeni aile olan Arşakunilerin (Ardzıruniler) hâkimiyetinde kalmıştır.⁹¹

V. yüzyılın ortalarından itibaren Arşakuni Ermenilerinin bölgede egemenliği sona erer. Rivayete göre çok eski tarihlerde Mamik ve Konak adlı iki kardeş Chenk ülkesinden kaçarak Part kralına sığınır. Part hükümdarı bu iki genci Chenk Devleti'ne teslim etmez. Bu iki genci Armeniye bölgesine yerleştirmiştir. Ermeni tarihine göre Mamik ve Konak kardeşlerden çoğalan halk Ermeni Mamigonyanlar sülalesini oluşturacaktır. Arşakuni yönetiminin zayıflaması ile birlikte IV. yüzyılın başlarından itibaren Taron, Sasun bölgesinde Ermeni halkının öncülüğüne soyunurlar. Zerdüşt inancına sahip olan Sasaniler, Doğu Anadolu bölgesinde yaygınlaşmaya başlayan Hristiyanlık dinini bölgeden söküp atmak için Ermeni halkına savaş ilan eder. Ermeniler, Vartan Mamigonyan önderliğinde Sasanilere karşı mücadele ederler. Savaş kaybedilmesine karşın Ermeniler dinlerini yaşama özgürlüğünü elde ederler. Bu mücadele sayesinde Mamigonyanlar bölgede yükselen Ermeni hanedanına dönüşür.⁹² Mamigonyanların hâkimiyetinden sonra bölgede 428-630 yılları arasında bölgesel küçük yerel yönetimlerin ön plana geçtiği Marzpanlık dönemi yaşanır. Bu dönemde kargaşa ve siyasi belirsizlik ön plandadır. Bölge iki büyük güç olan Bizans ve Sasani Devletleri arasında savaş alanına dönmüştür. Bizans bölgeye tam olarak egemen olmak için Ermenileri zorunlu göçe tabi tutar. Ermeni tarihinde büyük kırılmalara sebep olacak bir dönemdir. Bizans, Ermeniler arasında bilinen güçlü aileleri göç ettirerek sindirme yoluna gitmiş. Bu güçlü ailelerin toprakları, saygınlıkları ellerinden alınmıştır. Ermenilerde simge konumunda olan Mamigonyanlar Ermeni toplumu üzerindeki etkilerini ve sahip oldukları toprakları kaybederek geri plana düşmüşlerdir.⁹³

⁹¹ Mehmet Ersan, “*Selçuklular Devrinde Sason Ermenileri*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.I, İstanbul 2009,s.357

⁹² Ersan, a.g.m, s. 357-358

⁹³ Seyfeli, a.g.e, s.22

b-İslamiyet'in Bölgeye Gelişi: VII. yüzyılda Arabistan'da zuhur eden İslamiyet dini Peygamberin vefatından sonra Arabistan yarımadası dışına yayılmaya başlar. İlk ciddi fetihlerin İkinci halife Hz. Ömer döneminde başladığını görürüz. El-Cezire bölgesinin kuzey bölgesinde bulunan Hazzo-Sanasuna bölgesi Hz Ömer döneminde (634-644) İslam topraklarına katılmıştır. Bu dönemde İslam orduları doğuda Sasani İmparatorluğuna karşı, batıda ise Bizans İmparatorluğuna karşı mücadele veriyorlardı. Biri doğuda diğer batıda iki büyük İmparatorluğa karşı mücadele veren İslam orduları arasında hiçbir şekilde temas kurmak mümkün değildi. Mezopotamya bölgesi bu duruma engel oluyordu. Fetihlerin daha düzenli ve başarılı bir hale gelmesi için bu bölgenin fethi zaruri görünüyordu. Bu sebeple bölgenin fethine karar verilir.

Halife Hz. Ömer, Cezire bölgesinin fethi için İyad (z) b. Ğanem'i görevlendirir. Hicri 18 yıl Şaban ayında (7-Ağustos-4 Eylül 639) İyad İslam ordusuyla bölgede fetihlere girişir. Bölgede hızla ilerleyen İyad hızla şehirleri ele geçirmeye başlar. Kısa sürede bölgede Meyyafarkin, Hazzo, Bitlis, Erzen, Sanasuna'nın da içinde yer aldığı önemli şehirleri fetheder.⁹⁴

Arap İslam ordularının hızla bölgeyi ele geçirmesi bölge halklarında farklı şekilde tepkilere vesile olur. İslam dinini benimseyen Kürtler bu yeni enerji ile bölgede daha fazla görünür olmaya başlarlar. Kürt aşiretleri bölge siyasetinde daha etkin olmaya başlarlar. Ermeniler, bölgenin yeni hâkimi olan Müslümanların egemenliğini kolay kabullenmezler. Mezopotamya ve özellikle Sasun ve civarında bulunan dağlık coğrafyada VII. yüzyıl ile X. yüzyılları arasında Müslüman Emirliklere karşı bitmek bilmeyen Ermeni direnişleri görülür. İslam orduları öncesi Armenia diye tabir edilen coğrafyanın önemli kısmına hâkim olan Mamigonyanlar İslam fethinden sonra geri plana düşerler. İslam fethi esnasında yardımcı olan Aşot Bagratuni, Araplar tarafından Ermeniyeye bölgesinden sorumlu vali olarak atanır. Bagratuni Ermeni ailesinin bu yeni İslam hâkimiyeti döneminde önem kazandığını görüyoruz. Bagratuniler siyasi sahnede Mamigonyanları geri plana atarlar. 770-772 yılında Ardruni, Mamigonyan ve Bagratuni hanedanlıklarının öncülüğünde büyük bir Ermeni ayaklanma çıkar. Bölgede bulunan İslam emirliği isyanı bastıramayınca halifeden gelen destek kuvvetler

⁹⁴ Sönmezsoy, a.g.m, s.34

sayesinde isyan bastırılır. Bu isyanın öncü hanedan ailelerinden olan Mamigonyanlar etkisiz hale gelir. Mamigonyanlar Sanasuna (Sasun) dağlık coğrafyasına çekilirler. X. yüzyıl ile XV. yüzyıl arasında bu bölgede siyasi varlıklarını korumuşlardır.⁹⁵

İslam-Arap egemenliğine karşı Ermeniler sürekli isyan girişimlerinde bulunmuşlardır. En büyük ayaklanma Abbasi Halifesi El-Mütevekkil zamanında olur. 850 yılında Emir Yusuf Ebu-Seddin komutasındaki orduyu Sasunlu köylüler Muş ovasında kuşatıp yok etmişlerdir.⁹⁶ Bu olay Ermeni edebi dünyasında çok önemli görülen Sasonlu Tavit destanında efsanevi bir şekilde anlatılır.⁹⁷ Bu olay sonrasında Abbasi halifesi Mütevekkil, Sasunlu Hovhannes başta olmak üzere bölgede bulunan tüm soylu Ermeni liderlerinin hepsini aileleriyle birlikte, kadınlar dâhil soylulardan oluşan birlikleri piskoposlarıyla beraber onları Samarra'ya getirtir. Onların Müslüman olmaları yönünde tavsiyelerde bulunur. Böylece bölgeye hâkimiyeti tahsis etmek daha kolay olacaktı. Bu davet bir sonuç getirmez. Ermeni soylular İslamiyet'i seçmezler.⁹⁸

Abbasiler bölgede Bagratuni hanedanını kendilerine bağlı yerel yönetici olarak tayin ederler. Bagratuniler Taron (Muş) merkezli yönetimlerini kurarlar. Diğer Ermeni sülaleleri kendi vassalı olarak bünyelerine katarlar. Bagratuniler Muş, Sasun, Siirt, Van - Erzurum arası olmak üzere birçok bölgeye hâkim konumdadır. Bagratuni yönetimi zamanında en parlak zaman Aşot ile yaşanır. Bagratuni yönetiminin bölgedeki etkisi 966 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından büyük oranda ortadan kaldırılır.⁹⁹

Bizans İmparatorluğu İslam'ın bölgeye gelişi ile Mezopotamya da Ermeniler üzerindeki egemenliğini büyük oranda kaybetmişti. Bizans imparatorluğunda yeni tahta çıkan İmparator İoannes Çimiskes bölgede tekrar Bizans'a bağlamak için 973 yılında sefere çıkar. Edessa ve Nisbis'i ele geçirir. Bu tehlike karşısında Ermeni prensleri Kral III. Aşod'un oğlu etrafında acilen toplandılar. Ani, Daron başta olmak üzere Sanasun (Sasun) bölgesinde yaşayan ve Bizans hâkimiyetinden nefret eden dağlı

⁹⁵ Ersan, a.g.m, s.357-358

⁹⁶ Maraşlı, a.g.e, s.80

⁹⁷ Yılmaz, a.g.e, s.278-300

⁹⁸ Grousset, a.g.e, s.349

⁹⁹ Raymond H. Kevorkian- Paul B.Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler**, (Çev. Mayda Saris), Aras yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s.468

savaşçılarında bulunduğu çok sayıda reis katıldı. Urfalı Mateos'un bildirdiğine göre 80 000 kişilik Ermeni ordusu Hark kazasında toplanır. Ermeni ordusu tarafından İmparatora bir heyet gönderilir. Bizans İmparatoru ile görüşmeğe giden heyet Çimiskes tarafından çok sıcak karşılanır. İmparator anlaşmazlıklara son vermek ve Müslüman dünyasına karşı girişeceği *Haçlı Seferi* için Ermeni halkından yardım ister. Mateos'a göre görüşmeler neticesinde "*İmparator ile Aşod arasında barış ve ittifak tesis ettiler.*" Konstantinopolis antlaşmasına rağmen Ermenilerle olay çıkmasından korkuluyordu. Daronlular bu yeni durumdan memnun olmazlar. Bu nedenle İlk gece Roma ordusu Sasun piyadeleri tarafından hayli tedirgin edildiler.¹⁰⁰

c-) Mervâniler Dönemi Sason

Mervâniler' in kurulduğu X. yüzyılın son çeyreği Ermeniler için bir anlamda altın çağ dönemini ifade ediyordu. Bizans İmparatorluğunun bölgedeki gücü eskiye oranla azalmıştı. İslam'ın yerleşmeye çalıştığı bu dönemde yaşanan altüst oluşlar ve siyasi boşluk bölgede yaşayan Ermeni soylu ailelerine altın bir fırsat sunuyordu. Ermeniler başkenti Ani bölgesine taşımışlardı. Ermenistan'da Bagratuni ve Vaspurakan ismiyle iki büyük emirlik vardı. Ermenistan'da diğer önemli müstakil Ermeni Emirliği Sason Emirliğiydi. Sason Ermenileri, Muş ve Güney Torosların batısındaki uzantıda yer alan dağın eteğinde yaşıyorlardı.¹⁰¹ Ermeni Emirliklerin merkezi bir yönetimden yoksun olmaları ve birbirleri ile yaşadıkları iç çekişmeler bölgede Müslüman halkların siyasi arenaya çıkmalarına olanak sağlayacaktır. Mervani Devleti böyle bir siyasi ortamda doğacaktır.

Mervaniler, Bad bin Dostik tarafından kurulmuştur. Bad bin Dostik Meyyafarkin (Silvan) ile Kulp-Sason arasında bulunan dağlık bölgede yaşıyordu. Etrafına topladığı savaşçılarla 985 yılında Meyyafarkin (Silvan) şehrini ele geçirek Kürt-İslam bir hanedanlık kurmuştur. Bu devlette vezirlik görevinde bulunan İbnü'l Ezrak'ın Meyyâfarkin ve Âmid Tarihi adlı dönemi aydınlatan ünlü eserinde yazdığına göre Mervaniler kısa süre içinde Âmid, Nusaybin, Cizre, Hasankeyf, Senasin (Sasun) ve Ahlat başta olmak üzere bir çok yerleşim yerini fetheder. İbnü'l Ezrak eserinde

¹⁰⁰ Mateos, s.21-23; Grausset, a.g.e, s483-486

¹⁰¹ Şükrü Erdoğan, "*Mervâni Devletinin Dış Siyaseti*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Diyarbakır 2014, s.162

Senasine diye tarif ettiği Sasun bölgesinden isyancı ve zapt edilmesi zor bir bölge olarak söz etmektedir.¹⁰²

Mervaniler ile Ermeniler arasında ilk 40 yıl ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Mervani ve Ermeniler arasında devam eden bu huzur ortamı Sason Ermenileri yüzünden sona erecektir. Senasine (Sasun) bölgesinde hâkimiyetini sürdürmeye çalışan Mamigonyan Ermeni sülalesi ve Sasunlu dağlı Ermeniler fırsat buldukça Mervanilere ve Müslüman halka zarar vermeye başlarlar. 1035 yılında Azerbaycan, Horasan ve diğer bölgelerden gelip Ani, Gevaş yolunu takip eden hacı adayları Sason Ermenileri tarafından saldırıya uğramıştır. Bu hacı adaylarının bir kısmı öldürülür, diğer kısmı da esir alınarak mallarına el konmuştur. Bu olayla birlikte Sason Ermenilerinin, Mervanilerin ülkesine göz diktikleri haberi Mervani Hükümdarı Nasruddevle Ebû Nasr Ahmed'e (1011-1061) ulaşır. Bunun üzerine Mervânî Emiri, askerlerini toplamış ve onlara karşı savaş ilan etmeye niyetlenmişti. Bu gelişmelerden haberdar olan Sason Ermenileri reisi Nasruddevle'ye haber gönderip adamlarının gasp ettiği malları geri vermeyi ve ellerinde tuttıkları esirleri vermeyi teklif eder. Mervani hükümdarı bu uzlaşma teklifini kabul eder. Hükümdar Nasruddevle'yi, Sasonlu'lar ile barışa zorlayan nedenler şunlardır: Sason Ermenilerinin erişilmesi zor kalelerinin olması, ülkelerinde bulunan geçitlerin çok dar olması, Sasonluların Bizans'a yakın olmaları idi. Ayrıca Nasruddevle, Sasonluların Bizanslılardan askeri yardım alarak ona karşı koymalarından endişelenerek onlarla barışmıştır.¹⁰³ Sason Ermenileri Senasine dağlarında müstakil yaşamlarına devam etmişlerdir. Mervaniler'in bu zorlu coğrafyaya tam olarak sahip olmaları hiçbir zaman mümkün olmamıştır.

Mervani Emiri Nasruddevle, Sason Ermenileri ile yaşanan bu olaydan sonra dağlarda yaşayan ve sürekli saldırı tehdidi bulunan Sason Ermenileri tehlikesine karşı önlem almak için kendi şahsi parası ile yeni bir kale yaptırır. Bu kale onların önünde bir set ve sınır olup Sasonluların Mervanilerin ülkesine sızmasını engelleyecekti.¹⁰⁴

Mervaniler tam olarak itaatleri altına alamadıkları Sason Ermenileri ile akrabalık tesis etme yolu ile siyasi kanal açmaya çalışmışlardır. Mervani Emiri Hasan,

¹⁰² İbnü'l Ezrak, a.g.e, , s.13-22

¹⁰³ Erdoğan, a.g.e, s.164-165

¹⁰⁴ Erdoğan, a.g.e, s.183

Sason lideri Senhârib'in kızı Fadluniye ile evlenmiş ve Emir Hasan'ın öldürülmesinden sonra Nasruddevle, Fadluniye ile evlenmişti.¹⁰⁵

Mervani Devleti bölgede siyasi etkiden çok bölgenin nüfus ve dini yönden şekillenmesinde önemli katkısı olmuştur. Kürtlerin Sünni-Şafii mezhebine girişleri, Mervani döneminde gerçekleşmiştir. Şii Fatımiler tarafından rahatsız edilen Abbasi halifesine yardıma giden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat seferinde Mervaniler tarafından gönderilen Kürt askerler de bulunuyordu. Selçuklular ile Mervaniler arasında ilk birliktelik böyle başlamıştı. İslam fetihleriyle birlikte Cezire bölgesine yerleşen Beni Bekr, Beni Tagrip, Beni Temim, Beni Kays, gibi Arap aşiretleri büyük Arap kolonilerini oluşturmuştu. Sason, Hasankeyf, Tillo, Siirt, Mardin gibi belirli şehir ve kasaba merkezleri hariç kırsaldaki bütün Arap aşiretleri ile Diyarbakır'ın güneyinden başlayarak, Batman'a, Midyat'a kadar olan bölgelerde çok sayıda Arap nüfus, zaman içerisinde Kürtleşti.¹⁰⁶

d-) Selçuklular Dönemi Sason

XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yeni yerleşim yerleri arayan Türkmen topluluklarına yurt bulmak için Anadolu'ya ilk Türk akınları başlamıştır. Selçuklu Türkleri Anadolu'nun farklı yerlerinden bölgeye sızmak için hareket etmişlerdir. Bu yıllarda Meyyafarkin (Silvan) merkezli Mervani idaresi varlığını sürdürüyordu. Mervaniler yönetiminin devam ettiği bu dönemde Sasun bölgesinde tam bir Mervani hâkimiyetinden söz etmek mümkün değildi. Sasun'da Mamigonyanlar Ermeni sülalesinin müstakil yönetimi devam etmekteydi. Mamigonyan sülalesinden Tornig yönetimde bulunuyordu.

Bizans İmparatorluğu hiçbir tarihte Sason Ermeni Prensiğini tam olarak sindirememişti. Sason Beyliğini başında bulunan Tornig Mamigonyan Türk akınlarına karşı koymaya çalışsa da uzun vadede bir başarı elde edemez. Selçuklular kısa sürede Ahlat, Muş, Bitlis, Erzen ve Sason bölgelerinde hakim güç haline gelirler. 1058 yılının ilkbahar döneminde itibaren Doğu Anadolu'ya ordusu ile giriş yapan Türk Komutanı Dinar Bey Muş bölgesine geçer. Türk ilerleyişine karşı Sasun (Sanasunk) Ermeni

¹⁰⁵ İbnü'l Ezrak, a.g.e, , s.169

¹⁰⁶ Ramazan Balcı, **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s.28

Prenslerinden Muşeg Momigonyan'ın oğlu, Tornig Mamigonyan Sasun'un savaşçı dağlılarından bir ordu topladı. Muharebe Muş'un kuzeybatısında Surp Garabed (Çanlı Kilise) yakınlarında oldu. Korkunç bir gün oldu. İki ordu şiddetle birbirinin üzerine atıldı. Tornig “*Ey Klag manastırı, ey Müjdeci bana yardıma gel ve bu günü Hristiyanlar için kutlu kıl!*” diye bağıarak ordusunu heyecana getirir. Gale yana gelen Sasun köylüleri, Sim dağının yabancı çobanları hazırlıksız olan Türkleri yener ve ganimetleri geri alırlar. Türklerin elinde bulunan esirlerde savaş esnasında Sasun Ermenilerine yardım ederler. Türklerin az bir kısmı bu kıyımdan kurtulur ve Azerbaycan'a gider. Dinar Bey'den tarihi kaynakların bir daha bahsetmemesi onun Sasonlularla yapılan savaşta öldüğünü gösterir. Tornig Mamigonyan'ın bu başarısı Ermeniler arasında Mamigonyanların geri dönüşü olarak görülür.¹⁰⁷ Süryani Mikhail, Türklerin, Sason dağı civarında bir vadide konakladıklarında aniden kar bastırıldığını, yürümenin mümkün olmadığını belirttikten sonra, Türklerin soğuktan ve açlıktan kırıldıklarını, coğrafyayı iyi tanıyan dağlı Sasunluların bütün yolları ve geçitleri tuttuklarını ardından Türklere saldırının gerçekleştiğini belirtir. Bu sebeple Dinar Bey'in kaybetmesi kaçınılmaz bir son olmuştur.¹⁰⁸

Çağrı Bey döneminde başlayan ilk ciddi Türk akınları 1071 yılında yeni safhaya geçer. 26 Ağustos 1071 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan komutasında Muş'un Malazgirt ilçesinde gerçekleşen Malazgirt Meydan muhaberesi sonuçları itibari ile sadece bölge ve Türkler için değil uzun vadede dünya tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Malazgirt sonrasında Bizans İmparatorluğu Türk akınları ile ele geçirilen toprakları büyük oranda terk etmeye başlar. Böylece Doğu Anadolu Bölgesi büyük oranda Selçukluların eline geçmiştir. Muş, Ahlat, Sasun gibi dağlık bölgelerde Bizans'a bağlı Ermeni Prenslikleri varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Malazgirt sonrasında bu Prensliklerde Türk akınlarına uzun süre dayanamaz. Malazgirt savaşında Bizans ordusunda İmparator Diyojen'in yanında görev yapan Ardziruni Ermeni sülalesinden Philaretos, Maraş merkezli kendine bir Prenslik tesis eder. Sason Ermeni Prensi Tornig Mamigonyan'ı itaati altına çağırır. Tornig Philaretos'a itaat etmez üstelik üzerine gönderilen orduyu mağlup eder. Philaretos

¹⁰⁷ Engin Ayan, “Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler” **Yeni Türkiye**, Sayı.60, 2014, s.13-14; Grousset, a.g.e, s.592-593

¹⁰⁸ Ersan, a.g.m, s. 359

politika değiştir. Türk Emirlerinden Kapar ile birlikte Sasun Prenslğine karşı güç birliği yapar. Tornig'i hile ile ortadan kaldırır. Tornig'in kafatasını kendine şarap kadehi yapar, bir kısmını da Mervani Hükümdarı Nizameddin Ebu'l-Kasım Nasr (1061-1080)'a göndermiştir.¹⁰⁹

Malazgirt Meydan Muharebesi'nde gösterdiği yakınlıktan dolayı Malazgirt zaferi sonrasında Muş, Ahlat ve civarı Mervâni Devleti'ne verilmişti. 1084 yılında Sultan Melikşah Mervâniler'e verilmiş olan yerleri alması için Fahr'üd-Devle'yi görevlendirmiştir. Fahrü'd-Devle' bu bölgeleri ele geçirir. Selçukluların Diyarbakir Valisi İbn Cehir, 1085 yılında Mervaniler'e saldırarak bu devlete son verir.¹¹⁰

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Mezopotamya'da ortam tamamen değişir. Ermeni, Kürt, Arap, Selçuklu Türk ve Gürcü tüm halklar için yepyeni bir dönem başlamıştır. İlişkiler daha da karmaşık bir hal alır. Kimi zaman Bizans'a bağlı olarak bölgede bulunan feodal-yarı feodal Ermeni yerel Prenslikleri hızla güç kaybetmeye ve bölgede yükselen güç olan Müslüman Türk ve Kürt yönetimlerin vassalı haline gelmeye başlarlar. Küçük Kürt feodalleri ise İslami Türk yönetimleri sayesinde daha fazla görünür olmaya başlayacaklardır. Ermenilerin bu siyasi güç kaybının nadir istisnalarından bir Sasun Ermeni yönetimidir. Coğrafik avantajı nedeniyle bir müddet daha yakaladığı fırsatlarda kendini göstermeye bir müddet daha devam etmiştir.

e-Beylikler Dönemi Sason

Selçukluların Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan'ın uyguladığı *kılıç hakkı* politikası sayesinde Anadolu'nun farklı yerlerinde irili ufaklı birçok Türk beyliği kurulmaya başlar. Selçuklu ordusunda görevli askeri komutan olan bu Türk Beyleri hızla beyliklerini kurmaya başlarlar. Mervani Devleti'nin, Büyük Selçuklu tarafından ortadan kaldırıldığı sefere katılan Mehmet Bey'e bu katkısından dolayı Bitlis, Erzen, Sason bölgesi ona iкта olarak verilir Alparslan'ın önemli komutanlarından olan Dilmaçoğlu Mehmet Bey Bitlis, Erzen, Hazzo, Sason bölgelerini içine Dilmaçoğulları Beyliğini 1085 yılında kurar. Mehmet Bey'in ölümünden sonra oğlu Togan Aslan başa geçer bu dönemde beylik parlak dönemini yaşar. Togan Aslan'nın ölümünden sonra

¹⁰⁹ Ersan, a.g.m, s. 359

¹¹⁰ Erdoğan, a.g.e, s.151

beylik etkisini kaybeder. Dilmaçoğulları elinde olan bölgeler önce Sökmenoğullar ve sonra Artuklulara zaman içerisinde bağlanır.¹¹¹

Mervâni Beyliği'nin etkinliği kırıldıktan sonra Türk beylerinden Sökmen el-Kutbi (1100-1112) merkezi Ahlat olmak üzere Muş, Erzen, Sasun, Van, Tatvan gibi şehirleri bünyesine katarak beyliği kurmuştur. Danişmend Bey, Saltuk Bey, Artuk Bey gibi diğer Selçuklu komutanlarda doğu da kendi beyliklerini kurarlar. Bölgede yaşayan Ermeni halk bu yeni kurulan Türk Beyliklerine karşı büyük bir isyan veya taşkınlık içerisine girmez. Bu ilk Türk beylerinin kurduğu idari sistem İslam Arap ordularının bölgede kurdukları ilk İslam devleti yönetimine benzer. Türk yönetiminde diğer ırk ve dinlere yaklaşım kötü değildir. Diğer yerli halklar gibi Ermenilerde mevcut siyasi yapıyı hızla benimsemeye ve yaşamını idame etme yolunu seçerler. Sökmenoğulları ve Artuklu Beyliği arasında bulunan Sasun Ermenileri coğrafi konumlarının avantajlarına güvenerek diğer Ermenilerden farklı bir tavır sergilerler. Sasun Ermenileri, Sökmenoğulları ve Artuklulara fırsat buldukça saldırılarda bulunurlar. Bu Türk beylikleri de isyancı Sasun Ermenilerini cezalandırma yoluna giderler. Sasun Ermenileri, Sökmenoğullar (Ahlatşahlar) döneminde ortaya çıkan bir siyasi boşluğu kendi lehlerine fırsata çevirmek için boş durmazlar. Beyliğin kurucusu Sökmen el-Kutbinin ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim (1112-1126) dönemi devletin en zayıf ve etkisiz olduğu dönemlerdir. İbrahim Bey zamanında Sasun Ermenileri devletin bu zayıf halini fırsat bilerek Bingöl (Cebeli Cur) bölgesinde beyliğe ait 30 köyü ele geçirirler. 1138 yılında Beyliğin o dönem hükümdarı olan II. Sökmen Bey Sasun Ermenileri tarafından tutsak alındı. Ahlatşahlar beyliği 1139 yılında tutsak hükümdara karşılık Sasun Ermenilerine Mescid-i Üveys (günümüzdeki Veysel Karani Türbesi) verilir. İsyancı Sasun bölgesi tekrar vergiye bağlar.¹¹²

Sasun Ermenilerinin, Türk beyliğine itaati çok uzun sürmez. 1163 yılına gelindiğinde Sasun Ermenileri saldırıları tekrar başlar. Sasun Ermenileri yılın son ayında Fenizâsâ Kalesine saldırır. Bu baskında birçok esir ve ganimet elde ederler. Döğer soyundan gelen Nasruddevle Mahmud adlı kale komutanı karşı saldırı başlatır. Sasun Ermenilerinden birçok ganimeti ve esiri geri alır. Bölgede birçok yeri yakar ve

¹¹¹ Yaşar Yücel-Ali Sevim, **Türkiye Tarihi I**, TTK, Ankara-1990, s.159-160

¹¹² Ersan, a.g.m, s.360

yağmalar. İbn'ül Ezrak'ın belirttiğine göre İslam'ın bölgeye girdiği yıllardan beri ilk defa Nasruddevle güçlü ordusu sayesinde hiçbir İslam komutanının giremediği yerlere girmiş onları şiddetle cezalandırmaya hatta kökünü kazımaya çalışmıştır.¹¹³ Nasruddevle Mahmud, Sasunlu Ermenilerle mücadele etmeye 1165 yılında ölümüne dek devam eder. 1165 yılında Sasonlularla yaptığı bir savaş dönüşünde Meyyafarkin yakınlarında ölmüş. Erzen yolu üzerinde Sögürd Kubbesi altında gömülen Mahmud'un cenaze törenine Müslümanlar dışında sürekli yol kesen talan, soygun işleri yapan Sasunlu Ermenileri tasvip etmeyen çevre köylerden Hristiyanlar da katılmıştır.¹¹⁴

1174 yılına gelindiğinde Artuklu Beyliğinin Meyyafarkin Valisi Sasun Ermenilerine savaş ilan eder. Onları itaat altına almak için aç bırakarak teslim olmaya zorlar. Bu saldırıya karşı direnmeye çalışan Sasunlular en sonunda teslim olmaya karar verirler. Ancak Artuklulara değil sürekli mücadele içerisinde oldukları Ahlatşahlara teslim olurlar. Kalelerini II. Sökmen Bey'e teslim ederler. Ahlatşahlar Beyi II. Sökmen'in ölümünden sonra Sasonlular Tornig'in soyundan gelen Şahinşah liderliğinde yine isyan ederler. Emir Seyfeddin Begtimur'u esir alırlar. Begtimur'a zamanında kendilerine ait olan kaleleri iade etme sözü karşılığında onu serbest bırakırlar. Begtimur, hükümdar olunca ilk iş Sasun üzerine büyük bir harekât başlatır. Bütün Sason bölgesini ele geçirir. Bölge tekrar vergiye bağlanır. 1185 yılına gelindiğinde Sasun ve civarında Türkmen ve Kürt aşiretleri arasında 8 yıl süren bir savaş başlar. Doğu da gittikçe geniş coğrafyaya yayılan bu çatışma Müslümanlar arası kavga olmaktan çıkar. Ermenilerde bu çatışma içerisine çekilir. Sasunlu Ermeniler Tornig soyundan gelen Hetum ve Şahinşah liderliğinde Müslüman yönetime karşı direnmeye çalışırlar. Mevcut siyasi karışıklık ortamından istifade ederek kendi varlıklarını devam ettirmeye çalışırlar.¹¹⁵

¹¹³ İbn'ül Ezrak, a.g.e, s.136

¹¹⁴ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 1980, s.95,233; İbn'ül Ezrak, a.g.e, s.146

¹¹⁵ Ersan, a.g.m, s.361

f -) Eyyubiler ve Moğol İstilas Dönemi Sason:

XII. yüzyılın son çeyreğinde Mısır'da Selahaddin Eyyubi önderliğinde kurulan Eyyubiler Haçlı Ordusuna karşı başarılı mücadele sayesinde kısa sürede İslam dünyasının en güçlü devleti haline gelir. Ordusunun önemli kısmı Kürt, Arap ve Türk gibi Müslüman savaşçılardan oluşan Eyyubiler 1200'lü yılların başından itibaren Mezopotamya ovasını süratle egemenliğine almaya başlar.

1207 yılında Ahlatşahlar (Sökmenoğlular) siyasi karışıklıklar içinde bulunuyordu. Ahlat halkı Gürcü gibi dış düşman saldırılarına maruz kalıyor. İçeride ise yaşanan taht mücadeleleri ve siyasi karışıklık halkı bıktırmıştı. Yaşanan bu belirsizliklerden dolayı Ahlat halkı Eyyubi Meliki Necmeddin Evhad'ı bölgeye davet eder. Böylece 1207 yılı itibarı ile Sökmenoğlular (Ahlatşahlar) tarihe karışır. Muş ve çevresi büyük oranda Eyyubi egemenliğine girer. Eyyubiler eski iktidar sahibi kişilerin isyanlarına önlem olarak askeri politikalara ve nüfus değişimine başvurur. Siyasi geleceği için tehlike arz eden ileri gelen bazı aileleri Meyyafarkin'e sürgün eder. Diğer yandan iskân politikasına uygular. Yeni aldığı Muş, Sason gibi bu topraklara Hakkâri bölgesinden Kürt Rojeki ve Hakkariye Aşiretlerini getirip bu bölgeye iskân eder. Malazgirt zaferi Muş bölgesi için ne kadar önemli ise Eyyubilerin burayı ele geçirmesi de o kadar önemlidir. Malazgirt savaşından sonra Muş, Bitlis, Sason bölgesine Türkmen ve azda olsa Arap nüfusunun yerleştirildiği görülürken, Eyyubiler ile beraber bölgeye yoğun bir Kürt nüfusu iskân edildiği görülür.¹¹⁶ Mervaniler'den sonra ciddi anlamda bu dönemde de bölgeye Kürt nüfus iskânı devam eder. Günümüzde Muş, Hasköy, Sason gibi bölgelerde bulunan Arapça, Kürtçe, Türkçe gibi dillerin buraya geliş hikâyesini bu asırlarda yaşanan bu nüfus hareketliliklerinde aramak gerekmektedir.

Eyyubilerin bölge hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. Eyyubilerin yaklaşık 20 yıllık hâkimiyetinden sonra bölgeye Harzemşahların 1230 yılında yerleştiğini görüyoruz. Bölge kısa süreli aralıklarla Eyyubi, Harzemşah, Türkiye Selçukluları ve Moğollar arasında el değiştirir. Moğollar bölgeyi ateşe verirler. 1232 yılında Selçuklular bölgeyi ele geçirirler. 1243 yılında yaşanan Köseadağ savaşından sonra

¹¹⁶ Mithat Eser, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s.195-197

Anadolu Selçuklu Devleti yıkılış sürecine girer. Bir karabulut gibi Anadolu'ya yayılan Moğollardan bölge de kurtulamaz. Muş, Sason, Bitlis başta olmak üzere birçok şehir Moğol istilasından kendine düşen payı fazlasıyla alırlar.¹¹⁷ Moğol istilası döneminde Sason bölgesinde yaşayan halk bu karışık ortamdan dolayı siyasi olarak bir varlık gösteremezler. Sadece Moğol İlhanlı Devleti döneminde Argun Han (1284-1291) döneminde Yahudi kökenli Vezir Saduddevle'nin (1287-1291) devlet yönetimine Hristiyan ve Yahudi vatandaşları haksız bir şekilde yerleştirilmesi Müslüman vatandaşlar üzerinde büyük öfke yaratır. Bağdat ve Musul'da Müslümanların öfke patlaması kısa sürede Güneydoğu bölgesine ulaşır. Bu kargaşa ortamında Sasun Ermenileri tekrar sahneye çıkar. Ermeni reis ve din adamlarının kışkırtması ile dağılı Sasun Ermenileri yol kesme, soygun, adam kaçırma ve öldürme gibi eylemleri artarak devam eder. Sasun Ermenilerinin bu asayişî tehdit eden eylemleri artarak devam edince Müslüman Kürt ve Türkler birleşerek bu olaylara sebep olanların çoğunu cezalandırarak asayişî tekrar tesis ederler.¹¹⁸ XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgede Moğol hâkimiyetinin zayıflamasıyla tekrar Eyyubilerin Sasun dâhil bölgede kendilerini siyasi olarak hissettirdikleri görülür.

C-OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE SASON

Sason'un da içinde bulunduğu coğrafya insanlık tarihinin en eski uygarlıklarını bünyesinden çıkarmış kadim bir bölgedir. Tarih boyunca çok farklı isimlerle bölge tabir edilmiştir. Mezopotamya diye bilinen bu coğrafya İslamiyet'in bölgeye geldiği yıllardan itibaren Kürtlerin ikamet ettiği bölge anlamına gelen Kürdistan diye tabir edilmeye başlanmıştır. İslam Ansiklopedisinde "*Kürdistan*" deyimini Kürtlerin yaşadıkları ve yaşamaya devam ettikleri bölgeler için kullanılır.¹¹⁹ Kürdistan terimi esasen son büyük Selçuklu Hükümdarı Sencer tarafından bölgeyi tabir etmek için kullanılmıştır. Kürdistan tabiri XII. yüzyıl ikinci yarısında idari ve coğrafi anlam kazanmıştır. Kürt ve Kürdistan terimleri Osmanlı kaynaklarında oldukça esnek

¹¹⁷ Eser, a.g.m, s.203

¹¹⁸ Ersan, a.g.m, s.362; Turan, a.g.e, s.234

¹¹⁹ Zeki Beg, a.g.e, s.34

kullanıldı. XIX yüzyılda Kürdistan terimi idari bir isim haline gelir.¹²⁰ Şemsettin Sami'nin ünlü ansiklopedisi olan Kamus'ul Âlem'de Kürdistan'ı şöyle tanımlar.

“Asya-yı Garbi'de kısm-ı azamı memalik-i Osmaniye'de ve bir kısmı İran'a tabi büyük bir memleket olup ekseriyet üzere ahalisi bulunan kavminin ismiyle tesmiye olunmuştur. Bu isim taksimat-ı mülkiye ve diniyeye hâsıl olmayıp vaktiyle bizde Kürdistan Valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan Eyaleti bu isimle müsemma memleketin bölümünü ihata etmediği gibi Kürtler dahi dağınık vb. akvamla karışık bulduklarından Kürdistan'nın hududunu tamamıyla tayin etmek müşkildir... Anadolu'nun her tarafında hatta Horasan ve Afganistan'da Belucistan'da birçok Kürt aşireti bulunuyor...”¹²¹ Şemsettin Sami'nin eserinde bildirdiği gibi Kürtlerin yaşadığı tarihsel topraklarının coğrafi koordinatlarını kesin olarak bildirmek mümkün değildir. Tarihin değişik zamanlarında ve farklı eserlerde tabir edilen Kürdistan bölgesi birbirinden çok farklı olmuştur. Türk İslam tarihinin Kürtler ile kesiştiği X. yüzyıldan itibaren Sason ile ilgili vereceğimiz bilgilerde geçecek olan “Kürdistan” terimi tarihi kaynaklara bağlı olarak coğrafi mekânı ve o dönemde muhteva ettiği anlama bağlı olarak kullanılacaktır.

a-)Osmanlı Kuruluş Döneminde Sason Tarihi:

Moğol İlhanlı Devleti XIV. yüzyılın ortasından itibaren son buldu. Moğol istilası yüzünden Anadolu ve Mezopotamya uzun bir dönem siyasi ve ekonomik olarak büyük darbe aldı. İlhanlı Devleti'nin sahneden çekilmesiyle Müslüman Türk beylikler buldukları bölgelerde siyasi güç elde etme yarışına gireceklerdir. Anadolu'nun birçok yerinde kurulan beyliklerden bir tanesi de batıda Bizans İmparatorluğu sınırında bulunan küçük Osmanlı Uç Beyliği olacaktır. Ertuğrul Bey ve aşireti Batı Anadolu bölgesinde gözlerden ırak bir şekilde varlık yokluk mücadelesi veriyordu. Bu dönemde Mezopotamya platosunda ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Kabileleri bölgede hâkimiyet kurmak için kendi aralarında mücadeleye başladılar.

Selçuklu ve Moğollar tarafından egemenlik altına alınan Kürt ve Ermeniler güçler bu dönemde etkin bir güç olarak sahnede görülmezler. Bu yeni kavgada halk

¹²⁰ Hakan Özoğlu, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan) Kitap Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 2009, s.51-52

¹²¹ Şemsettin Sami, **Kamus'ul Alam**, C.V, İstanbul 1896, s.3840

bu güçler arasında denge siyaseti izleyerek ayakta kalma mücadelesi verir. XIV. yüzyılın son çeyreğinde İlhanlı Devleti'nden sonra Timur fırtınası bölgede esmeye başlar. Timur orduları 1394 yılında Bağdat ve Tikrit şehirlerini büyük bir savaş sonucunda harabeye dönmüş halde ele geçirir. Timur'un ordusu ile Anadolu'da şehirleri büyük bir katliam ve yıkım ile ele geçirmesi bölge insanını tedirgin eder. O devir bölgede hüküm süren Kürt emirlerinden olan Erbil hâkimi Emir Ali, Cizre hâkimi Emir İzzeddin el-Kurdi, Hasankeyf hâkimi Emir Süleyman, Mardin hâkimi Emir Tahirüddin ve Garzan (Erzen) hâkimleri hep beraber gidip Timur'un karargâhında ona bağlılıklarını sundular. Timur bunun üzerine oğlunu bölgeye idareci olarak atar. Oğlunun öncülüğünde bölgede Moğollar ve İlhanlıların zulmünü aratmayan katliam ve vahşetlere başvurur. Birçok Kürt Emiri bu zulme karşı başkaldırır. Timur 1401 yılında bölgeye tekrar büyük bir sefer düzenler. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre Meyyafarkin Kalesini yıkmaya gelen *Timur Hazzo*'yu harap bir vaziyete sokar. Büyük bir katliam gerçekleştirir. Ordunun geçtiği şehirler harabeye dönüşür.¹²² Timur'un ölümünden sonra bölge tekrar iki Türk Devleti olan Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyet kavgası alanına dönecektir. XV. yüzyılın başında itibaren Muş- Bitlis dağlık platoya giren Karakoyunlular Hazo, Sasun bölgesine hâkim olurlar. Karakoyunlular bölgede uzun hâkimiyetleri döneminde en önemli rakipleri Osmanlı Devleti ve Timur olmasına rağmen bölgede yeni kurulmuş olan Akkoyunlular tarafından tarih sahnesinden silinecektir. Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından 1469 yılında Karakoyunlu Devleti ortadan kaldırılarak elinde bulunan topraklar Akkoyunlu Devletin hâkimiyetine girecektir. Doğu Anadolu, İran, Irak, Horasan bölgesini kapsayan büyük bir devlet kurmuşlardır. Uzun Hasan'ın hükümdarlığı döneminde parlak bir devir yaşayan Akkoyunlular Hasankeyf, Sasun-Hazzo ve doğunun diğer birçok önemli şehri hâkimiyetleri altına girecektir.¹²³

Ermeni ve Kürtler'in Türk yönetimi karşısında takındıkları tavır zaman içerisinde farklılıklar gösterir. XII. yüzyıl ile başlayan Müslüman Türk yönetimleri karşısında Ermeni yerel yönetimler zamanla kan kaybetmeye devam eder. XV. yüzyıla geldiğimizde Ermeni yerel yönetimlerin yerini büyük oranda Kürtlerin doldurmaya

¹²² Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4.Kitap 1.Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY,2010 İstanbul, s.115-116

¹²³ Sönmezsoy, a.g.m, s.35-36; Zeki Beg, a.g.e, 158-159

başladığını görüyoruz. Kürt Mirleri bölgeye gelmiş olan ve gücü önemli oranda ellerinde bulduran Türk yönetimleri “*Din Kardeşliği*” temelinde ortak politika yürütmeye başlarlar. Akkoyunlu Devleti’nin son hükümdarı Uzun Hasan merkezini Diyarbakır olarak seçtikten sonra Kürt kuvvetlerini kendi etrafında toplayıp Muş, Bitlis, Ahlat, Bagrevand ve Sasun gibi zamanında Ermeni yönetimlerinin bulunduğu bölgeleri ele geçirir. Buralarda Kürtler yarı bağımsız kendi yönetimlerini inşa ederler. Demek ki şimdiye kadar yarı bağımsız bir şekilde ayakta kalmayı başarmış olan Ermeni Sasun Beyliği XV. yüzyılın ortalarında artık Uzun Hasan’ın egemenliği altına alınmıştı. Osmanlı’nın kurulduğu bu yüzyıllarda Mezopotamya’da bulunan Kürt ve Ermeni yerel iktidarlar, devlet veya beylik olsun çevre komşular ile ilişki içindeydiler. Bu komşu güçler ile ilişkilerini yürütürken en önemli öncelik varlıklarını koruma kaygısıdır.¹²⁴ Bölge yerel iktidarları varlıklarını sürdürmek için çok farklı ittifak arayışlarına girmedi sakınca görmemişlerdir. Profösör W.Thomashek bu anlamda ilginç bir örnek verir. İstanbul 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmiştir. Osmanlı ilerleyişi Mezopotamya’da kendini hissettirmeye başlar. 1459 yılında Fatih’in olası saldırısına karşı Diyarbakır Sultanı Uzun Hasan, Sasun Ermeni Beyleri, Trabzon Pontus İmparatoru, Gürcistan Prensi, Karaman Beyi ve civardaki birçok farklı Ermeni, Türk ve Kürt yöneticileri bir araya gelir. Osmanlıya karşı Batı dünyasından destek için bir heyet oluştururlar. Avrupa’ya giden heyet Sasun Ermeni beylerinden Hatun ve Rubani, Diyarbakır’dan Kürt Mehmet Bey ve Tiflis’ten Nicolaus Bayl adlı kişilerden oluşur. Avrupa’da birçok ülkeyi dolaşan heyet büyük bir haçlı ordusu kurmak için devletleri ikna edemez.¹²⁵ Osmanlı yayılmasına karşı Mezopotamya platosunda çok farklı din ve milletten oluşan bu ittifak girişimi yönetimlerin siyasi çıkarları için neler yapabileceklerine dair ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında önemli bir yer teşkil eden Safeviler Devleti’nin temelleri Azerbaycan bölgesinde atılmıştır. Devlet adını kurucu hükümdar olan Şah İsmail’in büyük dedesi Şeyh Safiyüddin (1252-1334) Erdebil’den alır. Başlangıçta Sünni mezhebine bağlı olan aile Safiyüddin’in ölümünden sonra

¹²⁴ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, (Çev. Bedros Zartanyan-Memo Yetkin), Med Yayınları, İstanbul 1992, s.29-30

¹²⁵ Sasuni, a.g.e, s.30-31

tarikatin başına geçen Cüneyd zamanında Şii mezhebini benimser. Bu maceracı ve militan ruhlu şeyh Orta Anadolu ve Azerbaycan'daki göçer Türkmen aşiretleri arasında çalışmalar yürütür. Yüzeysel anlamda yeni Müslüman olan bu göçebeler arasında yürütülen dini çalışma kısa zamanda sonuç verir. Birçok taraftar bu dinamizm vaat eden öğretiyi benimser. Safevi düşünce sisteminde Hz Ali'ye büyük önem atfedilir.¹²⁶

Anadolu, Azerbaycan, İran ve Suriye bölgesi Türkmenlerinin desteğini alan Safeviye Tarikatı lideri Şeyh İsmail, 1501 yılının ortalarında Akkoyunlu başkenti Tebriz'de Heşt Beheşt Sarayı'nda tahta oturmuştur. Böylece Safevi Devleti resmen kurulmuş oluyordu. “Şah” unvanını alan Şeyh İsmail, On iki imam Şiiliğini devletin resmi mezhebi ilan etmiş, sikke bastırmış ve devletin kuruluşuna destek veren Türkmen beylerine önemli görevler vermiştir. Safevi Devleti'nin esas kurucuları Türkmenler olmuştur.¹²⁷

Bu nedenle Şah İsmail, Safeviler ailesinin soyunun Ehli Beyte, aile şecerelerinin Hz. Muhammet'e (S.A.V) dayandığı tezini takipçilerine büyük oranda kabul ettirir. Takipçileri Şah İsmail suretinde Hz Ali'yi gördüklerine inanırlar. Şah İsmail ilk savaşını Akkoyunlularla yapar. 1502 yılında yapılan savaşta Ermenistan, Huzistan, Hemedan ve Fars bölgesini teker teker işgal etti. Şah İsmail kısa sürede Anadolu'nun doğu kapısına dayandı. Şah 1507 tarihinde Erciş, Ahlat, Sason bölgesine ele geçirdi. Dulkadiroğlularını yenerek Elbistan'ı aldı. Dönüş yolculuğunda Harput şehrini ele geçirdi. Şah İsmail'in bu hızlı yayılışını gören Diyarbakır Valisi kentin anahtarını Şah İsmail'e sunar. Bölgenin etkin Kürt beylerinden Bitlis Emir'i Şerefhan Safeviler'e bağlılığını bildirir.¹²⁸

Şah İsmail ve dönemi Mezopotamya bölgesinde yaşayan insanlar için sıkıntılı bir dönemdir. Akkoyunlular döneminde devletin resmi mezhebi Şii inancıydı. Akkoyunlular ve ondan sonra bölgeye hâkim olan Safeviler Devleti'nin resmi mezhebi olan Şiiliği yerel Kürt halkına dayatıyorlardı. Bu durumdan dolayı bölge halkı ile

¹²⁶ Altan Tan, **Kürt Sorunu Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik**, Timaş Yayınları, 12 Baskı, İstanbul 2012, s.70-71; Burkay, a.g.e, s.172

¹²⁷ Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.45-73

¹²⁸ Tan, a.g.e, s.172

devlet otoritesi arasında çatışmalar eksik olmuyordu. Kürtler büyük oranda Sünni Şafi mezhebine mensuptular. Bölgede farklı yerlerde bulunan Türkmenler ise daha çok Şii ve diğer heteredoksi mezheplere mensuptular. Şah İsmail, Şii mezhebi düşüncesini yeniden düzenler. On iki imam Şiiliğini uygularken en çok bu göçebe dinamik kitleden destek alır. Bölgede hâkimiyetini kabul ettirmek için elinde en büyük silah olarak gördüğü Şiiliği kullanır.

Şah İsmail bölgede bulunan Kürt beyliklerini hizaya getirmek için selefi olan Uzun Hasan'ın uyguladığı politikaya benzer bir yol takip eder. İkisi de Kürt reislerini bir şekilde ortadan kaldırıp kendi adamlarını vali olarak tayin ediyorlardı. Bölge halkından birini yönetici olarak atama durumunda kaldıklarında ise eski bölgede tanınan soylu aileler yerine, bunlardan daha düşük statüde veya siyasi rakip olan Kürt aileden birini tercih ediyorlardı. Bu politikaya direnen Kürt reislerinin ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırılıyordu.¹²⁹ Şah İsmail'in Diyarbakır'a vali olarak atadığı Muhammed Ustacılı Beg, Mardin, Cizre, Musul gibi şehirlerde devlet otoritesini tesis etmek için çok kan döktü, direnen Cizre kentini harabeye çevirdi.

Şah İsmail bölgeye ilk geldiği yıllarda Kürt Mirlerinin önemli kısmından destek gördü. Akkoyunlu baskısından bunalan Kürt Mirleri Şah İsmail'i önemli bir müttefik olarak gördüler. İsmail'in bölgeye hassasiyetini dikkate almadan yönetici atamaları ayrıca devlet eliyle Şii-Alevi bir dini dayatma yönünde politikaları Kürt yöneticilerinin tepkisini çekmeye başlar. Koyu bir Şii politikası izleyen Şah bölgede Şii Türkmenlerden dışında kimseye güven duymuyordu. Şah İsmail ve bölgede bıraktığı yöneticilerin sert politikaları sonucunda bölge baskı neticesinde büyük oranda hâkimiyet altına alındı. 1510 yılında on altı kadar Kürt Bey'i Şah İsmail ile görüşmek üzere Şah'ın bulunduğu Hoy şehrine gitmeye karar verdiler. Sason Beyi Ali Bey, Hasankeyfli Melik Halil Eyyubi, Hizanlı Mir Davud, Cizreli Şah Ali başta olmak üzere bu Kürt Mirlerinin amacı Şah İsmail'in bölge üstünde uyguladığı sert politikayı yumuşatmasını sağlamaktı. Diğer bir neden de bölgede Sünni Kürtler üstüne uyguladığı Şii politikasını esnetmesini sağlamaktı. Şah İsmail önceki dönemde yaşanan bazı olayları bahane ederek Sason Bey'i Ali Bey ve Şirvan Beyi Mirşah

¹²⁹ Martin Van Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, (Çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 2013, s.208-211

Muhammed hariç bütün Kürt beylerini tutuklayıp zindana attırdı. Daha sonra da Şah Kürt beylerin yönetiminde bulunan bölgelere kendine bağlı Kızılbaş aşiretlerden yöneticiler tayin etti.¹³⁰

Hoy şehrinde Kürt beyleriyle Şah İsmail arasında bu olaylar yaşanırken Şerefhan'ın anlatımıyla Ali Bey, Şah İsmail'e karşı herhangi bir karşı duruş sergilemedi. Şah ile iyi geçinme ve uzlaşmacı siyaset izledi. Yumuşak huylu oluşu zevk ve eğlenceye meyilli oluşu nedeniyle Şah'ın takdirini kazandı. Bu nedenle Şah İsmail'in özel nedimlerinden oldu. Sürekli sarayda Şah'a yakın bulunan özel ekibinden biri olarak yaşadı. Sason Bey'i Ali ve oğlu Ebu Bekir Muhammed Bey'le birlikte Şah İsmail'in sarayında bulunurken Tebriz'de ölünce, Aşiret reisleri ve kabile ileri gelenleri Sason Bey'i olarak diğer oğlu Hıdır Bey'i başa getirirler.¹³¹

b-)Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi Sonrası Sason Tarihi

Şah İsmail'in 1510 yılında uzlaşma yolu bulmak için ziyaretine giden Sünni Kürt Beylerini tutuklayıp zindana atması bölge tarihi için bir dönüm noktası teşkil eder. Şah İsmail'in bu uzlaşmaz Şii dayatmacı tutumu karşısında Kürtler başka bir ittifak arayışına haklı olarak girerler. Kürtler Şah'a karşı ciddi anlamda direnme ve gerekirse savaşıma yollarını aramaya başlarlar. Zaman içinde Safevi zindanından kaçan Kürt Beyleri dağınık bir şekilde çare arayışındaydılar. Kürt Beyleri ile Osmanlı Devleti'nin bir araya gelmesini ve kader ortaklığını sağlayan kişi ünlü Kürt âlimi İdris-i Bitlisi olacaktır. Bölge dengesini iyi bilen deneyimli devlet adamı Kürtler ile Osmanlı ittifakını her ikisi için hayati olarak görür. Kürtler alıştıkları siyasi, dini özerkliklerini tehdit eden güce karşı destek arıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ise doğu sınırlarını tehdit etmeye başlayan Şii Safevi tehlikesini bertaraf etmek için ortak arıyordu.

Osmanlı Devleti'nin, Safevilerin Anadolu içlerine doğru yayılmasını ve Şiilik propagandasını engel olacak bir tampona ihtiyacı vardı. Bu tampon ancak Kürtler sayesinde oluşturulabilirdi. Kürt beyleriyle ittifak kurulursa, İran karşısında sağlam bir set kurulmuş olurdu. Safeviler nasıl Anadolu'da bir anlamda Şii Türkmenlere dayanıyorsa, Osmanlı'da Safevileri Osmanlı sınırından Zağros Dağlarının doğusunda

¹³⁰ Bruinessen, a.g.e, s.211; Burkay, a.g.e, s.172-173; Tan, a.g.e, s71-72

¹³¹ Şeref Han, a.g.e, s.219-220

sürebilmek için Kürt beylerine dayanabilirdi.¹³² Böylece Safevi tehlikesi büyük oranda bertaraf edilmiş olacaktı.

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim Kürtler üzerinde büyük bir etkiye sahip olan İdrisi-i Bitlisi'yi Osmanlının yanında olma konusunda ikna eder. İdrisi-i Bitlisi'yi Kürt Beylerini ikna etmek için bölgeye gönderir. Bitlisi, bölgede bulunan 25 civarı Kürt beyleri ile görüşme yaparak onları bir amaç doğrultusunda bir araya getirmeyi başarır. Hasankeyf Meliki Halil, Bitlis Emiri Şerefhan, Sason Emiri Ali ve ulaşabildiği 25 Kürt Bey'in ortak kararıyla Sultan Selim'e bir mektup kaleme alırlar.

*“Bilad-ı Ekrad denilen Diyarbekir ve civarındaki mazlum Müslümanlar, Devlet-i Âliyenizin hizmetine taliptirler ve devlet ile din düşmanlarınının şerhlerinden sizin yardım ve merhametinizle masun olma ümidindedirler. Bilad-ı Ekrad'ın Osmanlı Devleti'ne iltihakı, İstanbul'un fethini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bu bölgenin ilhakıyla, bir taraftan Irak yani Bağdat ve Basra'nın yolları, diğer taraftan Azerbaycan yolları ve diğer taraftan da Halep ve Şam yolları açılmış olacaktır. Allah'ın yardımı pek yakındır.”*¹³³

Kürt Beylerinin bu niyetinden Sultan Selim ziyadesiyle memnun olur. Kürt Beylerine kendi aralarından, Kürdistan beylerinden ve hükümdarlarından, beylerbeyi görevini üzerine alabilecek, tüm Kürt Beylerince otoritesi kabul edilecek bir lider seçmelerini ister.¹³⁴ Ancak Kürtler bu duruma sıcak bakmaz. Kendilerinden hangisi beylerbeyi olursa olsun diğerlerinin çekemeyeceğinden, tarafı Devlet-i Âliye'den bir serdar tayin edilip onun reisliğinde İran ile savaşa hazır olduklarını ittifak ile payitahta bildirirler. Yavuz Selim bunun üzerine Bıyıklı Mehmet Paşayı Diyarbekir Beylerbeyi olarak tayin eder.¹³⁵

Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa komutasında bütün Kürt Beyleri ortak bir amaç doğrultusunda toplanır. 1514 yılında Diyarbakır'a varan Osmanlı ordusuna kent halkı kurtarıcı edasıyla kapıları açtı. Sason gibi dağlık bölgelerde

¹³² Ahmet Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş Ve İsyan Yılları**, Dipnot Yayınları, Ankara 2011, s.53

¹³³ Mustafa Akyol, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, 6.Basım, İstanbul 2006, s.32

¹³⁴ Şeref Han, a.g.e, s.480-481

¹³⁵ Tan, a.g.e, s.74

bulunan Kürtler de Kızılbaşları kovuyor. Kaptırmış oldukları kalelerini bir bir geri alıyorlardı. Osmanlı ordusu ile beraber Kürdistan Beyleri de yaklaşık yetmiş bin kişilik bir kuvvetle Safeviler üzerine gerçekleştirilecek olan sefere katılırlar. Kürt savaşçılarının sayısı Osmanlı ordularına eşit orandadır. Kürt birlikleri ile savaşa katılan bazı beyler şunlardır. Hasankeyf Emiri Halil, Sason'lu Mir Mehmed Bey, Eğilli Kasım Bey, Bitlis hâkimi Şeref Bey'dir. 1514 yılının Ağustos ayında 140 bin kişilik Osmanlı ordusu 70 bin kişilik Safevi ordusu ile Çaldıran ovasında karşı karşıya gelir. İdris-i Bitlisinin anlatımıyla savaş esnasında sağında Sasunlu Mehmet Bey, Hasankeyfli Halil Bey, solunda Bitlis hâkimi Şeref Bey Hizan hâkimi Davud Bey gibi Kürt Beylerinin üstün çabası sayesinde düşman bozguna uğramıştır. Büyük zaferin ardından Kürt Beyleri Şah İsmail tarafından atanan bölge yöneticilerinin son kalıntılarını söküp atarlar.¹³⁶

Çaldıran zaferi sonrası Yavuz Sultan Selim akıllı bir politika izlemeye devam eder. Şah İsmail'in eskiden izlemiş olduğu politikanın tersine bir politika izler. Kürt Beylerinin gönlünü alır. Çaldıran savaşında savaşmış Bitlis, Sason, Hizan gibi Kürt Beylerini Amasya şehrine davet eder. İdris-i Bitlisinin önderlik ettiği Kürt Beyleri ile Osmanlı Devleti arasında 1514 tarihinde çok önemli Amasya Antlaşması düzenlenir. Sultan Selim, Kürt Beyliklerini kalıcı olarak Osmanlı tarafına çekerek doğudan gelebilecek Şii- Türkmen tehlikesine karşı Kürtlerden bir duvar örmeyi amaçlar.¹³⁷

Amasya Antlaşması ile Kürt yönetimlerinin özerkliği Osmanlı yönetimine bağlı olarak korunacaktı. Eskiden olduğu gibi Kürt Beyliklerinde yönetim babadan oğula geçecek ve yönetim konularında ferman, padişahdan çıkacaktı. Kürtler bütün savaşlarda Osmanlıya yardım edecek, buna karşılık Osmanlı Kürtleri dış saldırılardan koruyacaktı. Kürtler, Osmanlılara gerekli her türlü vergiyi ödeyeceklerdi. Bu antlaşma Yavuz Sultan Selim ile ona boyun eğen Kürt Beylikleri arasında yapılmıştır.¹³⁸ Amasya Antlaşmasında görüleceği gibi Sultan Selim Akkoyunlular ve Safeviler gibi

¹³⁶ Ahmet Özer, **Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler**, Hemen Kitap, 3.Baskı, İstanbul 2011, s.110-118

¹³⁷ Özoğlu, a.g.e, s.120-123; Özer, a.g.e, s.110-119

¹³⁸ Özer, a.g.e, s.120-121

bölgede mevcut olan Kürt aristokratlarının gücünü ezmeye çalışmamış tam tersine bunların her türlü haklarını tanımış ve devlet güvencesi altına almıştır.

İdris-i Bitlisi sayesinde bölge büyük oranda Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı. Sultan Selim, İdris-i Bitlis'e büyük değer veriyordu. Bu bağlamda İdris'e bir ferman bu fermanla birlikte on yedi tane bayrak, Kürt reislerine gönderilmek üzere 500 tane değerli Hükümdar Nişanı ve Kürt Beylerine verilmek üzere 25.000 duka altın ile birlikte değerli hediyeler göndermişti. Sultan İdris'e çok güveniyordu. Bu güvenden dolayı gerektiğinde kullanması için İdris'e bilgisi dâhilinde Kürt Beylerine veya komutanlarına vermesi için altı imzalı boş fermanlar vermişti.¹³⁹

Yavuz Sultan Selim'in Kürt Beylerine Osmanlı hâkimiyetine alması Osmanlı Devleti için Ortadoğu'nun kapılarını açmıştır. Yavuz Sultan Selim Memluk Devleti'ne bu dönemde son vermiştir. 1516 yılı sonbaharında Memluk üzerine yapılan seferde Kürt Beyleri savaşçıları ile birlikte katılmışlardır. Sason Hükümdarı Muhammed Bey'in Kahire'de yapılan savaşta ağır yaralandığını, Sultan Selim'in emriyle en iyi şekilde tedavi edildiğini Şerefnameden öğreniyoruz. 1514-1597 döneminde, 83 yıllık uzun zaman diliminde, Şerephan Kürdistan Beylerinin birçok savaşa katıldıklarını kayda almıştır. Sason Hükümdarı Saruhan Bey, Cizre Hükümdarı Mir Muhammed gibi bazı Kürt Beyleri Osmanlı ile birlikte yapılan savaşlarda şehit olmuşlardır.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti XVI ve XVII. yüzyıllarda İran üzerine yapılan seferlerde Kürt beylerinden yoğun bir şekilde destek almıştır. Osmanlı Devleti, kendisi İran ile arasında tampon bölge olarak bulunan Kürdistan coğrafyasına büyük önem vermiştir. Osmanlı Devleti parçalı Kürt gruplarını yönetmek için bunları aşiret seviyesi üzerinde daha geniş ve daha yönetilebilir birimler şekline sokarak "*birleştir ve yönet*" politikası güttü. Bu şekilde devlet kendi kökenlerini Araplara dayandırarak meşruiyet kazanmaya çalışan Kürt soylularına ihtiyaç duydu. Safevi ve Akkoyunların aksine Osmanlılar, Kürt aşiretleri üzerinde sönmüş olan otoritelerini yeniden tesis etme çabalarında geleneksel Kürt yönetici tabakasını destekledi bu anlamda onları kendine resmi muhatap aldı.¹⁴¹

¹³⁹ Zeki Beg, a.g.e, s.167-168

¹⁴⁰ Şeref Han, a.g.e, s.147-152

¹⁴¹ Özoğlu, a.g.e, s.72-73

Kanuni Sultan Süleyman babası Sultan Selim gibi Kürt Beyleri ile ilişkiyi geliştirerek devam ettirir. 1533 tarihli bir ferman çıkartır. Bu “Hükmü Şerif” tüm Kürt Beylerine gönderilir. Bu Hükmü Şerif Amasya Antlaşması kadar Kürtler için önemlidir. Sultan iktidar döneminde ve sonrasında tahta kim çıkarsa çıksın bu fermanın geçerli olacağını belirtir. Bu fermanla ile Kürt beylerinin babadan oğula hükümdarlıkları devlet tarafından resmen tanındı. Yerel birçok haklar verilerek güçlü konuma yükseltelen Kürt Mirleri, devletin bölgedeki tek muhatabı haline geldi. Osmanlı Devleti iktidarın aynı yönetici ailelerin elinde kalmasını temin etmek için oldukça hassas davranıyordu. Bu izlenen politika ile hedeflenen şey diğer iç rakiplerin meydana okumalarından bağımsız güçlü bir muhatap lider yaratmaktı. Osmanlı sultanı Kürt olmayan yöneticiyi onaylamazdı. Ölen Kürt beyin varisi yoksa diğer Kürdistan beyleri muhtemelen aynı ailenin farklı kolundan bir kişiyi halef gösterirlerdi. Kanuni bu yönde Kürt beyleri ile karşılıklı bir güven tesis etti. Kanuni Osmanlı Devleti ile İran arasında Kürtlerden oluşan önemli bir sur ördüğünü ifade eder.¹⁴² Yavuz ile başlayan bu süreçte Kürdistan bölgesi yaklaşık üç asır Osmanlı Devleti için önemli bir tampon bölge olacaktır.

c-Sason’un Osmanlı Devleti İdari Yapısındaki Yeri

Çaldıran Zaferi sonrasında, Amasya Antlaşması çerçevesinde egemenlik altına alınan bu topraklarda farklı bir idari şekil tesis edilir. Erzurum ve Sivas’ın güneyindeki toprakları kapsayan Diyarbekir Eyaleti kurulur. Bölgedeki belirli şehirler Sancak adı altında Diyarbekir Eyaletine bağlanır. Bölgede sancakların üç değişik şekli vardır. İlki olan “*Klasik Osmanlı Sancaklarında*” devletin otoritesi tamamen hâkimdir. Ülkenin genelinde uygulanan sancak yönetim şeklidir. Yöneticiler merkezden atanmaktadır. Bunların toplamları ilk dönemlerde Kürt Sancakları içinde fazla değildir. Bunlar doğrudan merkeze bağlı sıradan sancaklardır. “*Ekrad Sancakları*” diğerinden farklıdır. Bölgede nüfuzlu Kürt ailelerin elinde olan sancaklarıdır. Yönetim babadan oğula geçer. Ölüm ve ihanet dışında beyler değişmezdi. Savaşta Osmanlıya asker verir, saraya vergi gönderirdi. Büyük kısmı kendi içerisinde özerk bir yönetime sahipti. Üçüncü olan “*Kürt Hükümet Sancakları*” diye tabir edilenler ise kendi için her türlü mali ve idari işlemlerde serbestti. Tahrir defteri tutulmaz ve merkezden kalem erbabı

¹⁴² Özoglu, a.g.e, s.72-73; Özer, a.g.e, s.133

memur tayin edilmezdi. Tek bağı Osmanlı Devleti ile savaş zamanlarında gerçekleştirdikleri savaş kardeşliğidir.¹⁴³ Hükümet Sancakları tam özerk beylikler statüsünde olan yönetimlerdir.

Osmanlı öncesi dönemlerde Sason isminin çok farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda Sasun ve Hazzo isimlerinin aynı emirlik için kullanıldığı görülür. XVI. yüzyıldan itibaren devlet idari belgelerinde Hazzo ismi yaygınlık kazanmıştır. Tarihi Sason bölgesine dâhil olan Erzen bölgesi ise önceleri Hasankeyf'e bağlı bir yerdi. Yavuz Sultan Selim burayı sonradan Sasun- Hazzo emirine vermiştir.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olmadan önce Kürt aşiretleri bir araya gelerek üst yönetim olarak kendilerine Bir Kürt *Mirini* seçiyorlardı. Osmanlı ile bu durum değişir. Aşiretlerin seçtiği Kürt Miri yönetim olarak Beylerbeyine karşı sorumluydu. Beylerbeyi de Sultana karşı sorumluydu. Osmanlı Devleti'nde merkezi ve taşra yönetimi başarılı bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru düzenlenmişti. Taşra yönetimi köy, nahiye kaza, sancak ve eyaletler olarak aşağıdan yukarıya doğru sıralanırdı.1515 yılında Yavuz tarafından bölge bu idari taksimata göre düzenlendi. Kürt coğrafyasında Osmanlıya tehdit oluşturan güçlü emirlikler de mevcuttu. Devlet, bunlara önceleri oldukça hassas eğildi. İlk dönemler tam özerklik bahşedilen bu emirlikler daha sonra büyük oranda imtiyazlarını kaybettiler. Sason bölgesi Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde özel coğrafi konumundan dolayı genelde farklı değerlendirilen sancaklardan biri olmuştur. Sason Sancağı idari taksimatı Osmanlı tarihi boyunca aşağıdaki gibi değişimler göstermiştir.¹⁴⁵

¹⁴³ Martin Van Bruinessen, “*Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi ve 16 ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu*”, **Evliya Çelebi Diyarbekir’de**, (Der. Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten; Çev. Tansel Güney), 2.Baskı, İstanbul 2009, s.46-47; Özer, a.g.e, s.173-174; Tan, a.g.e, s.80-81

¹⁴⁴ Bruinessen, a.g.m, s.50

¹⁴⁵ Özoğlu, a.g.e, s.73-75

TABLO 1: XVI. ve XVIII. Yüzyılları Arasında Osmanlı İdari Taksimatta Sason

Tarih	Eyalet	İdari Durum
1515 1520 ¹⁴⁶	Diyarbakır Eyaleti	Sason ve Hazzo iki ayrı sancak şeklinde bulunuyor
1540 ¹⁴⁷	Diyarbakır Eyaleti	Sason Sancak olarak görünüyor. Hazzo görünmüyor
1568 – 1574 ¹⁴⁸	Diyarbakır Eyaleti	Hazzo Sancak olarak görünüyor. Sason görünmüyor.
1578 – 1588 ¹⁴⁹	Diyarbakır Eyaleti	Sason Diyarbakır'a bağlı, Hazzo ise görünmüyor
1609 1626-1637 ¹⁵⁰	Diyarbakır Eyaleti	Hazzo hükümet şeklinde, Sason ise görünmüyor.
1632-1641 ¹⁵¹	Diyarbakır Eyaleti	Hazzo Hükümet Şeklinde, Sason ise görünmüyor.
1653 ¹⁵²	Diyarbakır Eyaleti	Sason ve Hazzo idari taksimatta bulunmuyor
1733-1739 1747-1785 1795 ¹⁵³	Diyarbakır Eyaleti	17. yüzyıllardaki idari taksimatta Sason ve Hazzo hiçbir şekilde görünmüyor

XIX. yüzyıl zamanında zorlu bir mücadele sonucunda tahta çıkan II. Mahmut devletin idari taksimatında büyük değişimlere gerçekleştirir. II. Mahmut (1808-1839) döneminde vilayetlerin başkente bağlılığını sağlamak için kuvvetli bir merkezi devlet yapısı oluşturmaya çalışır. Valilere maaş bağlanarak ücretli birer memur haline getirildi. Bütün vilayetlerde halkın hükümetle olan münasebetlerinde aracılık yapmak üzere muhtarlıklar kuruldu. Ülke genelinde yerelde âyan sınıfının aşırı güçlenmesi ve Kürt Beylerinin başına buyruk davranışları bu değişimi zorunlu kılar. Böylece bölgede uzun yüzyıllardır Kürt beylerinin devam eden *de facto* durumu zayıflamaya başlamıştır.¹⁵⁴

Tanzimat'ın 1839'da ilanı ile birlikte idari yapılanmada önemli değişiklikler olmuştur. Buna göre eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri içine alan nahiyelere bölündü. 13 Aralık 1847 tarihinde Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Buna göre Diyarbakır eyaleti, Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan Kürdistan

¹⁴⁶ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK, 1995 Ankara, s.124

¹⁴⁷ Bruinessen, a.g.m, s.48

¹⁴⁸ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.124; Bruinessen, a.g.m, s.48

¹⁴⁹ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.126

¹⁵⁰ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.124; Selahaddin Sönmezsoy, a.g.m., s.37

¹⁵¹ Bruinessen, a.g.m, s.48

¹⁵² İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.124

¹⁵³ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.127-130; Selahaddin Sönmezsoy, a.g.m., s.37

¹⁵⁴ Özer, a.g.e, s.178-184; Özoğlu, a.g.e, s.76-84

eyaletine çevrilmiş ve Amid yani Diyarbakır eyaletin merkezi olmuştur¹⁵⁵. Kürdistan eyaleti Mardin, Siirt ve Diyarbekir olmak üzere üç sancaktan meydana gelmekteydi.

TABLO 2: XIX. Yüzyıl Sason Osmanlı İdari Taksimatta Sason

Tarih	Eyalet	İdari Durum
1821 1823 ¹⁵⁶	Diyarbakır	Hazzo hükümet şeklinde, Sason ise görünmüyor.
1839 ¹⁵⁷	Diyarbakır	Sason ve Hazzo yerine Garzan kaza durumundadır.
1840 ¹⁵⁸	Diyarbakır	Garzan ve Hıyan kaza olarak görünüyor. Sason nahiye, Hazzo da kasaba olarak Garzan'a bağlıdır.
1847 ¹⁵⁹	Kürdistan	Sason nahiye, Hazzo da kasaba olarak Garzan kazasına bağlı durumdadır
1856 1857 ¹⁶⁰	- Kürdistan	Sason ve Hazzo görünmüyor. Hıyan kaza durumundadır. Garzan kazası yerine Beşiri kazasının kurulduğu görülmektedir.

Abdülaziz tarafından 1864 yılında taşra yönetimi temelden bir kez daha değiştirilir. Eyalet sistemi ortadan kaldırılır. Eyaletler vilayete dönüştürülür. 1864'te çıkarılan "Teşkili Vilayet Nizamnamesi" ile eski birçok nahiye ve kaza ortadan kaldırılarak sayı azaltılmıştır. Devlet idari yapısı merkeziyetçi bir hale getirilmeye çalışılır. Bu dönemlerde Sasun, Garzan kazasına bağlı bir kaymakamlık şeklinde gözükmektedir. 1875 tarihinde Bitlis Vilayetinin kurulması ile Sason, Siirt sancağı ile Bitlis'e bağlanır. Osmanlı Devleti'nde eyalet sistemi yerine vilayetlerin getirilmesi ile Sasun bölgesi, Diyarbekir, Bitlis ve kısmen de Harput vilayetleri arasında bölüşülmüştür.

¹⁵⁵ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**,TKAEY, Ankara 1988 s.125; Yılmazçelik, a.g.e, s.138

¹⁵⁶ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.133-134

¹⁵⁷ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.135; Selahaddin Sönmezsoy, a.g.m., s.38

¹⁵⁸ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.136; Selahaddin Sönmezsoy, a.g.m., s.38

¹⁵⁹ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.139

¹⁶⁰ İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.140

TABLO 3: XIX. Yüzyılda Vilayet Kanununa Göre Sason

Tarih	Vilayet	Sancak	Kaza	Kaymakamlık	Nahiye	Köyler
1869 – 1870 ¹⁶¹	Diyarbakir	Siird	Garzan	Sason	Sason	26
					Bahems	15
					Mutki	37
					Gavar	25
					Hazo	18
					Pırneşin	34
Tarih	Vilayet	Sancak	Kaza	Nahiye	Hane	Köy
1871 - 1872 ¹⁶²	Diyarbakir	Siird	Sason	Sason	1612	120
				Hıyan	1242	34
1884 ¹⁶³	Bitlis	Siird	Hazo			
1890 ¹⁶⁴	Bitlis	Siird	Hazo	-		59
1892 ¹⁶⁵	Bitlis	Muş	Sason			
1896 ¹⁶⁶	Bitlis	Muş	Sason			
1898 1899 1900 ¹⁶⁷	Bitlis	Muş	Sason			

İdris-i Bitlis'inin Osmanlı Devleti ve Kürt Beyleri arasında bir köprü vazifesi görmesi yerel Kürt iktidarları ve özelde Sason bölgesinde de kısa vadede etkisini göstermeye başlar. İslam orduları bölgeye gelene kadar yerel iktidarlarda Ermeni iktidarlar yoğun şekilde mevcuttu. Türk İslam orduların bölgede hâkim olmasıyla iktidar el değiştirmeye başlar. 1514 Çaldıran Savaşı bu anlamda önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından resmi anlamda muhatap alınan ve iktidarları güçlendirilen Kürt *Mir*leri yerelde hâkim unsur olmaya başlarlar. Mezopotamya'nın her alanında iktidar ile beraber nüfus yoğunluğu Kürtler lehine hızla değişim yaşar.¹⁶⁸

¹⁶¹ Mehmet Ali Yaşar, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt", **Uluslararası Siirt Sempozyumu 19-21 Eylül 2006**, Birleşik Matbaa, İzmir 2007 s.163

¹⁶² Mehmet Ali Yaşar, *a.g.m.*, s.167

¹⁶³ Nihat Falay – Feride Berna Uymaz, "Siirt'in 19. Yüzyıl Sonlarındaki Sosyo – Ekonomik Yapısı", **Uluslararası Siirt Sempozyumu 19 21 Eylül 2006**, Birleşik Matbaa, İzmir,2007, s.153

¹⁶⁴ Mehmet Zeydin Yıldız – Hüseyin Saraçoğlu, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler", **Uluslararası Siirt Sempozyumu 19-21 Eylül 2006**, Birleşik Matbaa, İzmir,2007, s.622

¹⁶⁵ Mehmet Ali Yaşar, *a.g.m.*, s.164; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 149-154

¹⁶⁶ Mehmet Ali Yaşar, *a.g.m.*, s.165

¹⁶⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 149-154.

¹⁶⁸ Özer, a.g.e, s.144-156

XII. yüzyıla kadar Mamigonyan gibi Ermeni yerel iktidarlar hâkimiyetlerini tesis etmek için Bizans Devleti ile siyasi ilişki geliştiriyorlardı. XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetinin bölgede tesis edilmesi ile dengeler tamamen değişir. Yerelde yaşanan bu önemli iktidar el değişiminde Osmanlı Devleti açık şekilde din kardeşliği temelinde Kürt yerel yönetimlerinden yana tavır takınır. Zemin kaybetmeye başlayan Ermeniler yerleşik hayattan göçebelğe zorlanır. Ticaret ve zanaatta bazı bölgelerde ciddi bir gerileme yaşanır. Bazı Ermeni yazarlara göre Ermeniler görünürde Osmanlının, gerçekte ise Kürtlerin egemenliği altında yaşamaya başlar.¹⁶⁹

Kürt Beylikler kısa zamanda bölgenin verimli topraklarını ellerine geçirirler. Eski Ermeni soyluların kalıntıları ve Ermeni kiliselere ait bazı bölgeler Ermenilerin elinde kalır. Sason, Zeytun, Savur, Hınıs, Diyarbakır'ın kuzeyi gibi dağlık bölgelerde Ermeni derebeylikler Osmanlı döneminde zorda olsa varlıklarını sürdürme mücadelesi verirler.¹⁷⁰ Bölgenin yeni büyük gücü Osmanlılar, Hristiyan Ermeni milletine ait kilise ve manastırlarını fermanlarla haklarını büyük oranda muhafaza etmiştir. Osmanlılar, ilk yüzyılda Ermenileri yaratıcı zanaatkâr bir kavim olarak görüyor. Onları siyasi yönden tehlikeli olarak görmüyordu. Ermeniler devlet tarafından himaye ediliyor. Osmanlı Devleti İstanbul başta olmak üzere elde edilen yeni şehirlerin inşa edilmesinde bu zanaatkâr milletten istifade etmeye çalışıyordu. İstanbul Ermenileri, devlet tarafından kendileri için oluşturulan Patrikhane çevresinde toplanarak kısa sürede payitahta etkin ve bilinen bir güç haline gelirler. Başkentten uzak Sason gibi uzak dağlık bölgelerde Ermeniler için durum daha farklıdır. Buralarda Osmanlının, Ermenileri himaye etmesi bir anlamda bitiyordu. Buralarda artık Ermeni milleti yerel Kürt beylerinin ve Erzurum ile Diyarbakır beylerbeyinin insafına kalıyorlardı. Sason, Şatak, Moks, Erzurum, Van gibi devletin uzak bölgelerinde Ermeniler silahlı aşiretler şeklinde komşu Kürt aşiretleriyle birlikte özgür yaşama olanakları vardı. Bu dağlık bölgeler devlet idari taksimatında beş Kürt aşiretleriyle bırakılan sancaklara ayrılmıştı. Bölgenin hâkim yerel gücü olan Kürt aşiretleri bünyelerinde bulunan küçük Ermeni aşiretlerinin varlığına hürmet ediyorlardı. Bu karşılıklı birbirini kabul etme ve coğrafya ortaklığından dolayı Sason bölgesinde Osmanlının son yıllarına kadar

¹⁶⁹ M. Kalman, **Osmanlı Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yayıncılık, İstanbul 1994, s.13

¹⁷⁰ Kalman, a.g.e, s.13-14

kendine has yaşam şekliyle Ermenilerin yaşamaya devam ettikleri görülmektedir.¹⁷¹ Bölgede mevcut olan Sason yerleşim merkezi kimi dönemlerde merkezi devlet yapısıyla da sorunlar yaşayabiliyordu. Osmanlı Devleti 1595-1596 yıllarında Sason Emir'inin devlete karşı başlatmış olduğu isyanı bastırmada başarısız olmuş. Sason Emiri, hemen hemen sınırsız olan iktidarını korumuştur.¹⁷² Sason gibi ücra yerlerde Osmanlı tam olarak tahrir kayıtlarını tutamamıştır. Sason gibi yerlerden Osmanlı olağanüstü askeri vergi olan *sürsat* vergisini toplu halde alıyordu. Son dönemlerde Sason, Eğil gibi yerlerde Özerk Kürt aşiret sancakları devam ediyor olsa da devlet otoritesi kendini elli etmeye başlar. Tesis edilen devlet hâkimiyeti özellikle yerli Kürt beylerine yapılan yazışmalarda kullanılan ifadelerden anlaşılmaktadır.¹⁷³

---

¹⁷¹ Sasuni, s.41-45

¹⁷² M.S. Lazarev-Ş.X.Mihoyan (Ed.) **Kürdistan Tarihi**, (Çev. İbrahim Kale),Avesta, 2011 İstanbul, s.100

¹⁷³ Bruinessen, a.g.m, 52-60

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE SASON ERMENİLERİ

1.OSMANLI DEVLETİ'NDE SASON ERMENİLERİNİN GENEL DURUMU

Bizans İmparatorluğunun Sason dâhil olmak üzere bölgede XII. yüzyıla kadar etkisi ve siyasi aktör olarak bölgeyi tanzim etmede belli bir gücü büyük oranda devam ediyordu. Bizans'ın bölgede bulunan Ermeniler ile ilişkisi bazen dost bazen düşmanda olsa devam ediyordu. Bizans'ın etkinliği sayesinde Mamigonyanlar başta olmak üzere Ermeni yerel prenslikler Sason, Muş, Bitlis ve benzer dağlık bölgelerde mevcut güçlerini korumaya çalışıyorlardı. X. yüzyıla kadar Sason Ermenileri, Mamigonyanlar ve Pakraduniler öncülüğünde Araplara ve Bizans'a karşı mücadele ettiler. 1071 tarihinden 1220'li arası dönemde Sasunlu Tornikyan prensleri öncülüğünde Selçuklu Türklerine karşı direnmeye devam ettiler.¹⁷⁴ Bölgeye Müslüman ve özellikle Osmanlının hâkimiyet kurmaya başlamasından sonra yerli halkların siyasi konumları temelden değişir. Osmanlı ve Safeviler arasında cereyan eden 1514 Çaldıran Savaşı sonrası bölge tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Bizans Devleti'nin boşalttığı coğrafyayı yeni ve dinamik bir güç olan Türkler hızla doldurmaya başlar. Bölgenin yeni oyun kurucusu Osmanlı Devleti olur. Osmanlı Devleti'nin başarıları sayesinde Ermeniler hızla yerel özerk siyasi yapılarını kaybederler. Ermeni yerel yönetimleri yerini Müslüman Kürt Beylerine bırakır. Sason bölgesi Osmanlı döneminde özerk yapısı konumuyla Müslüman Kürt Beyliği olarak uzun bir dönem varlığını sürdürür.

Şerefhan'ın ünlü eseri Şerefname'de belirtildiğine göre Sason Beyliği kurucuları Bitlis Beylerinin amcazadeleridir. İki Kürt kardeş olan İzzeddin ve Diyaeddin adlı iki kardeş Bitlis şehrine geldiler. Sason şehrini Gürcü Kral Tavit 'in elinden alırlar. Sason Beyliği hükümdarları şehri ele geçirmiş olan İzzeddin'in soyundan gelirler. Şerefhan eserinde Sason Beyliği hükümdarlarından bir kısmını anlatmıştır. İzzeddin'in şehri ele geçirmesinden yaklaşık iki asır kadar geçen sürede

¹⁷⁴ Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.496

kimlerin hükümdar olduğunu yazmaz. İzzeddin'den sonra başa geçen Sason Beylerinden söz edilmez. Şerefname'de Mir Ebu Bekir'den başlamak üzere Sason hükümdarları sırayla yeniden anlatılmaya başlanır. Şerefname'ye göre belli başlı Sason Hükümdarları şunlardır.¹⁷⁵

1. Mir Ebu Bekir (Akkoyunlu Dönemi)
2. Hızır Bey b.Mir Ebu Bekir (Akkoyunlu dönemi)
3. Ali Bey b. Ebu Bekir (Akkoyunlu ve Şah İsmail Dönemi)
4. Hızır Bey b. Ali Bey (Safevi Dönemi Aşiretlerin onayı ile)
5. Muhammed Bey b. Ali Bey Sasoni (Yavuz Sultan Selim'in tayiniyle)
6. Süleyman Bey b. Muhammed Bey b. Ali Bey (Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanıyla 1530)
7. Bahaddin Bey b. Muhammed Bey b. Ali Bey (Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanıyla)
8. Saruhan Bey b. Muhammed Bey (Sultan II. Selim'in Fermanıyla)
9. Muhammed Bey b. Saruhan Bey (III. Murad Fermanıyla)
10. Ahmed Bey b. Hızır Bey (Hazo Kethudası Şemsettin Ağa onayı ile)
11. Muhammed Bey b.Hızır Bey) Sultan Fermanıyla

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Sason dâhil bölgede Kürt beylerinin hâkimiyeti Ermeniler için kabullenilmesi zor olan yeni bir durumdu. Sason Ermenileri Bizans döneminde büyük bir toplumsal ve siyasi güç teşkil ediyorlardı. Müslüman halkların bölgeye yerleşme süresi ve kurulan yeni devletler, Ermenilerin büyük oranda direniş ve siyasi üstünlük alma cesaretlerini kırmıştır.

A. SASON BÖLGESİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ

Mezopotamya ve Anadolu insanlık tarihinin en kadim coğrafyalarının başında gelir. Buldukları konum itibarıyla insanlık tarihine mal olmuş birçok uygarlığa ve halklara mesken olmuşlardır. Tabii bir barınak imkânı sunan dağlık Sason bölgesi de bulunduğu konum itibarıyla tarihin ilk dönemlerinden günümüze değin birçok halka doğal bir yaşam alanı olmuştur.

¹⁷⁵ Şerefname, a.g.e, 217-236; Sönmezsoy, a.g.e, s.36

i-Tarih Boyunca Nüfusun Niteliksel Değişimi:

Sason tarihi coğrafyası bölgesinde insan yerleşiminin ilk emareleri tarih öncesi karanlık çağlarına kadar götürülmektedir. İlk yerleşimler ile ilgili yarı mitolojik birçok anlatım mevcuttur. Asur döneminde kraldan kaçarak bölgeye gelen iki kardeşten biri olan Sanasar soyunun Sason halkını oluşturduğu anlatımının bir benzerini Şerefhan'ın Şerefname adlı eserinde farklı bir anlatımla görmekteyiz. Bitlis bölgesinden Sason'a gelen Diyaeddin ve İzzeddin adlı iki kardeş Sason'u Kral David'den alırlar. İzzeddin soyundan gelenler zamanla buranın Müslüman halkını oluştururlar.¹⁷⁶ Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde Hazo şehrinin inşasından önce Karakoyunlu Kara Yusuf Han'ın Kara Zov kabilesinin bu dağlarda yerleşik olduğunu bu nedenle bölgeye Zov Dağı isminin verildiğini söyler. Zov kabilesinin toplanması ile Hazzo zemininde güzel ve güvenli bir şehir oluşur. Zov kabilesinden dolayı zamanla bu şehir Hazzo diye tanınmaya başlar. VII. yüzyılın ilk yarısında İyad b. Ğanem komutasında İslam ordularının bölgede fetihlere başlaması bölgenin nüfus niteliğini temelden değiştirmeye başlar. Bölgede meskûn olan Kürtler ve devamında Türkler Müslüman olarak bölgede İslam temelinde kurulacak siyasi yapıların ön plana çıkmasını sağladılar.¹⁷⁷

Sason Ermenilerinin bölge hâkimiyeti İslam ile değişmeye başlar. Müslüman Arap, Kürt ve Türk savaşçılarının mücadelesi hızla dengeleri Müslümanların lehine dönüştürmeye başlar. Ermenilerin ünlü destanı olan Sasonlu Davit destanında Müslüman Arap ve Sason Ermenileri arasında bitmek bilmeyen mücadelenin izlerini bulmak mümkündür. X. yüzyıldan itibaren bölgede artık Müslüman halkların kurduğu yönetimlerin siyasi olarak önemli bir güç haline geldiği görülür. Osmanlı döneminde Sason bölgesinin nüfusu Müslümanlar lehine sürekli bir dönüşüm yaşamaya devam eder.

Tarihi kaynaklarda Sason bölgesinde yaşayan aşiret yapıları ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Tarihi Sason coğrafyasında yaşayan Ermeniler soy olarak

---

¹⁷⁶ Şerefhan, a.g.e, 217-218

¹⁷⁷ Çelebi, s.115-116, Sönmezsoy, a.g.m, s.36-37

kendilerinin farklı iki koldan geldiklerine inanmaktadırlar. Sason Ermenileri, soy olarak Mamigonyan ve Kral Davit olmak üzere iki ana damardan gelen insanlardan oluştuklarına inanırlar. Eski Sason şehir merkezi olan günümüzdeki Bozikan (Kaleyolu) köyü ve Zoveser Dağı sınır oluşturur. Bozikan köyü bir hat kabul edildiğinde buradan batı ve güney batı sınırına doğru günümüz Sason ilçe merkezi, Batman ve Beşiri'nin düz ovasına varana kadar olan bölgelerde meskûn Ermeniler kendilerini Sasunlu Davit soyundan kabul ederlerdi. Bozikan köyü doğu ve kuzey doğu bölgesinde kalan Hasköy, Mutki, Talori gibi bölgeler de yaşayan Ermeniler ise XI-XV. yüzyılda Muş, Sason, Ahlat bölgesinde hakimiyet sürmüş olan Mamigonyan hanedanın soyundan geldiklerine inanırlardı. Bugün bile İstanbul'da veya Ermenistan da yaşayan Sason Ermenilerine sorulduğunda “*Kral Davit soyundanım veya Mamigonyan soyundanım*” diye kendilerini tanıtırıyorlar.¹⁷⁸ Bunun yanı sıra Sason'un yüksek bölgelerinde özellikle Mereto dağının civarında bulunan dağlık köylerde yaşayan ve çoğu İslamiyet'i benimsemiş bazı Ermeni aileler bugün bile kendilerinin Sasonlu Davit soyundan geldiklerini ifade ettikleri görülmektedir.¹⁷⁹

Tarihi Sason bölgesinde bugün bile yaşayan birçok aşiretler mevcuttur. Köken aidiyetleri net olmamakla birlikte değişik kaynaklarda isimleri zikredilen belli başlı aşiretler şunlardır.

a) Şeroyi, Babusi, Susani ve Tımiki aşiretleri: Şerefhan'ın kaleme aldığı Şerefname adlı eserde isimleri geçen Sason'da yaşayan en eski Kürt aşiretlerdir. Rojkan, Haldi Dermiğari Azizan gibi başka aşiretlerde Sason yönetimine sonradan katılır.¹⁸⁰

b) Bekiran: Mark Sykes'in belirttiğine göre 1900 yılların başında 500 haneden oluşuyordu. Diyarbakır ve Siirt arasında Sason bölgesi civarında yarı göçebe bir yaşama sahiptirler. Ermeni papazları başta olmak üzere farklı kesimler bu aşiretin büyük ihtimal Ermeni Bagratani soyundan geldiğini iddia ederler.

¹⁷⁸ Necmeddin Yaşar (62 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 08.08.2015)

¹⁷⁹ Besse Kabak, “*Sasuntsi Tavit Destanı*”, **Sasun.org**, <http://www.sasun.org/edebiyat-ve-efsaneler/sasuntsi-tavit-destani-h317.html> (06.09.2015)

¹⁸⁰ Şerefname, a.g.e, s.218

- c) Reşkotani: Diyarbakır Silvan ve Sason arasında bulunan bu aşiret 500 hanedan oluşur. Reşkotani Kürt aşiretinin Ermeni tarihinde Reşdinyan adlı aşiretin soyundan olduğunu iddia edenler mevcuttur.¹⁸¹
- d) Musi: Hane sayısı tam olarak bilinmiyor. Günümüzde Kozluk, Sason bölgesinde yerleşiktirler. Şerro Kendo, Keko gibi alt kollara ayrılır.
- e) Sarmi: 400 hanedan oluşmaktadır. Günümüzde Kozluk dağ köylerinde yaşarlar.
- f) Bıdri: Beleki Aşireti olarak ta bilinir. Sason, Muş, Hasköy, Bitlis, Mutki olmak üzere geniş ve dağlık bir araziye dağılmışlardır.
- g) Celali: 100 hanedan oluşmaktadır. Sason dağ köylerinde ikamet ederler.
- h) Bozikan: 1900 yıllarında 180 hanedan oluşuyordu. Tarihi Sason merkezi olan Bozikan (Kaleyolu) köyünde yaşarlardır. Kral Davit'in soyundan geldiklerini söylerler. Muş ve Sason arasındaki geniş alanda köylere sahiptirler.
- i) Kûryan (Kûri): 1900 yıllarında 180 haneden oluşuyordu. Bozikan Aşireti gibi bunlarda Kral Davit soyundan geldiklerini söylerler. Günümüzde Sason, Muş bölgesinde yoğun nüfusa sahiptirler.
- k) Şigo: Kalabalık bir nüfusa hâkimdirler. Sason dağ köyleri ve Muş il merkezinde başta olmak üzere geniş bir alana yayılmışlardır. Kürtçe, bozuk bir Arapça ve Ermeniceye benzeyen bir dil kullanırlar. Arap ve Ermeni kökenli olduklarını söyleyenlerde mevcuttur.¹⁸²
- l) Hıyan: Çok eski yüzyıllarda Hakkâri taraflarından Sason bölgesine geldikleri yönünde yaygın bir sözlü anlatım vardır. Gıyasettin adlı bir şahsın soyundan geldikleri için Hıyan (Ğıyan) Aşiret ismini aldıkları inancı hâkimdir. Sason, Kulp ve Muş bölgesinde yoğun bir nüfusa sahiptirler.¹⁸³

¹⁸¹ Mark Sykes, "The Kurdish Tribes Of The Ottoman Empire", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol 38, (Jul-Dec,1908), s.464

¹⁸² Sykes, a.g.m, 464-465

¹⁸³ M. Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 17.08.2015

i) Seyitler: Sason bölgesinde İslamiyet'in bölgeye geldiği ilk yıllardan itibaren gelip buraya yerleşen Seyitlerin olduğuna inanılır. Bunlar Sason ve Kozluk bölgesinde belirli köylerde yerleşiktirler. Çok yoğun bir nüfusa sahip olmamalarına rağmen sosyal hayatın şekillenmesinde yakın zamana kadar ciddi bir etkiye sahiptiler.

Mark Sykes'in bölgeye gelişinden çok daha önce 1861 yıllarında bölgeye önemli bir gezi düzenlemiş olan İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu J.Taylor, Sason bölgesinde Moosee, Sarmee ve Baliki, ve Sason adlı Kürtlerin bulunduğunu yazar. J.Taylor Baliki Kürtlerinden söz ederken savaşı ve azgın bir aşiret olduğunu söyler. Baliki Kürtleri yazara göre ne Hristiyan ne Müslüman ne de Kızılbaş'tırlar. İnançları hakkında hüküm vermek mümkün değildir. Baliki Kürtleri kendilerini Sason bölgesinin ilk yerleşimcileri olarak kabul edip, Sanherib'in oğlu Sanasar'ın torunları olarak görürler.¹⁸⁴ Bugün de Sason ilçe merkezinde Taylor'un ismini verdiği aşiretler bulunmaktadır. Musi, Sarmi ve Beleki adlı bu aşiretlerin hepsinin aynı babanın kardeş çocukları olduğu inancı vardır.

Hicri 1310 (M.1892) yılına ait olan Bitlis Salnamesine göre Musi, Bedri, Bozikan, Gever, Kuskit, Hilali, Malaşigo ismiyle bilinen aşiretler Sason kazasında meskündür. Müslim ve gayrimüslim milletlerden oluşan Sason Kazasında halk Arabi, Kürdi ve Ermeni lisanıyla konuşmaktadır.¹⁸⁵

ii-) Osmanlı Dönemi Sason Nüfus İstatistiği

Sason bölgesinin engebeli coğrafi konumu onu tarih boyunca merkezi hükümetler karşısında yerli halka avantajlı bir durum sağlamıştır. 1514 Çaldıran Savaşı sonrası tüm bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanması Sason'un bu özel durumunu pek değiştirmemiştir. Uzun yıllar Osmanlı Devleti tahrir kayıtları ve nüfus kayıtları gibi resmi işlemleri bu bölgede ciddi anlamda tam olarak yapamamıştır.

¹⁸⁴ J.G Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of The Royal Geographical Society of London*, Vol.35, 1865, s.29-30

¹⁸⁵ Ebru Polat, "H.1310 (1892) ve H.1316.1317.1318 (1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilayeti Salnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kayseri 2006, s.150

Osmanlı Devleti eliyle XIX. yüzyıl ile bölgede gerçekleştirilmeye çalışılan merkezileşme politikası Sason kazasında da uygulanmaya çalışılır.

Sason bölgesi ile ilgili günümüze gelen birçok farklı kaynaklardan elde edilen birbirini tutmayan nüfus istatistikleri vardır. Bunlar arasındaki farkların nedenlerinden biri Sason ilçe merkezi sınırlarının sürekli değiştirilmesidir Sason'un Bitlis, Muş, Siirt ve Diyarbakır vilayetlerine farklı zamanlarda bağlanması da kayıtların düzenli tutulmasını güçleştirmiştir. Müslümanlar başta olmak üzere Sason halkı devlete verilecek vergiden muaf olmak için nüfus kayıtlarında yer almamak için aşırı gayret sarf etmiştir. Bölgenin engebeli yapısı Osmanlının ciddi çalışma yapmasına engel olmuştur. Bu nedenler ile eldeki kayıtlar incelenirken ihtiyatı elden bırakmamak gerekmektedir.

Osmanlının ünlü aydınlarından Şemsettin Sami'nin kaleme aldığı Kâmûs'u'l Âlâm adlı eserinde Sason kazasının Bitlis Vilayetinin Muş Sancağına bağlı olduğunu dile getirdikten sonra kaza nüfusu ile bilgiyi şu bilgiyi verir.¹⁸⁶

... Merkezi olan Hazzo kasabası ki vaktiyle 60 bin kadar ahaliyi cami bir şehir iken şimdi küçük bir kasabadır... Kazâ, 119 karyeden mürekkep olup 20101 ahali vardır ki, bu miktarında 10370'i Müslüman, 8389'u Ermeni, 372'si Kıpti ve 970 Yezidi'dir...

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu nerdeyse baştanbaşa gezen Fransız Papaz ve Oryantalist Vital Cuinet'e göre 1891 yılında Hazzo, Siirt Sancağına bağlı yedi kazadan biridir. Hazo, 10 bin nüfuslu bir kasabadır. Bu nüfusun 5 bini Müslüman, 4 bini Gregoryen Ermeni, bin kadarı da Katolik Ermenilerdir.¹⁸⁷

1288 Hicri (1871-1872) Diyarbakır vilayet salnamesine göre Siirt Sancağına bağlı Sason kazasının nüfus oranı tablosu şöyledir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Şemsettin Sami, **Kâmûs'u-l Âlâm**, C.IV, Mihran Matbaası, 1894 İstanbul, s.2917

¹⁸⁷ Sönmezsoy, a.g.m, s.39

¹⁸⁸ 1288 H.(1871-1872) **Diyarbakır Vilayet Salnamesi**, C.I, (Neşr.Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul 1999,s.221

TABLO 4: 1288 (Hicri) Diyarbekir Salnamesine Göre Sason Nüfusu

Kaza İsmi	Hane Sayısı	Müslim Erkek	Gayrimüslim Erkek	Toplam Nüfus
Sason Kazası	2854	5319	3072	8391

Salnamede sadece erkek nüfus dikkate alındığından toplam nüfusu yansıtmamaktadır.

1310 Hicri (1892) Bitlis Vilayet Salnamesine göre Sason Kazasının nüfus oranı şöyledir.¹⁸⁹

TABLO 5: 1310 (Hicri) Bitlis Vilayet Salnamesine Göre Sason Nüfusu

Kaza İsmi	Ermeni K	Ermeni E	İslam K	İslam E	Toplam Nüfus
Sason	1570	1617	5543	7805	16535

XX. yüzyılın başında yapılan son Osmanlı nüfus sayımında Kemal Karpat'ın verdiği oranlar şöyledir.¹⁹⁰

TABLO 6: XX. Yüzyıl Başında Sason Nüfusu

Kaza İsmi	İslam	Ermeni	Toplam Nüfus	Gayrimüslim Oranı
Sason	7454	6505	13959	%46.6

Farklı nüfus istatistiklerinde görüldüğü gibi ciddi bir Ermeni nüfus olmasına karşın, az farkla da olsa Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu görülür.

1913 yılı Şubat ayında İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikhanesi Osmanlıda bulunan bütün Piskoposluklara bir genelge ile bir matbu form gönderir. 1914 yaz mevsimine kadar ancak bitirilen bu sayımda amaç bütün Ermeni nüfusun genel bir tespitini yapmaktır. Sason Kazasında Ermeni nüfus ile ilgili şu rakamlara ulaşılmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁹ Polat, a.g.e, s.184

¹⁹⁰ Adem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Batman Yöresinin Dini Yapısı", **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.167

¹⁹¹ Raymond Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, /Çev.Ayşen Taşkent Ekmekçi), İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 20015, s.393

TABLO 7: 1913 Ermeni Patrikhanesine Göre Sason Nüfusu

Kaza	Yerleşim	Ermeni	Kilise	Manastır	Okul (Öğrenci)
Sason	156	24.233	127	6	15 (1300)

Ermeni Kiliseleri tarafından yapılan bu nüfus sayımı çalışmalarında sadece Sason bölgesinde bulunan Ermeni halkın nüfus verileri bulunmaktadır. Yapılan sayımda Müslüman halka ait nüfus verileri bulunmadığından sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır.

B. SASON ERMENİLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğunda beş farklı sosyal grup halinde yaşıyorlardı. Birinci grup payitahtta yaşayan varlıklı, hükümette ve sivil alanda etkili olan gruptu. İkinci grup kentlerde yaşayan tüccarlar, finans sektöründe çalışanlar Başkent ve Anadolu kentlerinde zanaat ile uğraşan kişilerden oluşuyordu. Üçüncü grup Papazlar ve üst sınıf din görevlileri oluşturuyordu. Dördüncü grup ülkenin birçok yerine dağılmış ve çoğunluğu oluşturan köylülerdi. Son grup ise dağlık bölgelerde yaşayan, Sasun ve Zeytun bölgelerinde olduğu gibi başına buyruk, yarı özerk biçimde yaşam süren bir sınıftı.¹⁹² Bu Dağlı Ermeniler toplam Ermeni nüfusu içinde sayıca azınlıkta olan sınıftırlar.

Sason Ermenileri tarih boyunca coğrafik yapı yardımıyla sürekli özel bir yaşam sürmüşlerdir. X. yüzyılda yaşamış olan ünlü Ermeni Tarihçi Tovma Ardziruni, Sasonluları şöyle tanıtmıştır.¹⁹³

“Sasunlular aileler halinde ayrı evlerde otururlar, bu evler birbirinden o denli uzaktır ki en güçlü kuvvetli adamlardan biri en yüksek yere çıkıp var gücüyle haykırsa, sesini duyan biri güçlükle çıkar... Beslenmek için ekecekleri tohumlar pek azdır, bunların başında darı gelir, darıdan yaptıkları yiyeceğe kıtlık günlerinde ekmek diyenler vardır. Sık ağaçlı yerlerde ekim yapar, toprağı çapalayarak kazar ve ayaklarıyla sulama kanalları açarlar. Çıplaklıklarını yün yapağularla örter ve keçi derisinden yaptıkları çizmeleri giyerler... Silah olarak, kendilerine mızrak yapar ve dağlarda gezen vahşi hayvanlardan korunmak için yanlarından hiç ayırmazlar. Ama

¹⁹² Sonyel, Osmanlı Ermenileri, s.44

¹⁹³ Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.495

toprakları düşman saldırısına uğradığında, bu dağlılar, tek vücut olup prenslerinin yardımına koşarlar, çünkü prenslerine son derece sadıktırlar... Hemşerilerinin hayatlarını, hatta kendi hayatlarını hiçe sayan kana susamış vahşi hayvanlar gibidirler Hafif piyade avcı eri diye adlandırılırlar. Ağtznik ve Daron (Muş) arasındaki dağlarda yaşarlar.”

Ermeniler için tarih boyunca doğal bir *dağ sığınağı* olan Sason, Sasonlu Kral Davit gibi en ünlü Ermeni destanına ev sahipliği yapan kutsal bir değer olarak görülmektedir. Ermeniler tarih boyunca dışardan bir saldırıya maruz kaldıklarında Sason dağları onlar için her zaman çok önemli bir direniş noktası olarak görülmüştür. Sasonlu Davit destanında Bağdat Halifesine karşı gerçeküstü bir şekilde mücadelesi anlatılırken destanda Mereto, Zoveser gibi Sason dağlarının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ulaşılması zor kuş uçmaz kervan geçmez Sason gibi yerlerde Ermeniler coğrafyaya uygun bir yaşam tesis etmek zorundaydılar. Dağlarda yaşayanlar taşlı ve işlenmesi zor topraklar ile uzun sert kış şartlarına karşı çözüm üretmek bu sayede kıt olanaklar ile yaşamak zorundaydılar. Osmanlı İmparatorluğu döneminde şehir merkezlerinde devletin hâkimiyetini her yerde görmek mümkündür. Sason gibi yerlerde ise halk büyük oranda eski dönemlerden beri sürdürdüğü geleneksel hayatına devam etmiştir. Tarımla uğraşan Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ovalık bölgelerde merkezi hükümetin, dağlık bölgede ise silahlı Kürt beyliklerin genelde otoriteyi sağladığı görülmektedir.¹⁹⁴

Ermenilerde aile önemli bir kurumdu. Ermeni nüfusunda son dönemlerde yaygın olan çekirdek aile tipidir. Çekirdek aileye *İndanik* denirdi. Kent merkezlerinde yaygın olan çekirdek aile tipiydi. *Kertasdan* adı verilen geniş aile tipi daha çok Sason gibi dağlık bölgelerde görülürdü. Kertasdan tipi aile merkezi hükümetin zayıf olduğu, kendini koruma ihtiyacının yoğun olduğu bölgelerde yoğun bir şekilde görülürdü. Sasun gibi dış dünyayla bağların zayıf olduğu dağlık bölgelerde, tek bir hanede beş-altı kuşak ve yetmiş ile yüz arası birey bir arada bulunabiliyordu. Ataerkil yapının egemen olduğu bu geniş aileler sayesinde insanlar kendini dışardan gelebilecek fiziki tehlikelere karşı daha güvende hissediyordu. Bir yerleşim biriminin dış dünya ile bağlantısı ne kadar zayıf ise oradaki *kertasdan* o kadar kalabalık oluyordu. Kayseri’de

¹⁹⁴ Yılmaz, a.g.e, s.123-350; Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.495-497

ortalama çocuk sayısı dörtken, bu rakam Erzurum'da beşe; Sasun gibi bölgelerde sayı sekize çıkıyordu. Talori bölgesinde bulunan Semal, Şenik, Geliyagüzan gibi köyler *Kertasdan* için uygun dağ köyleridir. Aşirette akrabalık bağları erkeğin soy çizgisi üzerinde belirlenirdi. Aşirette dış evlilik kuralı geçerliydi. Müslümanlarda normal görülen yakın akraba evliliği Ermenilerde kesinlikle uygun görülmezdi. Dördüncü dereceye kadar olan akrabalar arasında evlilikleri yasaklayan mutlak bir tabu vardı. Köylerde, her aşiretin yaşadığı *tağ* adı verilen bir mahalle vardı.¹⁹⁵ Mahalleler doğal dağ, tepe, dere gibi setler ile birbirinden ayrılırdı.

Kertasdan tipi ailede yaş ve cinsiyete göre iş bölümü vardı. Evin reisi ailedeki en yaşlı erkek olurdu. Evin reisi anlamında *Danuder* diye tabir edilen reis ailenin bireylerini disiplin altında tutar ve aileyi dışarda temsil ederdi. Ermenilerde aile kavramına büyük önem verilirdi. Kızlar çoğu zaman küçük yaşta evlendirilirdi. Kız çocukları Müslümanlardan koruyabilmek için erişkinliğe ulaşmadan evlendirmek sık görülen bir uygulamaydı, çünkü kaçırma olaylarında kadınlardan çok genç kızlar tehdit altındaydı. Köylüler fiziksel ve siyasi açıdan ne kadar kendini az emniyette hissederse, evlenme yaşı da o kadar düşüyordu. Sason gibi bölgelerde kızlar on dördüne varınca hemen evlendiriliyordu. On dokuz, yirmi yaşına gelen kız evde kalmış olarak görülürdü.¹⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan diğer milletlerde olduğu gibi Ermenilerde de konut mimarisi yaşanan coğrafyanın özelliklerine göre farklılıklar gösteriyordu. Ermenilerde belli başlı dört farklı konut mimarisi vardı. Birincisi Van Gölü kıyısı ve Muş bölgesinde görülen penceresiz ısınma amacı ön planda olan Kubbeli evlerdir. Erzurum Erzincan arasında klasik çatılı evler görülürdü. Nahcivan, Erivan ve sıcak bölgelerde ise 'U' şeklinde iki katlı konutlar yaygındı. Yağma tehlikesinin yüksek olduğu Sason gibi bölgelerde iki katlı *Khoşkhlar* (köşk) yaygındı. Bu evler küçük bir kaleye benzerdi. Alt katta pencereler, üst katta ise tüfek namlularının yerleştirilebileceği küçük delikler bulunurdu. Bu evlerde duvarın içine yerleştirilmiş bir şömine ve baca bulurdu. Ermeniler Sason gibi zorlu yerlerde kış aylarında ısı

¹⁹⁵ Mary Kılbourne Matossian –Susie Hoogasian Villa, **Alıntılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**,(Çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayınları, 3.Basım, İstanbul 2012, s.27-34,59

¹⁹⁶ Matossian, a.g.e, s.103-105

tasarrufu sağlamak için mümkün olduğunca dar bir alanda yaşarlardı. Evin içinde bulunan *tonir* (tandır) merkez kabul edilir. Tüm aile bireyleri tandır etrafında toplanır. Önemli kararlar burada alınır. Müslüman toplumlarda olduğu gibi ocağın tütmesinin manevi önemi Sason Ermeni toplumunda da görülmektedir. Gelin koca evine ilk kez geldiğinde tandırı öper ve dinsel bir tören edasıyla kocasıyla tandırın etrafını üç defa dolandır. ¹⁹⁷

Köy hayatında ayakta kalmanın en önemli üç unsuru vardı. Kendi kendine yetebilme, tutumluluk ve ortak bir amaca dönük beraber çalışma zorunluluğuydu. Köylü şartlar elverdiğince kendi gereksinimlerini karşılamak için çalışırdı. Eksik kalan ihtiyaçları takas yoluyla temin ederdi. Ceviz, peynir, yağ gibi mamulleri satar karşılığında ayakkabı, kumaş ve metal araç-gereçler alırlardı.

Hicri 1310 tarihli Bitlis Salnamesinde yazıldığına göre Sason'da buğday, arpa, çavdar, darı, mercimek, nohut, pembe elma, armut, ceviz, incir dut, tütün, üzüm, ipekböcekçiliği yetiştirilir. Pekmez, ayakkabı, kürkten ceket, kumaş, telli çarık gibi malzemelerin üretildiği atölyeler bulunurdu. ¹⁹⁸ Sarp ve asi dağlarda yaşayan insanlar kıt imkânlar ile yaşama kavgası veriyorlardı. Sarp dağlarda ve su kenarlarında halk dilinde '*gil-gil*' adı verilen bir darı çeşidini yetiştiriyor. Bu darı çeşidinden halk ekmek yapıyordu. Bölgeye muhtemelen ilk gelen Avrupalı seyyahlardan olan İngiliz J.M. Kinner'in yolu Batman ve Sason bölgesi taraflarına da düşer. Kinner, bölgede Müslüman, Ermeni, Süryani ve Keldani milletlerden söz eder. Ayrıca bölgede ağa despotizminin olduğunu ağanın bir sözünün kanun hükmünde olduğunu belirtir. Bölgede halk genelde tarım ile geçimini sağlar. Köylüler genelde kuru tarım ürünü olan buğday ve arpa yetiştirir. Sason ve Habur çayların kenarlarında sulu tarımın yapılabildiğini bu köylerin durumlarının çevreye göre biraz daha iyi olduğunu ifade eder. ¹⁹⁹ İngiliz Seyyahtan kısa bir süre sonra devlet ordusunun modernleşmesini sağlamak için Osmanlı İmparatorluğuna gelen ünlü Alman Mareşal Helmut Von Moltke'nin de yolu bölgeye düşer. Moltke, Osmanlının bölgeyi merkezi iktidara

¹⁹⁷ Matossian, a.g.e, s.40-43

¹⁹⁸ Polat, a.g.e, s.151

¹⁹⁹ M. Alaaddin Yalçinkaya, "19.Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi", **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.206

bağlamak için yürüttüğü seferlere bizzat katılır. Moltke, 1838 yılı Haziran ayında Sason, Hazzo arasında bulunan köylerin güzelliğinden söz eder. Büyük ceviz ağaçlarına ve geniş buğday tarlalarına karşı hayranlığını dile getirir. Sason halkı için ekin tarlaların çok önemli olduğunu Reşit Paşa komutasındaki ordunun bu tarlalara zarar vermemek için azami dikkat gösterdiğini bu sayede dost Kürtleri kızdırmamaya çalıştıklarını ifade eder.²⁰⁰

Halkın önemli geçim kaynaklarından biriside küçük ve büyükbaş hayvancılıktır. Koyun, domuz, manda ve at yetiştiriciliği çok önemliydi. Hayvancılık toprağın işlenmesine koşut olarak yürütülürdü. Bahar ve yaz aylarında hayvanlar Sason'un yükseklerinde bulunan meralarına salınıyordu. Kışın ise genelde hayvanlar mağaralara kapatılarak burada beslenirdi. Hayvanların et ve sütünden yıl boyunca faydalanılıyordu. Uzun ve karlı kışlar, aylar boyunca bu bölgedeki köylüleri kendi yağıyla kavrulmak zorunda bırakırken, bir yandan da halıcılık, nakış çömlekçilik, marangozluk gibi zanaatla ilgili uğraşların gelişmesine fırsat veriyordu. Kullanılan tarım aletleri, madeni aksam hariç ahşaptı ve manda ya da öküz gibi yük hayvanlarınca çekiliyordu.²⁰¹

Sason halkın önemli uğraşlarından biriside arıcılıktır. Yüksek rakımlı Sason köylerinde halkın gerçekleştirdiği kara kovan arıcılığı ile elde edilen bal geçmişten bugüne önemli bir gelir kaynağını oluştururdu. Önemli gelir kaynaklarından biride üzüm yetiştiriciliğidir. Üzüm bağlarının yoğun olduğu köylerde şarap yapılırdı. Ayrıca üzüm suyundan *basteğ* ismiyle pestil yapılırdı. Sason bölgesinde köylerde ciddi oranda ceviz yetiştirilirdi. Sason cevizi geçmişten bugüne bölgede ciddi bir pazara sahiptir. Ceviz, Sason halkının sosyal hayatında ciddi bir yer tutar. Günümüzde Sason ilçe merkezi olan bölgenin eski ismi Kabilceviz olup, cevizi bol anlamına gelmektedir. Kabilceviz ismi bugün bile yerli halkın kullandığı bir tabirdir.²⁰²

²⁰⁰ Felldmareşal Helmut von Moltke, **Türkiye Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.190-191

²⁰¹ Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.67

²⁰² Veysi Akın, “*Dönemin Muş Valisi Ali Sakıp Beygo'nun Hatıralarına Göre: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sason'da Sosyo-Ekonomik Hayat*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009,s.103-105; Matossian, a.g.e, s.79

C.GENEL HATLARI İLE SASON'DA ERMENİ MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

Tarih boyunca Sason bölgesini anlatan farklı yazarlar tarafından ve çok farklı yüzyıllarda kaleme alınmış bütün eserlerde ortak bir vurgu vardır. Doğal bir kale görünümüne sahip Sason coğrafyasının asiliği ve insanoğlu için çok zorlu bir bölge olmasıdır. Bu doğal kale sayesinde Ermeniler uzun yüzyıllar dışardan gelen baskılara karşı koymayı başarmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğunun ortaya çıkmasıyla Sason Ermenileri için mevcut durum değişmeye başlar. Sason'un 1605 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesini takiben bölge nüfusunun Kürtler lehine değişmesi takip eder.²⁰³ Dünün koruyan himaye edenleri ile korunanları siyaseten yer değiştirir. Ermeniler artık korunma altına alınan *reaya* sınıfı olur. Gelirlerinin bir kısmını hamileri olan Kürt Beylerine verme zorunluluğu olan küçük üretici ve vergi yükümlüsü Hristiyan Ermeniler "*Millet-i Mahkûme*" mensubu olurlar. Kürtler ise Müslüman Devlet-i Aliye'nin bölgedeki müttefiki olarak "*Millet-i Hâkime*" sınıfını oluştururlar. Sason dağlarında meskûn Kürt ve Ermeni halklar uzun yüzyıllar şartların gereği olarak Rus General Mayewski'nin değişimiyle "*toprak ve su kardeşliği*" yapacaklardır.²⁰⁴ Mecburi bu ortak kaderde Kürtler devletin Müslüman olması avantajı sayesinde yerelde hâkim güç olurlar. İki halkın sınırını ve haklarını bildiği bu karşılıklı yazılı olmayan hukuk pratikte uzun yüzyıllar devam edecektir. XIX. yüzyılın yeniden şekillenen dünyasında Osmanlı Devleti merkezî devlet yapısı kurmak için Kürt Beyliklerine yönelince bu "*toprak ve su kardeşliği*" hukuku büyük oranda sona erecektir.

Osmanlı Devleti'nin iktidar döneminde Ermenilerin takındığı değişken tavır ile ilgili Ermeni Sasuni, ilginç saptamalar yapmaktadır. Osmanlı döneminde, Ermeniler güçlü bir liderlik yönetiminden büyük oranda mahrumdular. Yakın güç Kürt Beyleri uzak ve asıl büyük güç olan Osmanlı Devleti arasında var olma mücadelesi veriyorlardı. Yakın hâkim güç olan Kürt Beyleri arasında siyasi bir birliktelik ve ortak tavır olmadığından Ermeniler Kürt beylerinin oluşturduğu Kürt cephesine tamamen

²⁰³ Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.496

²⁰⁴ General Mayewski, **Rus General Mayewski'ni Doğu Anadolu Raporu**, (Haz. Hamit Pehlivanlı), Van Belediye yayınları, Van 1997, s.164

güvenip katılmıyorlardı. Ermeniler, merkezi Osmanlı İmparatorluğuna da tam olarak güvenip ortak tavır almıyorlardı. Ermeniler, Osmanlı Devleti ile kuracakları bir ittifak durumunda iç içe yaşadıkları büyük oranda aynı toprakları paylaştıkları Kürtlerin hışmına uğrayacaklarını düşünüyorlardı. Ermeni yöneticilerinin bu kararsız ve “ikiyüzlü” siyasi tutumlarından dolayı Ermeni ve Kürtlerin dostluğunun derecesini tayin etmek mümkün değildir. Net tutum ortaya koyamamak Kürt cephesi içinde geçerlidir. Kürtler çoğu zaman Ermenilerin kapı komşusu ve dostu durumunda bazen de Ermenileri ezen, sindirmeye çalışan bir tutum içindeydiler.²⁰⁵ Ermeni, Kürt komşuluğunun bu değişken durumu Osmanlının son yıllarına kadar devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgede Kürt Beylerinin hâkimiyeti vardı. Bu duruma istisna olan yerler az da olsa vardı. Hristiyan-Müslüman ortaklığının olduğu yerlerin başında Sason geliyordu. Ulaşılması zor, engebeli Sason gibi yerlerde Sason Ermenileri gayrimüslim milletleri savunabilecek bir özerkliğe sahiptiler. Bu bölgeler Kürt Beylerinin hâkimiyeti altında olmasına rağmen silahlı Ermeni aşiretler halinde varlıklarını korumalarına müsaade edilmişti. Ancak kaide belliydi. Ermeniler reaya olarak bölgede bulunabiliyor. Bunun karşılığında *hamileri* olan Kürt Beyleri koruması altında *zimmi* statüsünde yaşayabiliyorlardı. *Tahammül edilebilir birlikte yaşam* denilen bu kader ortaklığı Osmanlı Devleti Kürt özerkliklerini dikkate almayıp vergileri kendisi toplamaya yeltenmedikçe, nispeten barışçı bir şekilde bu sistem işliyordu.²⁰⁶

Osmanlının bölgeye yerleşmeye çalıştığı ilk dönemlerde Sason’da yaşayan halkların ortak bir şekilde merkezi devlete karşı mücadele ettikleri görülür 1596-1597 yıllarında Hazo ve Sason’da yaşayan Müslüman Kürt ve Ermeniler Osmanlıya karşı ortak isyan ederler.²⁰⁷

Osmanlı tarihi boyunca Sason Ermeniler ve Kürtler arasında ilişki sürekli farklılıklar göstermiştir. XVII. yüzyılda Celali isyanları döneminde merkezi devlete isyan eden köylüler arasında ciddi anlamda Kürt isyancılar da bulunuyordu. Celâlilerin

²⁰⁵ Sasuni, a.g.e, s.58-59

²⁰⁶ Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**,(Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları,2.Baskı, İstanbul 2005, s.64

²⁰⁷ Kalman, a.g.e, s.16

bazı bölgelerde galip gelmesi kimi Ermeni vatandaşların üzülmelerine sebep oluyordu. Ermeni Vartabet Kamahetsi'ye (Daranağtsi) göre kendi günahlarından dolayı Osmanlı ordusu haksız şekilde yenilgiler alıyordu. Ermeniler Osmanlıyı muzaffer görmek istiyorlardı. Ermenilerin iç isyanlarda açık bir şekilde merkezi devletin yanında yer almalarının en önemli sebebi, Osmanlıların bölgenin idaresini tam olarak eline alması durumunda bölgede tam olarak barış ve adalete sahip olacaklarına inanıyorlardı. Ermenilerin bu açık tavrına karşı Kürt Beylerinin tutumu daha ılımlıdır. Fakat Kürtlerin dostane tavırları düzenli ve sürekli olmamıştır. Siyasi bir ittifakın Kürt ve Ermeniler arasında mevcut olmayışı, giderek güçlenen dini ayrılık iki millet arasında hayali bir duvarın zaman içinde örülmesine sebep olacaktır. Kürtler koyu İslam inancını yavaş yavaş benimserler. Osmanlı şehir merkezlerine uzak Sason gibi dağlık bölgeler koyu İslam fanatizmden uzak kalmışlardı. Sason gibi dağlık İslamiyet'in tam olarak kaideleriyle bilinmediği yerlerde Kürtler, Ermenilerin dini müesseselerine derin saygı gösterir. Birçok manastır Kürtler tarafından kutsal yer ve ziyaretgâh olarak kabul edilirdi.²⁰⁸

Osmanlı idaresinin girmedığı bu bölgelerde Ermeniler kavim şeklinde varlıklarını sürdürmeye devam ederler. Kürt-Müslüman yerel yönetimler ile ilişkiler yüzlerce yıl inişli çıkışlı şekilde devam etmiştir. Ermeniler XVI. yüzyılın başından itibaren fiiliyatta Kürtlerin tebaası haline gelirken öte yandan hukuken Osmanlı egemenliği altındaydılar. Ermeniler vassallara mahsus şartlarla Kürtlerin ve Osmanlıların hâkimiyeti altındaydılar. Bölgeyi 1813 yılında gezen İngiliz Kinner'e göre "*Ermeniler kısmen Osmanlıların ve kısmen de Kürt beylerinin tebaasıdır ve aynı zamanda her ikisi tarafından da sömürülmektedirler.*"²⁰⁹

Sason Beyliği başta olmak üzere bölgede bulunan emir ve ağalar merkezi devletin onlara tanıdığı görece bu özerklikten istifade ediyorlardı. XVII. yüzyıl ile birlikte bu özerkliğin sınırları daralmış ve hatta emirlikler büyük oranda Osmanlı İdari yapısını eklemlenmiş, bölgede ise fiiliyatta kendi yönetim altyapılarını her şeye rağmen muhafaza etmeyi sürdürüyorlardı. İstanbul'a sözde bağlı içeride ise işlerinde

---

²⁰⁸ Sasuni, a.g.e, 58-64

²⁰⁹ Sasuni, a.g.e, s.66-67

tam özgürlüğe sahip olan Kürt beyliklerinin Osmanlı Devleti'ne meydan okuyabilecek kadar güçlü olduklarını düşünmek yanlış bir tespit olur.²¹⁰

Sason bölgesinde Osmanlı Devleti döneminde halkların yerleşimi dağınık bir şekildeydi. Ermeni nüfusunun önemli kısmı tarihi Sason bölgesinden Muş'a doğru olan bölgede yoğunlaşmıştı. Muş Ovasında bulunan köylerde bulunan ova ve vadilerde uzun süre hâkim kesim onlar olmuştur. Selçuklu zamanı Türkler bölgenin fethini sağlamış ama kendi nüfusunu buraya iskân etmede bir başarı elde edememiştir. Selçuklu Türkleri daha çok Ahlat bölgesine yerleşir. Kürt göçerler XII. yüzyıldan itibaren Bitlis dağları başta olmak üzere bölgenin yüksekliklerinde egemen unsur olmaya başlarlar. Osmanlı dönemi kaleme alınan Şerefname buraya yerleşen Kürtlerden söz etmektedir. 1375 yılından itibaren Kürt güçleri baskın yaptıkları ova köyleri ve kentleri ele geçirmeye başlarlar. Şerefhan'ın yazdığına göre Muş Ovası'nı Ermeni köyleri doldurmuştu. Ama çevre köylerde yerleşik veya yarı-göçer Müslümanlar da yaşamaktaydı. Müslümanlar verimli ovayı politik bakımdan daha aşağı sayılan Hristiyan Ermenilere bırakıp dağ köylerinde yaşamaları, tarımın yanında Sason ve Bitlis dağlık bölgelerinde hayvancılık da yaptıklarını gösterir.²¹¹

i-) Bölgede Ermeni Toplumuna Önderlik Eden Kurumlar

Tarih boyunca Sason'un asi coğrafyasında yaşayan insanların temel hedefi hayatta kalmaktı. Bu hayat kavgasında sürekli farklı ittifaklar geliştiriliyordu. Dağın kendine has dayattığı şartlardan dolayı yeni düşmanlıklar veya dostluk ilişkileri din, ırk, aşiret gibi aidiyetler üzerinden şekillenerek hayat buluyordu.

Tüm milletlerde olduğu gibi Ermenileri de homojen bir millet olarak düşünmek yanlış olur. Osmanlı Devleti'nde Merkezi hükümet ile bütünleşmiş ve en iyi durumda olanlar başkent İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerinde yaşayan üst tabaka Ermenilerdir. Bunlar Ermeni Patrikhanesi çalışanları ve Amira adı verilen finans aristokrasi sınıfını oluşturan büyük burjuva Ermenileridir. Bunlar saray ile tamamen uyum içinde olup son vakte kadar istisnai durumlar dışında Osmanlı yanlısı bir politika izlemişlerdir.

²¹⁰ Uğur Bahadır Bayraktar, “İnsaniyete Alışmak, Tanzimat Döneminde Babıali'den Diyarbakir'e Bir Bakış”, **Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.131

²¹¹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.247,248

Daha alt tabakada ise İstanbul ve Anadolu'nun birçok şehrinde yaşayan küçük burjuva Ermenilerdir. Bunlar esnaf, tüccar, serbest meslek erbabı olan Ermenilerdir. Doğu Anadolu'nun Sason gibi dağlık bölgelerinde büyük veya küçük burjuva sınıfı mensubu Ermenilere rastlamak mümkün değildir. Bu bölgelerde dağlı ve yarı özerk şekilde yaşayan Ermeniler; esas olarak çiftçilik, zanaatkârlık ve küçük ölçekli esnaflık işi ile uğraşırlardı. Bu Ermeniler, himayesi altında buldukları Kürt beylerine her yıl belirli bir miktarda vergi veriyordu. Bunun karşılığında normal bir yaşam sürüyor, üretim yapıyordu. Ermeniler bu gibi yerlerde yeterince okulları olmadığı için anadil olarak oranın Kürtçe, Türkçe gibi dillerini konuşuyordu.²¹²

Ermenilerde, Kürtlerde olduğu gibi feodal bir ağalık sistemi benzeri bir durum hiçbir zaman olmamıştır. Hanelerin başında aile reisi olarak *danuder* bulunurdu. Köy ortamında en saygıdeğer veya bazen en zengin, itibarlı hane reisi olan *danuder*, muhtar olurdu. Muhtar seçiminde devletin bir müdahalesi olmazdı. Halk köy ortamında kendi liderini, öncülük edecek kişiyi seçerdi. Muhtar tarlaların sulanması için suyun adil bölüşümü, köyün Osmanlı devleti ile olan ilişkilerini, köylüler arasında ortaya çıkan ihtilaflar, toplu vergilerin hane başına paylaşılması, köy kiliselerin tamir edilmesi veya okul inşaatı gibi cemaat işlerinin yönetimi onun ve toplumsal mevkiî bakımından ona denk gelen Ermeni önderler tarafından yürütülürdü. Önderlik görevini üstlenmiş olan Ermeni muhtarlar hiçbir vakit Müslüman Kürtlerde olduğu gibi baskıcı, vergi toplayan bir feodal beye dönüşmemişlerdir. Reis olan kişi köylünün komşu Ermeni veya Müslüman Kürt köylülerle olan ilişkileri düzenlemelerine yardımcı olurdu.²¹³

Osmanlı Dönemi Sason kazasının alanı bugün bilenen ilçe sınırlarından çok daha geniş bir alan kapsardı. Sason'un küçük büyük bütün köylerinde kiliseler mevcuttu. Bu kiliselerde bulunan papazlar köyün doğal liderleri konumundaydılar. Köy ihtiyar heyeti, köy papazına sıkı sıkıya bağlıydı. Köy papazı konumu nedeniyle köylü arasında yaşanan sorunların çözümünde önemli rol oynardı. Papaz, ruhani görevlerin dışında, diğerleri gibi bir çiftçi ve aile babasıydı. Hristiyan inancına son derece bağlı olan köy halkı, dini bayramların ritmine göre yaşardı; mevsimleri,

²¹² Baskın Oran, "1839'dan Sonra Anadolu, Devlet Müslümanlar, Gayrimüslimler", **Diyaşakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.20-22; Sonyel, a.g.e, s.38-42

²¹³ Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, s.67

tarımsal faaliyeti belirleyen temel etken bayramlar olurdu. Ayrıca günümüzde Meşeli köyünde bulunan Komk Manastırı olarak bilinen Havari Petros Kilisesi Sason Ermenileri için önemli bir simgeydi. Köy kiliselerinde görev yapacak papazlar burada eğitim görürdü. Burada yetişenler Andok, Talori, Mutki ve daha birçok yerde bulunan kiliselerde görev alırdı. Komk Manastırı görevlilerinin Sason genelinde yaşayan Ermeniler üzerinde her anlamda önemli bir etkisi vardı.²¹⁴

Andok ve Talori vadisi boyunca eskiden ciddi anlamda üretim atölyeleri vardı. Marangozluk, kaynakçılık, ayakkabıcılık, basit kumaş üretimi başta olmak üzere farklı meslekleri icra eden 170 civarında atölyelerin varlığında söz edilirdi. Müslüman ve Ermeni köylüler her türlü işlerini bu zanaatkâr kesimin yanında yaptırırlardı. Yakın yıllara kadar Sason İlçesi Yücebağ Beldesine bağlı çevre köylerinde o dönemlerden kalma sağlam ev kapıları bulunuyordu.²¹⁵

XIX. yüzyılda Fransız Devrimi ve Avrupa dünyasında yaşanan değişimler Ermenileri de etkiler. Ermeni milletine öncülük eden kesimlerin değişmeye başladığını görürüz. Yüzyıl başından itibaren zengin Ermeni çocukları eğitim için Fransa'nın yolunu tutmuştur. Burada Fransız kültüründen etkilenen gençler ülkeye dönüştü radikal reformlarla yetinmeyip devletten laiklik ve özerklik istemeye başladılar. Bu genç Ermenilerin düşünceleri Ermeni toplumunun genelinde karşılık bulmaz. Mevcut yapıyı geçmişini reddederek yeni devrimci bir değişim isteyen bu gençler *aydın* sınıfı içinde destek bulur. Bu milliyetçi Ermeni grubun karşısına rakip olarak yine Ermeni milletinden bir grup çıkacaktır. Osmanlı Devleti'nde refaha kavuşmuş olan zengin, tüccar Amira sınıfı mensupları ve Patrikhane bu milliyetçi Ermeni gençlere karşı olur. Mevcut ayrıcalıklarını korumaya ve din adamlarının hegemonyasının devam etmesini isteyen bu *gerici kesim* genç milliyetçileri dinsizlikle suçlar. Bunların Ermeni isyanı çıkarmak isteyen provokatörler olduklarını Türk devletine ihbar ettikleri zamanlar bile olmuştur.²¹⁶

²¹⁴ Necmeddin Yaşar (62 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 08.08.2015); Kevorkian, Raymond H- Paul B.Paboudjian, a.g.e, 66-67

²¹⁵ M. Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

²¹⁶ Ternon, a.g.e, s.79; Shaw, a.g.e, s.252

Osmanlı başkentinde Ermeniler arasında başlayan “ilerici-gerici” kavgası kısa sürede taşraya da yayılır. Avrupa görmüş ve ulus milliyetçiliği hakkında kendini donatmış olan Ermeni gençler fikirlerini yaymak için Anadolu kentlerine dağılırlar. Kuracakları siyasi teşekküller ile halkı aydınlatmaya çalışırlar. Taşrada bu gençlere dini adamlar kısmen destek çıkacaktır. Rus General Mayewski, notlarında dönemin Ermeni din adamlarını çok sert eleştirir. XIX. yüzyıl son yıllarında Ermeni papazların din ile alakalarının kalmadığını söyler. Dini konuları geri plana atan papazlar bunun yerine milli duyguları koymuştur. Yüzlerce yıl milli duyguları kilise duvarları arkasında gizlice halka aşıl原因an papazlar, yeni dönemde manastırlarda dini telkin yerine Müslüman ve Hristiyan düşmanlığının körükleyen vaazlar verdiğini belirtir. Böylece Ermeni köylünün zihninde halkta Müslüman Kürt ve Türklere karşı nefret tohumları ekilmektedir.²¹⁷

Hristiyan batı dünyasının dini yayma gerekçesi doğrultusunda yürüttüğü çalışmalar sonucu açılan misyoner okulları milliyetçi Ermeni aydın kesimi için önemli bir işlev görür. Misyoner okulların verilen eğitim sayesinde “Ermenilik” bilinci sıradan halka zaman içinde aşılır. Ermeniler burada aldıkları eğitim sayesinde milli bir altyapı oluştururlar. Ermeniler yüzlerce yıl tebaası oldukları devlete karşı yabancılaşırlar. Bu okullar sayesinde devlete hizmet verme yerine bağımsızlık düşüncesi peşine koşmaya başlayacaklardır. Misyoner okullarından mezun olan gençler öğretmen, vaiz, doktor gibi görevler olarak yurda dağılırlar. Misyonerlerin görevini bir anlamda üstlenen bu genç meslek sahibi milliyetçiler ileride Ermeni isyanlarının organize edilmesinde önemli rol üstleneceklerdir.²¹⁸

Klasik dönemde Ermenilerde önder olarak görülenler, İstanbul’da bulunan Patrikhane mensupları, Amira sınıfı gibi zengin kesimler taşrada ise küçük esnaf kesimi ve din adamlarıydı. XIX yüzyıl ortalarında itibaren dengeler değişir. Klasik önderlerin yerini eğitilmiş dünyadaki gelişmeleri takip eden milliyetçi gençler, fedai militanlar, bunlara destek veren aydın sınıfı ve kimi din adamları almıştır. Bu yeni

²¹⁷ V.T Mayevsriy, **XIX. Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri**, (Çev. Haydar Varlı Haz. Abdullah Varlı), Sipan Yayıncılık, İstanbul 1997, s.111

²¹⁸ Celal Öney, “Anadolu’da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü”, **Yeni Türkiye**, Sayı 60, 2014, s.2

milliyetçi önderlerin faaliyetleri neticesinde komşu Müslüman halklar ile ilişkiler sancılı bir döneme girmiştir.

ii-) Bölgede Müslüman Toplumuna Önderlik Eden Kurumlar

İnsanlar tarih boyunca yaşadıkları toplumlarda sürekli onları temsil edecek ve aralarında doğabilecek sorunları çözmek için birilerini lider olarak benimsemişlerdir. Osmanlı Dönemi, Anadolu'nun doğu bölgesinde yaşayan Müslümanlar tarihi konjonktüre uygun olarak sürekli lider olarak bazı insanları kabul etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunun hâkim olduğu yüzyıllarda bölgede Müslüman halka önderlik eden en önemli kurum Kürt beyleridir. Halk tarafından Kürt beyleri için *beg*, *mîr*, *Mîri Miran* gibi isimler verilirdi. Kürt beyleri Osmanlı Devleti tarafından bölgedeki resmi yönetici kesim olarak resmi düzeyde muhatap olarak görülmüşlerdir. Statüleri, güçleri devlet nezdinde itibarları zaman zaman değişim gösterdiyse de Kürt beyleri hâkimiyetlerini uzun yüzyıllar sürdürmüşlerdir. Kürt Mirleri hâkim olduğu yerlerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim insanların hamiliğini yapmışlardır. XIX. yüzyılın başından itibaren II. Mahmut ile başlayan merkezileşme çabaları ile bu yarı-bağımsız Kürt *Mîrlik*lerin özerk yapıları sona ermeye başlar. Merkezden atanan valiler yerel olaylar hakkında yeterli bilgi sahibi değildirler. Valiler Aşiretler arası çekişmelere ve kan davalarına çözüm sunacak bir etkileri yoktur. Bu yüzden halk gözünde meşru yönetici olamamışlardır.²¹⁹

Özerk Kürt beylerinin elindeki iktidarı kaybetmesi neticesinde toprağa dayalı sınırlı bir hâkimiyeti olan *ağalar* ön plana çıkar. Bunlar Kürt Beyleri gibi yönetme tecrübesi olan devlet kapısına aşina insanlar değildir. Ağalar kendi bölgelerinde sözü dikkate alınan kırsal bölge insanıdır. Ağalar en fazla kendi aşiretleri üzerinde söz söyleme hakları vardır. Bölgede Kürt beyleri gibi aşiretler üstü bir konuma sahip değildirler. Merkezden atanan yöneticiler dolaylı bir yönetim düzeni kurarak, yetkilerinin bir kısmını aşiret reislerine devretme yoluna gitti. Ama bu durum yetki verilen ve verilmeyen aşiretler arasında rekabete ve yetki alamamış aşiretlerin ayaklanmasına yol açtı. Bölgede halkın can ve mal güvenliği ciddi anlamda tehlike

²¹⁹ Çevik, a.g.e, s.234-235; Bruinessen, a.g.e, s.340-341

altındaydı. Kürt beyleri tasfiyesi ile amaçlanan merkezi otoritenin tesisi politikası bölgede hayata geçmedi. Bölgede tamamen bir iktidar boşluğu doğmuştu.²²⁰

Bölgede yaşanan bu iktidar boşluğunu doldurmak üzere hesapta olamayan yeni bir sınıf ortaya çıkacaktır. Aranılan niteliklere en uygun kesim şeyhler olacaktır. Kendileri de Kürt olan şeyhler bölgede yaşayan Müslüman Kürtleri iyi tanıyor ve bölgenin mevcut çıkar çatışmalarını ve yerel hassas dengelerini çok iyi biliyorlardı. Dini bir lider olmaları nedeniyle dini duyguları yüksek olan Kürt halkının gözünde herhangi bir laik otoriteden daha meşru bir zemine oturuyorlardı. Kürtlerin dini önder şeyhlere yönelmesinin bir diğer önemli sebebi de komşu Hristiyan halk olan Ermeniler olacaktır. Avrupa dünyasının misyoner aracılığı ile Ermenilere yönelmesi Kürtleri tedirgin eder. Müslümanlar, batılı devletlerin misyoner aracılığı ile bölgeye dâhil olma çabaları sonucunda Hristiyan-Müslüman arasındaki güç dengesinin kendi aleyhlerine bozulacağına inanıyorlardı. Misyonerler de çalışmaları ile Kürtlerin korkusunu haklı olduğunu gösteriyordu.²²¹ 1800 yılların başına kadar bölgede Kadiri tarikatı şeyhleri dini çalışma yürütüyordu. Kadirilik kendini toplumdan büyük oranda tecrit edip daha çok tasavvuf ve zikir törenlerine yönelmişti. Bu tutumundan dolayı toplumun genelinde bir tesir tesis edilememişti. Yüzyılın başında Mevlana Halid Nakşiliği, Halidiye temelinde organize ederek Kürt coğrafyasına seçme halifelerini göndererek Kadiri tarikatı etkisini yok etmeye başlar. Nakşibendi şeyhleri dinsel kurallara bağlı ve İslam'a uygun olmayan geleneksel dinsel uygulamalara kesinlikle karşı olmaları nedeniyle Kürdistan'daki öteki tarikat Kadirilerden daha militan bir şekilde Hristiyanlara tanınan ayrıcalıklara karşı daha keskin karşı çıkıyorlardı. Mevlana Halid Rabıta isimli risalesini mürtet İranlılara ve melun Hristiyanlara beddua, Osmanlılara ise dua ile bitirmekteydi. Osmanlıyı İslam'ın son kalesi olarak görüyordu. Bu yüzden II. Mahmut'un Kürt *mirlik*lerini ortadan kaldırmasına Nakşi şeyhlerinin destek verdiği görülmektedir²²²

²²⁰ Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çev. Nevzat Kırac, v.d) İletişim yayınları,7.Baskı, İstanbul 2010, s.94

²²¹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.94-95

²²² Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.95, Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.339-345

Nakşibendi Tarikatının şeyhlerinden olan *Zillan şeyhlerinin* Sason bölgesinde Müslüman halk üzerinde geçmişten bugüne devam eden manevi bir etkisi vardır. *Zillan şeyhlerinin* Sason coğrafyasında yaşayan Müslüman halk üzerinde yoğun bir şekilde dini ve siyasi etkileri olmuştur. Sason Kürt beylerinin etkisini kaybetmesinden sonra *Zillan şeyhleri* ön plana çıkar. Sason'da bitmek bilmeyen aşiret kavgalarında ve yaşanan güç savaşlarında *Zillan şeyhleri* araya girerek gerginliği sona erdirirlerdi. Zillan ziyaretine ait İslam sancağı kavga eden Sason aşiretleri arasına konduğunda çatışmalar genelde sona ererdi. İslam sancağına rağmen kavgaya devam eden aşiret üyeleri herkes tarafından ayıplanırdı. Aşiret kavgalarını bitiren bu aşiretler üstü konum sayesinde *Zillan şeyhleri* politik gücüde ellerine alıyorlardı. Zillan ziyaretinin en bilineni Şeyh Mehemedê Zilan'dır Zillan Ziyareti Sason, Kulp ve Silvan'ın ova köylerinde bulunan Garzan, Bekira, Badıka ve Hıyan Aşiretleri üzerinde yoğun bir manevi gücü vardır. Geçmişten bugüne Sason köylerinde yaşayan Müslümanlar ektiği mahsulün, ağaçtaki meyvenin bir kısmını *Zillan Ziyareti* payı olarak ayırır. Ziyaret için ayrılan bu pay gönüllü bir şekilde Zillan Ziyaretinde kalan insanlara ve medresede okuyanlara götürülürdü. Şeyh Mehemed Zillan (Zilanlı Şeyh Mehmet) döneminde Sason'un Ermenilerle komşu olan dağ köylerinde Müslüman-Kürtlerin namaz, oruç, temizlik gibi İslamin temel kaideleri hakkında yeterli bilgilerinin olmadığını Zillan ziyaretinin bölgede irşat çalışmaları sayesinde bir anlamda gerçek İslamiyet'le tanıştıkları hususu ile ilgili Sason'da yaptığımız saha çalışmasında birçok örnek olay tarafımıza aktarılmıştır. ²²³

Eski dönemlerde Sason sınırlarında bulunan günümüzde ise Kulp ilçesi sınırlarında kalan bölgede ise Duderyan Şeyhleri ünlüdür. Badıkan Aşiretinin yoğun olduğu yerlerde Duderyan Şeyhleri, Zillan Şeyhlerinden daha baskındırlar. Duderyan Şeyhleri kendilerini günümüz dünyasına uyarlayamadığı için geleneksel yapı içerisinde kalarak varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar. Bugün Zillan Ziyareti gibi çevrede halk üzerinde önemli bir etkileri kalmamıştır. Duderyan Şeyleri, Ermeniler olduğu dönemlerde Müslüman Badıkan ve Hıyan Aşireti üzerinde önemli etkisi vardı. Sason'da yaptığımız görüşmelerde halk dilinde söylenen bir deyiş şeyh halk ilişkisini

²²³ M. Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 17.08.2015); M. Ali Tanrıku (56 Yaş), Sason-Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 10.10.2015); Seyfeddin Basınç, (109 Yaş), Sason Ergünü Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

çok güzel ifade etmektedir. Sason'da Kürtçe ve Arapça “*Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır*” ifadesi yakın yıllara kadar yerel halkın genelinin bildiği bir söz olmuştur.²²⁴

Ç.SASON ERMENİ VE MÜSLÜMAN HALKIN ORTAK PAYDALARI

Sason tarih boyunca birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Sason'da yaşayan insanlar da zaman içinde kendilerine has inanç, ritüel ve sosyal yaşantılar edinmişlerdir. Semavi dinler öncesi dönemlere ait olan farklı inanış ve davranışlar tarihin her döneminde halkın sosyal ve dini yaşamında yoğun bir şekilde kendini göstermeye devam etmiştir. Bölgede yaşayan Ermeniler ve diğer halklar zamanla Ortadoğu'da zuhur etmeye başlayan İbrahim'i dinleri benimsemeye başlamıştır. Benimsenen yeni tek tanrılı inanç ile birlikte halkın geçmişten getirdiği eski alışkanlıkları hemen terk ettiğini düşünmek yanlış olur. Eski dini ve sosyal hayata ait birçok inanç ve alışkanlıklar ortaya çıkan yeni durum karşısında format değiştirerek bir şekilde halkın sosyal yaşamında varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler IV. yüzyılın başından kitleler halinde Hristiyanlık dini benimsemiştir. VII. yüzyılın ortalarından itibaren bölgeye İslami orduların gelmeye başlamasıyla Ermeniler dışında yaşayan diğer milletler de yoğun bir şekilde İslamiyet'i benimsemeye başlarlar. Bölgede eski devirlerden gelen farklı pagan inançlar yerini zaman içinde İslamiyet ve Hristiyanlık inancına bırakmaya başlamıştır. Tarih boyunca bu Semavi dinlerde inananlara verilen mesajlar ile sokakta bu dinlere inanan insanların ortaya koyduğu dini pratik çok farklı tezahür etmiştir. Sason gibi dağlık bölgelerde yaşayan halklar Hristiyanlık ve İslamiyet gibi yeni dinleri ilk çıkışta olduğu gibi değil de bir nevi bu dinleri kendilerine has bir şekilde yaşarlar. Başka bir ifade ile bu dinleri kendilerine kolay gelecek bir biçimde şekillendirerek yaşama yolunu seçerler.

²²⁴ M. Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

i-) Pagan Ritüeller

“Pagan” sözcüğü Latince “köylü” demek olan “paganus” teriminden gelmektedir. Hristiyanlık öncelikle Avrupa ve Yakındoğu’nun kentlerinde yayılıp güçlenmiş, bu dinin kırsal bölgelerde kökleşmesi çok uzun sürmüştür. Ermeniler 301 tarihinde yeni dini kabul eden ilk ulus olsalar da XIX. yüzyılın sonunda, kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin adetlerinde eskiçağa ait pagan inançları ve uygulamalarının izlerini yoğun bir şekilde görmek mümkündür. Hristiyanlık ve İslamiyet gibi semavi dinler Sason gibi coğrafi engellerden dolayı zorlu bölgelerde uzun yüzyıllar kutsal kitaplarda emredildiği gibi tam olarak yaşanmamıştır. Eski pagan inanış ve ritüeller Hristiyanlık ve İslamiyet kılıfı altında yakın günümüze dek yaşamıştır. Ermenilerin doğada en çok saygı duydukları toprak, su ve ateşti. Özellikle verimli toprağa, saf kaynak sularına ve evlerdeki ocaklarda yanan ateşe hürmet edilirdi. Toprak, su ve ateş, hayatta kalma mücadelesinde çok önemliydi. Ermeniler, bu üç unsurun yanı sıra, belirli dağlara, ağaçlara, hayvanlara ve kuşlara da, insanlarda olmayan niteliklere sahip oldukları için saygı duyuyorlardı.²²⁵

Dini kılıf altında doğada kimi varlıklara kutsallık yükleme anlayışı eski zamanlarda olduğu kadar olmasa da bugünde Sason kırsalında gözlenmektedir. Yaptığımız saha çalışmasında bu yönde birçok örnek tespit edilmiştir. Sason ve Kozluk ilçeleri arasında dağlık alanda bulunan Goğ (Geçitaltı) köyünde her yıl ağustos ayının son haftasında köyün can damarı olan büyük çeşme adına bir dini ziyaret düzenlenir. Sason ve Kozluk çevre köylerinden yüzlerce insan Goğ köyündeki ziyarete katılır. Goğ ziyaretinde önceden adanmış birçok adak hayvanı kesilerek gelen misafirlere ikram edilir. Köylülerde her yıl çeşme hatırına bu ziyaret düzenlenmezse çeşmenin kuruyacağı inancı hâkimdir. Geçmişte Goğ çeşmesinin birkaç gün de olsa birden sularının çekilerek kurduğunu gördüğünü söyleyen yaşlı köylüler bulunmaktadır. Köyün yaşlılarından Abdulmecit Acar ise aslında böyle bir şey olmadığını bu yanlış geleneğin köyün eski sakinleri olan Ermenilerden biz Müslümanlara geçtiğini yapılan şeyin doğru olmadığını ama artık köylülerin benimsediği bir durum olduğu için terk etmenin zor olduğunu dile getirmiştir.²²⁶

²²⁵ Matossian, a.g.e, s.183-184

²²⁶ Abdulmecit Acar, (92 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 15.08.2014)

İlçenin yine farklı köylerinde suyu şifalı veya kutsal denilerek ziyaret edilen birçok çeşme bulunmaktadır. Zerdüştlük inancında kutsal görülen ateşe Sason kırsalında da kutsallık atfedilirdi. Ateş hayatı temsil eden ve bir evde hayatın var olduğunu anlatan simgedir. İslami yaşamda böyle bir örnek uygulama olmamasına rağmen bugün bile köylerde ateş rastgele söndürülmez. Ateş besmele çekilerek ve yavaş bir şekilde üzerine su dökülerek söndürülür. Özensizce ateşi söndüren çocuk çoğu zaman azarlanır.²²⁷

Sason bölgesinde eski tarihlerden bugünlere gelen en önemli pagan inançlardan biride Mereto Dağının kutsal görülmesidir. Bölgenin en yüksek zirvelerinden olan Mereto (2973 metre) Dağının Müslüman ve Ermeni kültüründe kimi zaman birbiriyle kesişen büyük manevi değeri vardır. Sasonlu Tavit Destanında Maruta ismiyle anılan bu dağın zirvesinde bugünde kalıntıları büyük oranda mevcut bir kilise bulunmaktadır.²²⁸ 1310(1892) tarihli Bitlis Salnamesinde bu kilisenin oluşumu ile ilgili ilginç bir anekdot bulunmaktadır. Hristiyan inancına göre vakti zamanında bir rahip ibadet maksadıyla refikleriyle beraber yeterli içecek ve yiyeceği yanına alarak Mereto dağında ziyaretgâha kapanmış, belirli bir zaman sonra esen şiddetli rüzgâr nedeniyle hepsi vefat etmiş. Rahibin sonradan bulunan vasiyeti üzerine her yıl *vakti-sayfde* (yaz mevsiminde) Sason Ermenileri Maruta (Mereto) dağına tırmanır. Rahip anısına ziyarete adanmış kurbanlar kesilir ve burada pişirilen etler halka dağıtılmış.²²⁹ Müslüman Sason halkı da Ermenilerde olduğu gibi Mereto Dağına büyük önem verir. Sason'da Müslüman halk arasında bugünde anlatılan efsaneye göre vakti zamanında rüyasında akrep sokması sonucu öleceğini gören Şeyh Bazid adlı bir Müslüman şahıs kaderinden kaçmak için dünyayı dolaşmış en nihayetinde Mereto dağında uykuya dalmış ve o esnada akrep sokması sonucu vefat etmiş. Şeyh Bazide Mereto isminde bu şahsın mezarının Mereto Dağında olduğuna dair halkta güçlü bir inanç vardır. Her yıl Temmuz ayının son haftasına denk gelen Cuma günü Sason halkı geçmişten bugüne gelen bir alışkanlık ile kalabalık bir şekilde Mereto Dağına çıkar ve orada coşkulu bir şekilde Mereto ziyaretini gerçekleştirir.²³⁰ Mereto Dağı zirvesinde

²²⁷ M.Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

²²⁸ Yılmaz, a.g.e, s.74-75

²²⁹ Polat, a.g.e, s.151

²³⁰ Nihat Çelik, “Şeyh Bazide Mereto”,**Sasun.org**, <http://www.sasun.org/seyh-bazide-mereto-makale.23.html>, (10.10.2015)

bir kutsal mezarın mevcut olduğu inancı ve her yıl belirli dönemde iki farklı dine mensup insanların ortak bir mekânda ama farklı saiklerle aynı mekânı dini amaç doğrultusunda paylaşması ortak tarihi geçmişi gösteren ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Geçmiş zamanlardan bugüne kadar gelen ilginç bir başka Mereto inancı ilçede bugünde yaşamaktadır. Sason ilçesinde nerede olursa olsun yapılacak bir evin ana kapısı Mereto Dağına bakan cephede ise o eve hiçbir şekilde akrep girmeyeceğine veya hane halkından kimseye akrebin zarar vermeyeceğine dair güçlü bir inanç vardır. Sason'da özellikle kırsal bölgelerde bugün bile herhangi biri akrep tarafından sokulduğu vakit hasta Mereto Dağını görecek bir şekilde oturtularak yüzü Mereto dağına çevrilir. Vücutta bulunan zehir bir şekilde dışarı akıtılır ve o esnada bilinen İslami sureler okunur. Mereto Dağının kerameti sayesinde hastanın kesinlikle iyi olacağına dair Sason halkı genelinde yaygın bir inanç bugünde vardır.²³¹

Mereto Dağını kutsal gören onu yücelten birçok farklı anlatım ve bu yönde inanç bugünde halk içinde güçlü bir şekilde devam etmektedir. Sason ilçesinde günlük hayatta “*Mereto beni çarpsın ki, Mereto başına yemin olsun, Mereto Dağına yemin olsun, Mereto şahidim olsun ki, Mereto'nun topu beni vursun ki*” benzeri yemin cümleleri ile başlayan ifadeler gün içerisinde şehrin her yanında defalarca denk gelirsiniz. Yaşlılar ile yaptığımız görüşmelerde ise Mereto dağının insanları sağır edecek seviyede gürültü çıkaran topunun olduğuna dair düşüncelerini paylaştılar. Birçok yaşlı geçmişte Mereto'nun çok güçlü şekilde patladığını ve defalarca bu çok gürültülü sesi duyduklarını ifade ettiler. Muhtemelen coğrafik nedenlerden gerçekleşen bu patlamanın ilahi bir işaret olduğuna dair bugünde ilçede genel bir inanç vardır. “*Mereto'nun topu seni vursun*”, ifadesi bugün bile Sason'da bir insan için kullanılacak en ağır beddualardan biri olarak görülür. Eskiden genelde Sonbahar mevsiminde patlayan Mereto Dağının topu özellikle ilçede başlayan salgın hastalıkları yok ettiğine ve ilçe halkının sağlığına kavuştuğuna dair bir kanaat vardır. Görüşme

²³¹ Fahrettin Yıldız,(50 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 20.08.2015)

yaptığımız bazı yaşlılar arasında Sason’da bu patlamanın artık gerçekleşmediğini bu nedenle ilçede eskiye göre hastalıkların çoğaldığı yönünde kanaat mevcuttur.²³²

ii- Sason Coğrafyasında İnşa Edilen Ortak Yaşam

XIX. yüzyılın ortalarında Sason dağlık bölgesine gelen J.G.Taylor Azgın Baliki Kürtleri diye bahsettiği bu insanların ne Hristiyan ne Müslüman ne de Kızılbaş inancına mensup olduklarını belirtir. Sasonlular kilise üzerine yemin etseler de asla kesin bir Tanrı ve peygambere inanmıyorlardı. Onların inancına göre Tevrat, İncil ve Kuran-ı Kerim’deki tüm peygamberler aynı olup, sadece ayrı zaman dilimlerinde ve farklı şekillerde görünüyorlardı. Böylece tüm tek tanrılı dinlerin kutsallarını aynı görüyorlardı. Sadece bir dinin kutsal değerlerini tercih etmek yerine hepsini birlikte ve eşdeğer anmaya çalışıyorlardı. Hz. Musa ve Hz. İsa peygamberin yanında ve sıklıkla Hz. Ali’yi anıyorlardı. Hz. Muhammed (S.A.V) ismi ise anılmıyordu. Taylor’ın bakışı ile bu inançsız yaşayan doğru yoldan sapmış insanlara inanmış ve sabırlı Hristiyan misyonerlerin yardım etmesi gerektiği yönünde düşüncesini belirtir. Taylor’a göre birçok bölgede Amerikan misyonerlerinin başarılı çalışması neticesinde bu kanun tanımaz ve vahşi insanlara silahları bırakılmış. Kutsal İncil öğretisi sayesinde bu kişilerin hırsızlık, soygun ve cinayet gibi kötü alışkanlıklardan vazgeçmeleri sağlanmıştır.²³³ Tarihçi Wadie Jwaideh göre, Sason gibi yüksek bölgelerin yalıtılmış olması nedeniyle, Kürtlerin İslam’ı kabul etmesinin sözde kalmasına ve bu dağlık bölgelerin farklı dini inanç sahibi olanların, dinsizlerin barınabildiği doğal mekânlara dönüşmesini sağlamıştır.²³⁴

J.G Taylor’un bölgede yaşayan Hristiyan Ermenilere ve kimi zaman Müslümanlara üstten ve küçümseyici oryantalist bakışı dönemin batılı seyyah ve misyonerlerin ortak görüşünü yansıtır. Bölgede Kürtçe konuşan Hristiyan Ermeniler çoğu misyonerde ilk zamanlarda büyük bir hayal kırıklığı yaratır. Tavırları, yaşam şekilleri ve konuştukları dil nedeniyle misyonerlerin gözünde bunlar bir anlamda Kürt-Ermenilerdir. Misyonerler bu Ermeni Hristiyanları “İslami baskı” altında gerçek

²³² Sadık Uçar (78 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi, 28.08.2015); İzzet Yaşar (82 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme tarihi, 28.08.2015)

²³³ Taylor, a.g.m, s.29

²³⁴ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, (Çev. İsmail Çekem- Alper Duman) İletişim Yayınları,8.Baskı, İstanbul 2014,s.54-55

Hristiyanlıktan sapmış *kâfir ve batullar* olarak görürler. Uzun zamandır mevcut olan coğrafi ortaklıktan dolayı kırsalda yaşayan Ermeni kadınlar Müslüman komşu kadınlar gibi çarşaf giymektedir. Müslümanların, Hristiyan Sason Ermeni kültürüne bir önemli etkisi ise rahipsiz kiliselerde bulunan seccade ve kilimlerdir. Anadolu’da kiliseye gidenler tıpkı Müslümanların camiye gidişinde olduğu gibi ayakkabılarını dini yapı dışında çıkarmakta ve kilisede yerde oturmaktadır. Bu nedenle misyonerlerin gözünde Sason Ermenileri bir an önce aydınlatılması ve bu yanlış yoldan çevrilmesi gereken “*sapkın Hristiyan kardeşlerdir.*”²³⁵ Sason’da Hristiyan Ermeniler ve Müslüman halk coğrafyanın gereği olarak bilinçli olmadan zaman içerisinde ortak bir dil, ortak bir kültür oluşturma yoluna gitmiştir. İnsanlar bir anlamda toprak, su kardeşliğini zoraki de olsa inşa etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Zorunlu *Coğrafi kardeşlik* sonucu oluşan kader ortaklığının ispatı olan ortak paydaları hayatın her alanında rastlamak mümkündür.

Geçmişten bugüne Sason bölgesinde birçok yatır, türbe ve kutsal ziyaret adı altında bilinen mekânların önemli bir kısmı hem Müslüman hem de Hristiyan Ermeni halkı tarafından aynı amaç için ziyaret edilmektedir. Örneğin Sason’un Meşeli köyü kırsalında bulunan ve halk arasında Komk Manastırı olarak bilinen tarihi Bedros Arakyal Manastırı çevre köylüler tarafından İslami bir ziyaret mekânı gibi bir algı azda olsa bugünde bulunmaktadır. Mereto dağı eteklerinde bulunan dağ köylerinde Müslüman genç kızlar farkında olmadan bugün bile yaptıkları duvara asılı cepken, dikiş-nakış, el işlemleri ve namaz kıldıkları seccadelerde *Haç* benzeri Hristiyan sembelleri veya azizleri farkında olmadan işlemektedirler.²³⁶ Sason köylerinde derdini anlatamayacak kadar küçük olan çocuklar rahatsızlığında çocuğu ‘*Ay çarptı*’ (Kürtçe-Bi Hive ket) denilerek hekim insanlara götürülürdü. Hekim çocuğun alınına ve göbeğine başta olmak üzere is yardımıyla vücudunun belirli yerine haç motifi işlenirdi. Kuran-ı Kerimden Nazar ayeti, İhlas Suresi gibi sureler eşliğinde yapılan bu işlem ile hastanın iyi olacağına dair inanış bugünde vardır.²³⁷

²³⁵ Altuğ, a.g.m, s.85-87

²³⁶ Bülent Kale, “*Batman Şingalik Diye Bir Yer*”, **Atlas Dergisi**, Sayı.127, Ekim 2003, s.122; Necmeddin Yaşar (62 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 08.08.2015)

²³⁷ Nihat Çelik, “*Bi Hive Ket (Ay Çarpması)*”, **Sasun.org**, <http://www.sasun.org/bi-hive-ket-ay-carpmasi-makale.22.html>,(10.10.2015)

Sason Kazasının kendine has durumunu 1889 tarihli Bitlis gazetesinin 17 Ekim tarihli sayısında rastlıyoruz. Bölge sakinlerine sert eleştirilerde bulunan Bitlis Gazetesi dönemin Sason Kazası hakkında bize şu ilginç bilgileri vermektedir.

“Sason kazasından bahsettiğimizde, okurlarımızın pek çoğunun aklına hiç kuşkusuz kaza sakinlerinin medeniyetin nimetlerinden yaralandıkları, düzenli bir yer gelecektir. ... ne var ki bir medeniyet ve huzurdan eser bulunmamaktadır... Yöre sakinlerinin vahşiliği yüzünden, mahalli şartlar bugüne dek herhangi bir nüfus sayım yapılabilmesini engellemiştir. Yöre sakinlerinin kesin nüfusu bilinmemektedir... Dağlık arazi koşulları ve uzaklığı yüzünden, dikkatlerden, denetimden ve reformlardan nasıl uzak kalmışsa, refahın ışığına bağlı bir başka şey olan eğitim de bu yöreye hiç girmemiştir.

Aralarında gerçek imanı açıklayabilecek ya da kanun ve ahlakın değerini bilebilecek kişiler bulunmadığından, Müslüman olsun gayrimüslim olsun burada yaşayanlar büyük bir cehalet ve sefillik içinde kalmış, dini görevler ve kurumlar hakkında bir şey bilmezken, kendi dillerini bile unutmuşlardır.

Bugün genel olarak kullandıkları dil, herhangi bir sisteme sahip olmaksızın Arapçanın bir biçimine benzemektedir. Kürtçe, Zaza'ca ve Ermenicenin karışımıyla yaratılan bu dil, barbarlığa uyar bir nitelik göstermektedir. Kürtler ve Ermeniler aralarında bu dille anlaşmaktadırlar. Her iki ulusun insanları da, vahşi hayvanlar gibi, kaba şiddet kullanımı içindedirler. Gerek hareketleri gerekse adetleri, hainlik ve saldırganlığa izin vermektedir. Bu kazada görev yapan devlet memurları, zaman zaman askeri kuvvetlerin yönetimi altında bulundurulmaktadır...’’²³⁸

Dönemin Bitlis Gazetesinde verilen bilgiler çok sert ve acımasız ifadeler barındırsa da bize dönem ile ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Sason halkında din, dil ve sosyal yaşamın günlük akışında iki dine mensup insanlar arasında yoğun bir etkileşim mevcuttur. Misyonerlerinde belirttiği gibi Ermeni köylü insanların tavırlarında ve günlük kıyafetlerinde bir Hristiyan'dan ziyade tipik bir Müslüman Kürt köylüsü görüntüsüne sahiptirler. Hristiyan ve İslami dini gün ve bayramlar ortak

²³⁸ Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, (Çev. Metin Çulhaoğlu), İletişim Yayınları, 9.Baskı, İstanbul 2003, s.367-368

değerler haline gelmişti. Sason bölgesinde yaptığımız alan araştırmamızda kimi yaşlılar bizlere geçmişte Sason’da komşuları olan Ermeniler ile ilgili şu değerli bilgiler vermişlerdir.²³⁹ “Biz ile Ermeni komşularımız aynı Allah’a inanıyorduk, aramızda en temel ayırım Kelime-i Şehadettir. Onlar kendi dini ibadetlerini bizde kendi ibadetimizi yapardık. Onun dışında birbirimizin acı ve tatlı günlerini paylaşırdık. Onlar bizim Ramazan, Kurban gibi dini bayramlarımızı bilir ve kutlardı. Bizde yakın yıllara kadar onların Paskalya Bayramını “Hamus Tuvafe” ve “Héksor (Kırmızı Yumurta)” ismiyle bilir kutlardık. Bizde yumurtalarımızı boyar bayram neşelerini onlarla paylaşırdık. ”

Bölgenin birçok yerinde onlarca tekerleme, şarkı ve türküde Ermeni Kürt yaşam ortaklaşmasının izlerini bugünde görebiliyoruz. Ermenilerin yılbaşı etkinliği olan Paskalya oruçları ile ilgili aşağıdaki Kürtçe dördlük bu ortak kültürü dair önemli bir örnektir.²⁴⁰

“Berf bariye / Kar yağıyor

Berfa sore/ kırmızı kar

Filehen gundê me /Köyümüzün Ermenileri

Girtine rojiya sere çile/ Paskalya orucunu tutmuşlar.”

Eski pagan bir gelenek olan yılbaşı kutlamaları Sason’da ortak değerlerden biri haline gelmiştir. Ermenice dilinde Yeni Yıl’ın adı *Amanor*, Sason Ermenicesinde ise “*Tar Kılukh*,”²⁴¹ Kürtçe de “*Sere Sale*,” Sason’da konuşulan Arapçada ise “*Doli Moli*” gibi farklı isimleri olsa bile yeni yıl karşılanırken halk arasında yapılan kutlamalar, anlatılan masallar, söylenen manilerde birçok unsur aynı kaynaktan çıkmış gibi birbirine benziyordu. Diller arasında kelime paylaşımı oluyordu. Sason Ermenicesinde Kürtçe ve Arapça kelimeler bulunuyordu. Günümüzde Sason’da bugün bile kelimenin menşei bilinmeden bazı Ermenice kelimeler kullanılmaktadır. Beyhude, boşa giden bir olay veya çaba karşısında Kürtçe de kullanılan “*Çemmû Çem, Avu av çu*” (Akan çay ile su ile gitti, bitti) deyiminin Sason’da “*Avu av, curu cur çu*”

²³⁹ Seyfeddin Basınç, (109 Yaş) Sason Ergünü Köyü Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 26.09.2015); Mehmet Şerif Işık, (70 Yaş), Sason Ergünü Köyü Doğumlu, ,(Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

²⁴⁰ Adnan Çevik-Namık Kemal Dinç, **Yüzyıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir**, İBV Yayınları, İstanbul 2015,s.68

²⁴¹ Besse Kabak, “Sason’da Yeni Yılıımızın Adı Tar Kılukh’tu”, sasun.Org, <http://www.sasun.org/sasunda-yeni-yilimizin-adi-tar-kilukhtu-makale.48.html>, (Erişim, 20.09.2015)

(su ile gitti, bitti) şeklinde kullanıldığını görüyoruz. ‘Av’ Kürtçede su ‘Cur’ ise Ermenice dilinde su anlamına gelmektedir.²⁴² Buna benzer farkında olmadan günlük hayatta Sason’da Arapça olduğu düşünülerek kullanılan birçok kelime bulunmaktadır.

D.ZORUNLU ORTAK YAŞAM İNŞASINDA KİRVELİK VE FÎLÊHEMİN KURUMLARININ YERİ VE ÖNEMİ

İnsanlar, sosyal hayatını, sokaktaki yaşamını tanzim ederken tarih boyunca devlet eliyle formel hale getirilmiş yazılı yasalardan yardım almışlardır. Toplumsal hayatta mevcut yazılı hukuk bireyin sosyal yaşamını düzenlemede bir çözüm sunmuyorsa, insanlar çözümü sağlayacak kendi sözlü *informel* çözümlerini üretmek zorunda kalırlar. Üretilen bu çözüm genelde devletin yazılı hukuk kuralıyla çatışma yoluna girmez, aksine devlet hukukunun eksik kısımlarını kendilerince çözmeye gayret ederler. Kirvelik ve Filehêmin kavramları Sason gibi dağlık coğrafyada *zorunlu ortak yaşam* inşa eden Müslüman Kürt ve Hristiyan Ermenilerin sosyal yaşamı kolaylaştırmak için yaşama geçirdikleri çok önemli kurumlardır. Günlük hayatı düzenlemede çok önemli olan bu olguların ortaya çıkışlarını ve tarihi arka planını göz önüne almadan sadece bölgede yaşanan şiddet yıllarına ve o dönemde yaşananlara odaklanmak olayları yanlış tahlil etmemize sebep olur.

i-)Kirvelik Kurumu

Kirvelik modern dünyanın ve teknolojinin yaygın olduğu günümüzde unutulmaya yüz tutmuş geçmişte ise halk içinde bir sosyal bağı temsil eden önemli bir kurumdu. Kirvelik kan bağına esas almayan sonradan aileler arasında oluşan bir tür yeni akrabalık ilişkisiydi. Kirvelik, ‘*sahte akrabalık*’, ‘*sanal akrabalık*’, ‘*tasavvufi akrabalık*’ olarak ta isimlendirilir. Etimolojik olarak kirvelik, bir erkek çocuğun sünnet töreninin yük ve masraflarını ana babasının dışında bir aile büyüğünün üzerine almasıyla iki aile arasında kurulan *sanal akrabalığa* verilen isimdir. Bu akrabalık özünde karşılıklı bir ilişki ve insanların yaşam boyunca devamı için gayret ettikleri sosyal bir sermayedir. Başka bir açıya göre kirvelik, özünde çıkar ilişkisi olan,

²⁴² Seyfeddin Basıncı, (109 Yaş) Sason Ergünü Köyü Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

ekonomik ve toplumsal statüye önem veren, sünnet çocuğu ve kirve arasında başlayan, iki aileye birbirine yakınlaştıran, kan bağı olarak akraba olmadığı halde akrabaymış gibi kabul edilen sonradan kazanılmış düzmece bir akrabalıktır.²⁴³

Kökeni hangi dil ve dine dayalı olursa olsun, kirvelik, çeşitli şekilde birbirinden ayrılan halkların barış içinde bir arada yaşaması gereken sosyo-coğrafik ortamlarda gelişmiş bir töredir. Kirvelik toplumlararası yabancılaşmayı engelleyen bir işlev görmüştür. Bir “*sanal akrabalık*” olan kirvelik tarih boyunca daha çok Adana-Sivas hattının doğusunda yaygın bir şekilde var olmuştur. Kirve seçilirken genelde kan bağı akrabalığı olmayan ve toplumda iyi statüde olan kişi ve ailelerden seçilirdi. Kirvelik sonucunda her iki taraf rahatlıkla birbirinin evini gidip gelme hakkını elde ediyordu. Bu sanal akrabalık sayesinde ortaya çıkabilecek toplumsal baskı bu şekilde boşa çıkarılıyordu. Devlet yasalarıyla desteklenmemiş olsa bile örf ve adetler kirveleri birbiriyle yardımlaşmaya zorunlu kılıyordu. Bu özelliği ile kirvelik *sosyal bir sigorta* işlevi görüyordu. Kürt ve Ermeniler kirvelik hukukunda ortaklaşıyorlardı.²⁴⁴

Kirvelik farklı dil, din ve etnik gruba dâhil olan insanların kaynaşmaları ortak bir yaşam alanı yaratmaları için birleştirici özelliği bulunuyordu. Kirveliliğin hem Kürtlerde hem de Ermenilerde önemli bir yeri vardır. Normal şartlarda Müslüman bir Kürt genç kendi amcasının kızıyla, kız kendi amcasının oğlu ile hiçbir toplumsal baskıya uğramadan evlenebilirdi. Bir kirve bir kirvenin kızıyla veya oğlu ile evlenemezdi. Çünkü bu sanal akrabalık olan kirvelik ile tamamen bir *kardeşleşme* hukuku tesis ediliyordu. Nasıl ki insan kardeşiyle evlenmez ise, bir kirvesinin kızıyla veya oğlu ile de evlenemezdi. Kürtler ve Ermeniler kirvelik kurumu sayesinde kendi aralarında toplumsal hayatı, karşılıklı ilişkileri düzenleyen önemli bir kurallar manzumesi oluşturmuşlardı. Bu sosyal normu düzenlemede derinlerdeki asıl belirleyici unsur dini kaideler bulunmaktadır. Her iki dinin de karşılıklı olarak evlilikleri yasakladıkları, belirli kurallara bağladıkları düşünülürse, kirvelik kurumu sayesinde bu yasağın sağlam sosyal normlar sayesinde perçinlendiğini görmekteyiz.²⁴⁵

²⁴³ Suat Kolukırık-İbrahim Halil Saraç, “*Farklı Dini Gruplarda Kirvelik Geleneği: Sanal Akrabalığın Dönüşümü Üzerine Bir Araştırma*”, **ZFVT**, Vol.2, No.1, 2010, s.219

²⁴⁴ Ayşe Kudat, **Kirvelik**, Ayyıldız Yayınları, İstanbul 1974 s.70, 167-1780

²⁴⁵ Çevik, Adnan-Namık Kemal Dinç, a.g.e, s.56-57

Kirvelik kurumu sadece evlilikleri yasaklamak amacıyla oluşan bir durum değildir. Müslüman Kürt ve Hristiyan Ermeniler arasında toplumsal ilişkiyi ve dayanışmanın oluşması ve bu zeminde derinleşmesini sağlayan sağlam bir köprü olur. Kirvelik bu anlamda iki inanca mensup halklar arasında iletişim kanallarını açar. Kirvelik kurulduğunda samimiyet, güven artar, kirveler rahat bir şekilde birbirinin evine gelip-giderdi. Sason bölgesinde yaptığımız saha çalışmasında halk arasında geçmişte kirvelik meselesine büyük önem verildiğini gözlemliyoruz. Sason'un Hıyan (Yücebağ), Talori, Andok taraflarına dair eski yaşama ilgisi olan bölge insanları konuyla ilgili şu bilgileri paylaşıyorlar.

“Kirvelik Makamı doğuştan insanın getirdiği bir akrabalık değildir. Kan bağından sonra en önemli akrabalıktır. Burada bir anlamda insanın yeni akrabasını seçme şansı var. İnsan şimdi olduğu gibi eskiden de Sason gibi hayatın zorlu olduğu bir yerde güçlü ve nüfuzlu bir dayanak, akraba ister. Her insan önce huzurlu bir yaşam ister. Bunun için güçlü olması gerekir. Kirvelik sayesinde insanın daha iyi korunacağına dair inancı artar. Kirvenin kızı alınmazdı. Artık kızı bir şekilde güvende olurdu. Kirve aileler arasında yaşanması muhtemel aşk, gönül meselesi gibi durumlar toplumda hoş karşılanmazdı. Kirve aileler arasında eskiden yaşanmış umutsuz aşk hikâyelerini anlatan şarkılar bugünde halkın sözlü hafızasında mevcuttur. Kirvelik ile aslında sen karşı tarafa “ben senden, sen de benden korkmamalısın, birbirimize güvenmeliyiz” mesajı verilirdi. Sason'un birçok köyünde Ermeni ve Kürt beraber yaşardı. Kirve olan aileler köy ortamında karşılıklı birbirini kollama, koruma tavrı geliştirirlerdi. Kirvelik ile bu köylerde insanlar kendine bir çeşit müttefik ediniyorlardı. Sason'da yaşanmış olan şiddet olaylarında kirvelik hatırına komşusunu kurtaran birçok örnek vardır. Geçmişte Hıyan, Kûri ve Şigo Aşiretleri arasında yaşamış ve bu köylerde bulunan Müslüman aileler ile Kirve olan bazı Ermeni aileler bugün Müslüman olarak Sason, Silvan, Batman ve İstanbul'da yaşıyorlar. Sasonlular şimdi Müslüman olmuş bu eski Ermeni komşularını nerde olursa olsun eski kirvelik hatırına buluyor ve yakın akrabaları gibi sürekli ziyaret ediyorlar.”²⁴⁶

²⁴⁶ Necmeddin Yaşar (62 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 08.08.2015); M. Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

Sason'un isyan bölgesi olan Talori'ye yakın olan Hıyan Aşireti bölgesinde yaşayan İmam Ali'de Ermenilerle kurulmuş olan ortak yaşama dikkat çekmektedir. Ali Hoca "1915 öncesinde Kürtler ve Ermenilerin arası çok iyiydi. Aralarında hiçbir zaman ciddi bir çatışma katliam yaşanmamıştı. Mesela bir arazi anlaşmazlığında, bir su paylaşımında ya da başka bir ihtilaflı olayda kavgalar olabilirdi. Ancak bu olaylar bile anlaşmalarla düzeltilir; öldürmelerin önüne geçilirdi. Birbirinin kirvesi oluyorlardı."²⁴⁷

Sözlü anlatımlarda görüldüğü gibi Kirvelik sayesinde her iki taraf arasında önemli bir ilişki ağı inşa ediliyordu. Ermeni tarihçi Raymond Kevorkian Ermeni ve Kürt köylüsü arasında kurulan bu duruma "*Simbiyotik ilişki*" adını verir. Kendine has kuralları olan ve günümüzde hala bazı izleri görülen bu birlikte yaşama şeklinde taraflar karşılıklı fayda ilişkisi ile birbirini tamamlıyordu. Aşiret reisi mutlak bir iktidarı elinde bulunduran kirve olarak karşımıza çıkar. Aşiret reisi "*Himayesindekilere*" sağladığı koruma karşılığında, Ermeni köylü kirvesini sayar, aldığı mahsulün bir kısmını bu korunmaya karşılık olarak ağaya verirdi.²⁴⁸ Aşiret ağaları sadece Ermeni Kirvelerden değil çoğu zaman kendi Müslüman aşiret üyelerinden de belli oranda vergi alırlardı.

ii-Ortak Yaşam İnşasında *Filehêmin* Kurumu

Doğu Anadolu bölgesinde İslam ve Türk akınlarından önce Bizans hâkimiyeti döneminde Ermenilerin İmparatorluğun gölgesinde yaşattıkları yerel yönetimler Türk İslam hâkimiyetinden sonra yok olmaya başlar. Osmanlı döneminde merkezde bulunan devlet ve yerelde gücü elinde bulunduran kesimlerin tamamen değiştiği görülür. Doğu Vilayetlerinin kırsal bölgelerinde yaşayan Kürtler ve Ermeniler arasında hiçbir zaman Osmanlı payitahtında uygulanan klasik millet sisteminin uygulandığını göremeyiz. Ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belli bir "*modus vivendi*" sağlanmıştı. Bu "*tahammül edilebilir*" birlikte yaşam Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip buldukları ve himayeleri

²⁴⁷ Gülçiçek Günel Tekin, **Beni Yıkamadan Gömün Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor**, Belge Yayınları, İstanbul 2013, s.85-86

²⁴⁸ Raymond Kêvorkian, "*Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi Osmanlı Döneminde Diyarbakir Vilayeti*", (Çev. Nivart Taşçı), **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.53-54

altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etmiştir. Sason gibi kırsal bölgelerde *Kirvelik* ve *Filehêmin* kurumları sayesinde halklar arasında iletişim yolları kurulmuş oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yerelde siyasi ve askeri üstünlüğü elinde bulunduran Kürtler yüzlerce yıl bölgenin hâkim gücü olmuşlardır. Bu iktidarın elde edilmesinde yerel Kürt Beyleri ile Osmanlı payitahtının Müslüman din kardeşi olmasının etkisi önemlidir. Kürtlerin Ermenilere nazaran daha kalabalık nüfus oluşturması ve Müslümanlık sayesinde iktidara ortak olması, yerelde Ermenilerle kurulacak ilişkinin şekillenmesinde belirleyici başlıca etken olmuştur. Kürtler ve Ermeniler arasında kurulan ilişkide Kürtlerin siyasi ve sosyal avantajlarından dolayı kısmen eşitsiz bir durum söz konusudur.²⁴⁹

Doğu vilayetlerinde yerelde halk Ermenileri kast etmek için genelde *Filla* veya *Fillê* tabirini kullanmıştır. Bu tabirin tam olarak menşei ve neyi kast ettiği kesin değildir. Arapça 'da '*fellah*' tabirinden esinlenmiş olması muhtemeldir. Araplarda *fellah* kelimesi çiftçilikle uğraşan, toprağı yaran, işleyen manasına gelip genelde köylü kesimini ifade etmek için kullanılır. Bölgede Ermeniler genelde yaşadıkları yerlerde toprak ile uğraşır ve zanaatkârlık yaparlardı. Kürtlerin bir kısmı tarım ile uğraşırken, halkın çoğunluğu hayvancılık yapardı. Fellah kelimesi Kürtlerde zamanla '*Filla* ve *Fille*' formuna dönüşerek özelde Ermenileri genelde ise bölgede bulunan bütün Hristiyanları tasvir eden genel bir tabir olmuştur.²⁵⁰

Rus General Mayewski göre, Sason gibi dağlık bölgelere hükümet yeterince nüfuz edemiyordu. Bu nedenle cüz'i miktarda Ermeni köyleri Kürt beylerinden zarar görüyordu. Bu Ermeni köylerinin geneli için bir durum olmayıp Sason'un ıssız ve kenarda kalan yerlerinde yaşanan istisnai bir durumdur. Osmanlı Devleti yönetiminde silah taşıma hakkından men edilmiş olan *zimmî* statüsünde bulunan Hristiyan milletlerden olan Ermeniler Sason gibi bölgelerde Müslüman Kürtlerin himayesini

²⁴⁹ Kieser, a.g.e, s.33

²⁵⁰ "*Fellah*" [etimolojiturkce.com](http://www.etimolojiturkce.com), <http://www.etimolojiturkce.com/kelime/fellah>, (10/10/2015) ; Altuğ, a.g.m, s.85

talep etmiştir. Bu himaye sayesinde Ermeniler bir polisten bile daha mükemmel şekilde dıştan gelen saldırılara karşı himaye görmüşlerdir.²⁵¹

Sason'da yerel iktidarı elinde bulunduran Kürt feodalleri ve güç sahiplerinin Ermenileri himaye eden politikaları sonucunda oluşan “*himaye eden*” üstten bakış söylemini günlük hayatta görmekteyiz. “*Filehêmin./ Ez Filehê bave te me? /Em herin ba Filehê me./Hagop Filehê meye (Benim Ermenim./Ben senin babanın Ermeni'si miyim?/Bizim Ermeni'mizin yanına gidelim/ Hagop bizim Ermeni'mizdir.)*” Bu örneklerden anlaşılabilir gibi ortada eşitsiz karşılıklı bir ilişki mevcuttur. Koruyan, himaye eden güçlü taraf Müslüman Kürtlerdir. Benim Ermenim diye korunan, himaye gören taraf ise Ermenilerdir.²⁵² Sason'da yaptığımız saha çalışmasında Filehêmin meselesi üstüne ilginç bilgilere ulaştık. Sason dağ köylerinde kalabalık bir nüfus oluşturan Şigo Aşiretinin geçmişten beri aşiret liderliğini yapan Çelebi ailesinin yaşayan yaşlı üyelerinden ve ailenin ileri geleni sayılan Emin Yaşar konu ile ilgili şunları paylaştı.²⁵³

“*Sason'da bulunan Müslüman aşiretlerde eski zamanlarda en fazla içinde Ermeni'yi barındıran ve onu koruyan aşiret Şigo'dur. Biz Müslümanlar, Ermeniler ile komşu ve kirveydik. Biz Şigo aşiretinin Çelebi ailesi olarak bir insanlık ve Müslümanlık görevi olarak hep onlara yardımcı olduk. Sason'da bugün olduğu gibi eski zamanlarda da aşiretçilik vardı. Her aşiretin kendi Ermeni köylüsü vardı. Bizim Şigolarında Ermenileri vardı. Şigo Aşireti lideri kendi Ermenilerine işlemeleri için onlara toprak verirdi. Ermeniler bu topraktan elde edilen ürünün bir kısmını ağa ve ailesinin geçimi için verirdi. Ermeni aile köyde yaşadığı ve vergisini verip ağasını saydığı için aşiretin bir ferdi gibi görülürdü. Her aşiret kendi Ermeni'sini (Fillêsini) dışardan gelen her türlü taciz ve saldırıya karşı korurdu. Eski zamanlarda ben ve ailem kendi Fillêhêmizi korumak için komşu köyle kavga ettik. Ben kendim Ermenilerimiz için çıkan kavgadan dolayı hapis yattım. Biz Ermeniler ile kardeş gibi*

²⁵¹ Mayewski, a.g.e, s.33-34

²⁵² Çevik, Adnan-Namık Kemal Dinç, a.g.e, s.63-67

²⁵³ Emin Yaşar (71 Yaş), Sason- Dağçatı Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi 20.06.2015); Mehmet Şerif Özcan (90 Yaş), Sason Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi 12.07.2015)

ciddi bir sorun olmadan geçinip gidiyorduk. Sonradan çoğu Sasonlu olmayan Fedayi denen Ermeniler geldi ve aramızı bozdular”

Sason ilçesinde Türkiye Cumhuriyetinin açmış olduğu ilk mektepte okumuş yaşına rağmen berrak bir hafızaya sahip 1925 doğumlu Mehmet Şerif Özcan Ermenilerin himaye edilme durumu ile ilgili şu önemli bilgileri paylaştı.²⁵⁴

“Eski zamanlarda Sason’da Müslümanlarla beraber ciddi oranda bir Ermeni nüfusta yaşardı. Şimdi bazıları diyor ki Ermeniler Müslümanların kölesi olarak burada yaşıyorlardı, bu doğru değildir. Hepimizin bildiği gibi Osmanlı Devleti’nde kulluk sistemi vardı. Bütün Osmanlı Devleti’nde yaşayan milletler padişahın bir anlamda sürüsü ve kullarıydılar. Padişah çoban olarak bu sürüden hem bu dünyada hem ahirette sorumludur. Osmanlı Devleti’nde devletin koruması ve himaye etmesi karşılığında Müslüman, Hristiyan herkes belli bir oran vergi vermiyor muydu? Bu kulluk sisteminin benzeri bir sistem burada uygulanırdı. İlçede her ileri gelen Müslüman bir ailenin Ermeni’si yani Fillêsi vardı. Her Ermeni aile himaye gördüğü Müslüman aileye ‘Beş’ adı verilen vergi verirdi. Beş vergisi hayvan veya ürün üzerinden tahsil edilirdi. Mesela Kulik adlı aile büyüğümüzün Mıgırdiç adıyla Ermeni’si vardı. Mıgırdiç çoluk çocuğu ailesi ile Kabilceviz’de bizim mahallemizde aramızda yaşardı. Onu bizden biri gibi bilir ve kabul ederdik. Hıyan, Bıdri, Şigo veya Musi gibi komşu aşiretlerden birileri çarşıda pazarda bizim himayemizde olan Ermeni’ye karışamazdı. Himayemizde olan Ermeni aileye bir saldırı olduğunda en yakın akrabamıza saldırı olmuş gibi karşılık verir ve korumamız altında olan Ermeni’nin intikamını alırdık”

Başka bir kaynağımıza göre Sason gibi bölgelerde Osmanlı Devleti’nin son yıllarında bazı Ermenilerin Kürt ağaları bulunuyordu. Ermeniler Kürt ağaya para verir, erzak verirdi. Bunun karşılığında dıştan gelen her türlü saldırıya karşı korunurlardı. Filehemin olayını bir tür kölelik gibi anlamak yanlıştır. Kişi para gücüyle himaye görüyordu. Bir çeşit karşılıklı gönüllü koalisyon kuruyorsun. Sason’da Ermenilerin Müslüman ağaların himayesinde korunması en çok Şigoların olduğu dağ köylerinde yaşanmıştır. Bazı ağalar kendi Ermenilerinde fazla vergi almaya çalışıyordu. Bazı

²⁵⁴ Mehmet Şerif Özcan (90 Yaş), Sason Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi 12.07.2015)

Sason köylerinde Ermeni aileler vergi bekleyen Kürt ağaya mahsul üzerinden fazla vergi vermemek için gilgîl (darı),buğday, mısır gibi tarladan alınan ürünün bir kısmını toprağa gömerlerdi. Böylece alınan mahsul az gösterilir. Bunun sonucunda Kürt ağaya göz önünde bulunan mahsul üzerinden düşük bir oranda vergi ödenmiş olurdu.²⁵⁵

Sason ilçesinde saha çalışmamızda görüştüğümüz Sabri Çelik Fillehêmin (Benim Ermeni'm) yerelde işleyişi hakkında farklı paylaşımlarda bulundu.²⁵⁶

“Buralarda eskiden Bizanslılar vardı. Onlardan sonra Ermeniler sonrada Müslümanlar geldi. Sason'da eski zamanlarda çoğu Müslüman ailenin Ermeni'si vardı. Bu Ermeniler buldukları toprak üzerinde yarıcı olarak çalışırlardı. Eker, biçer aldıkları ürünün bir kısmını himaye eden Müslüman aileye verirlerdi. Yakın günümüze kadar Sason'da Müslüman aşiretler arasında talan kavgaları yaşanırdı. Bu talanlarda karşı tarafın hayvanı, mahsulü “kelepûr” olarak talan edilir ve el konurdu. Eski zamanlarda bu karşılıklı talan savaşlarında karşı tarafta bulunan Müslüman ailenin mal ve mülküne değil de daha çok o aşiretin himayesinde bulunan Fillehêsine ait mal mülke saldırı olurdu. Mahsulüne, hayvanına “kelepûr” olarak el konurdu. Bu durum aşiretler arasında doğal bir hak gibi görülürdü. Bu durum karşısında saldırıya uğrayan tarafın Müslüman aşiret üyeleri “Onlar bizim Ermenilerimize saldırdı. Biz de onların Ermenilerine zarar verelim.” Düşüncesiyle karşıya saldırmayı kendinde doğal bir hak görürdü. Bu aşiret kavgasında kolay kolay Müslüman aileye karışılmazdı. Her iki tarafın hedefinde daha çok Ermeni aileler olurdu. Aşiretler arasındaki kavga daha çok büyürse Müslüman ailelerde saldırıdan nasibini alıyordu.”

2.OSMANLI DEVLETİ MERKEZİLEŞME POLİTAKASININ BÖLGEDE ERMENİ - MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI

XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu devletin kötü gidişatını durdurmak amacıyla iktidarı tek elde başkentte toplamak için idari alanda ciddi reformlara girişir. Devlet yönetiminde yeni düzeni tesis etmek amacıyla II. Mahmut

²⁵⁵ Necmeddin YAŞAR (62 Yaş), Sason Doğumlu,(Görüşme Tarihi 08.08.2015); Ferman YAŞAR (Yaş 75), Sason Doğumlu, (Görüşme tarihi 19.04.2015)

²⁵⁶ Sabri ÇELİK (78 Yaş),Sason Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi 10.07.2015)

döneminde, yerellere önceki yüzyıllarda verilmiş olan özerk yapıyı ortadan kaldırmak için Osmanlı Devleti askeri yöntemlere başvurmaya başlar. 1839 yılında Tanzimat ile başlayan yeni dönemde Kürt bölgelerini de devlet çarkının bir dişi haline getirme amacı vardır. Bu çarkta eski yerel Kürt beylerine bir rol bulunmamaktadır. Devlet bölgeyi yeniden istediği gibi tasarlamak için kendi kadrolarını oluşturmak isteyecektir. Bu yeni politika sahada uygulanma aşamasında istenilen başarıyı sağlamayacaktır. Bölgenin yeni yöneticileri merkezden atama yoluyla gönderilecektir. Bölge gerçekliğinden kopuk bu yeni yöneticilerin yanlış politikaları neticesinde Tanzimat ile hedeflenen idari reform bir başarı getirmez. Aksine Tanzimat bölgede idari çürümeyi derinleştirir.²⁵⁷

Osmanlının bu en uzun yüzyılında Ermeni-Kürt dünyası da bir anlamda yüzyıllardır süren bir uykudan uyanmaya başladığı dönemdir. Ermeniler, tarihi topraklarının Rusya'nın yönetimindeki doğu kısmında yaşanan ilerlemeyi –her ne kadar bu ilerleme asimilasyona dayalı, baskıcı politikalar eşliğinde gerçekleşmiş olsa da - görüyorlardı. Resmi anlamda Tanzimat onları Kürt beylerine bağımlı olmaktan kurtarmıştı ama sonuçta yerini, yüzyıllar içerisinde her iki tarafın da yararlandığı bir tür anlaşmaya ya da bir ortak yaşama bırakmış eski bir çekişmeyi yeniden canlandıracaktı. Yerlerini merkezden atanan memurlara bırakan Kürt aşiret reisleri, devletin modernleştirilmesi ve hiçbir fikirlerinin olmadığı bir Avrupa modeline dayanarak merkezleştirilmesi uğruna uzun zamandır sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmeyi kabullenmekte zorlanıyorlardı. Henüz ne Kürtler ne de Ermeniler Osmanlı çerçevesi dışında bir gelecek öngörüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeni tebaasına bir anlamda yeni bir dünyanın var olabileceğini söyleyen ve bu yönde Ermeni tebaasının harekete geçiren milliyetçi Ermeni komitacılar olacaktır.²⁵⁸

A.GARZAN SEFERİ DÖNEMİNDE SASON

Osmanlı uzun bir çabaya rağmen Kürdistan bölgesinde devlet otoritesini tesis edememiştir. Özellikle sarp ve dağlık arazide bulunan Sason, Mutki gibi kazalar bu gibi yerlerin başında geliyordu. Bu coğrafyanın sakinleri, çevre köylere saldırdıktan sonra bu asi coğrafyaya sığınıyorlardı. Osmanlı Devleti, arazi oldukça sarp

²⁵⁷ Özer, a.g.e, s.179-180

²⁵⁸ Raymond Kevorkian, a.g.e, s.29

olduğundan buralara asker kolay sevk edemiyordu. Asker sevk edildiği zaman ise suçlu olan aşiret reislerinin nerede oldukları da kolay tespit edilemiyordu. Bu sebeplerden dolayı devlet bölgeye hâkim olmak için farklı yöntemlere başvurmak durumunda kalmıştır. Bu gibi durumlarda devlet yetkilileri ilk önce hilat giydirme ve para verme gibi yöntemlerle yandaşlarını isyancı aşiretlerden ayırma yoluna başvuruyordu.²⁵⁹ Bu gibi yöntemler her zaman istenilen sonucu vermiyordu.

1830'lu yıllarda Sultan II. Mahmut, Kürdistan'daki yarı- otonom Kürt rejimlerini ortadan kaldırma konusunda kararlı görünüyordu. Bu, itaatsiz ve serkeşliği cezalandırmayı ve sonunda Osmanlı otoritesini bölgede yeniden kabul ettirmeyi amaçlamaktan ziyade; bu toprakları yeniden ele geçirerek bölgeyi doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına almayı amaçlayan bir girişimdi. Osmanlı Devleti bu amaç için eski sadrazam dönemin Sivas Valisi olarak görev yapan Reşit Mehmet Paşa komutasında Kürdistan'a büyük bir ordu gönderir. Bağdat ve Musul Valiliği, Osmanlı Devleti'nden gerektiğinde kuvvetlerini onun emrine verme talimatı aldılar. Sonradan Diyarbakır Valisi olan Reşit Mehmet Paşa zamansız ölünce Hafız Paşa bu görevi üstlenir. Reşit Paşa'nın ilk yıllarda başarıları dikkat çekicidir. Bölgede bulunan Kürt beyliklerinin önemli kısmını itaat altına alır.²⁶⁰

Reşit Paşanın büyük bir ordu ile bölgeyi bir anlamda *yeniden fethetmesine* bazı bölgeler ciddi anlamda direnirler. Sason'u içine alan Garzan dağları bu direnişin önemli merkezlerinden biri olur. Hazro Beyi Recep Bey, Ilıcaklı Hüseyin Ağa, Silvan Aşiret Reisi Banokalı Mirza Ağa başta olmak civar Kürt Aşiret Beyleri Sason, Garzan dağlarında Osmanlı Devleti'nin gönderdiği orduya karşı koyan Sason direnişçilerine destek vermişlerdir. Reşit Paşa ve onun ölümünden sonra Hafız Paşanın bölgeyi denetim altına almak için düzenlediği sefere karşı koyan aşiret Kürtlerine önemli bir destekte Sason Ermenilerinden gelmekteydi.²⁶¹ Aynı coğrafyayı paylaşan bu iki benzemez unsurun ortak hareket etmesi önemli bir durumdu. Kürtler ve Ermeniler bu dağlarda Osmanlı Merkezi Hükümetinden uzak dağ kanunlarının geçerli olduğu bir

²⁵⁹ Fatih Gencer, “Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.272

²⁶⁰ Jwaideh, a.g.e, s.118-119

²⁶¹ Jwaideh, a.g.e, s.119

nizam kurmuşlardı. Devletin askeri ile buraya gelmesi onların mevcut kurdukları düzenin sonu demektir. Osmanlı askerinin buraya gelmesi onları ürkütmüş ve bu ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeyi zorunlu kılmıştır.

Sason'da Osmanlı idaresine karşı yapılan birçok ortak direniş örnekleri mevcuttur. Güney Sason Kürtleri Osmanlı idari teşkilatının Sason'a yerleşmesine karşı uzun zaman direniş göstermiştir. Sason Ermenileri ve Müslümanlar genelde beraber aynı safta mücadele ediyorlardı. Osmanlı'nın Sason'da idari yapısını kurma isteği her iki halkıda tedirgin ediyordu. Çünkü Sasonlular devleti simgeleyen kaymakam, asker, memur görmek istemiyorlardı. Yeter ki, Devlet gelmesin bunun karşılığında vergilerini Diyarbakır'a götürmeye razıydılar. Osmanlı defalarca Sason'a sefer düzenleyecektir. 1864 yılında devlet güçlü bir şekilde yeniden Sason'a yönelir. Batman köprüsü yakınlarında büyük bir çatışma yaşanır. Ermeniler ve Kürtler yine beraber hareket ederler. İlk dönem başarı gösterecekler de Osmanlı'nın sayı üstünlüğüne karşı geri çekilirler. Bu tarihten sonra ilk kez Osmanlı idaresi Sason'a ciddi anlamda yerleşebildi. ²⁶²

Garzan Dağlarında sefere çıkan Osmanlı ordusuna eşlik eden Alman General Moltke gezdikleri coğrafyada bütün Kürtlerin iki şeyden şikâyetçi olduklarını belirtir. Vergi ve asker toplama. Kürtler uzun bir dönem devlete vergi vermemişlerdir. Bu gelişen yeni dönemde Kürtler devletin vergi toplamasından ziyade keyfi vergi toplamadan rahatsızdılar. Ayrıca Kürtleri direnmeye sevk eden diğer önemli husus askerlik süresidir. On beş yılı bulan askerlik süresi bir ömür demektir. Uzun askerlik süresi sebebiyle devletin tüm çabalarına rağmen ilk fırsatta Kürtler askeri birliklerinden kaçıyorlardı. Moltke, Garzan başta olmak üzere bölgeyi anlatırken Babıâli'nin hiçbir sözünün geçmediği, Asya'nın en yüksek dağlarına sahip geniş bir bölge olarak ifade eder. Garzan adı verilen bu bölge zengin köyler, tarlalar, ağaçlar ve derelerle bezelidir. Bu köyler devlete *salyana* vermez, ahaliden hiç biri askere gitmeye zorlanamazdı. ²⁶³

Alman General Moltke'nin yazdıklarına göre Asya Ermenileri güçlü, sayıca büyük ve tek vücut halinde olan Osmanlı Devleti idaresine alışık, daima işgüzar ve

²⁶² Sasuni, a.g.e, 136

²⁶³ Moltke, a.g.e, s.196-197,189

genelde devlet idaresiyle uyumlu olan bir millettir. Bab-ı âliye sadakat konusunda Müslüman Kürtlere ve Araplara nazaran daha çok samimi bir durumda olduklarını belirtir.²⁶⁴ Osmanlı idaresinde yüzyıllardır yaşayan Ermeniler, geleceğin ne getireceğini kestiremedikleri için mevcut Osmanlı idaresini şimdilik en iyisi olarak benimseyip devlete karşı cephede bulunmuyorlardı.

Moltke, Osmanlı ordusunun bölgeyi *yeniden fetih* amacıyla büyük bir güçle Garzan'a gittiğini anlatır. Günümüzde Sason ve Kozluk kırsal bölgeleri arasında bir yer olan *Papur* dağ geçidinde Sasonlu isyancılar ve Osmanlı kuvvetleri arasında çok çetin çatışmaların yaşandığını kaydeder. Sirtını dağlara vermiş Sasonlu isyancılar kadın erkek nizami ordunun üzerine kurşun yağdırır. Çatışma esnasında isyancıların ordunun ilerleyişini durdurduğu anlarda olur. Komutan Hafız Paşanın çok sert önlemleri sayesinde isyancılar bölgeyi terk ederler. Hafız Paşa komutasında ordu isyancılara ciddi kayıplar verir. Sason isyancılarına ait binlerce büyük baş hayvana ganimet olarak ordu tarafından el konacaktır. Önemli kısmı kadın ve çocuk olmak üzere 600 üzerinde Sasonlu esir alınır. İsyanın büyük oranda kontrol altına alınmasına rağmen Osmanlı ordularının bölgenin genelinde elde ettiği zaferlerin benzerinin Sason'da elde edildiğini söyleyemeyiz.²⁶⁵

B.OSMANLI DEVLETİ ISLAHAT ÇABALARININ BÖLGEDE YANSIMALARI

Coğrafi keşifler, Fransız İhtilali, Sanayi inkılabı gibi dünya çapında önemli gelişmeler etkisini kısa sürede kendini Osmanlı İmparatorluğunda göstermeye başlamıştır. Osmanlılar, yaşanan bu gelişmelerin ilk etkisinden sonra yaşadığı şoku atlatmaya çalışarak yenedünyanın durumunu anlamaya ve bu yönde adımlar atmaya başlayacaktır. XIX. yüzyıl her yönü ile İmparatorluğun en uzun yüzyılı olacaktır. Devletin birçok alanında yeni bir anlayışla düzenlemeler yapılacaktır. II. Mahmut saltanatında yeniliklerin her alanda yoğun bir şekilde yürürlüğe konduğu bir dönem olacaktır.

²⁶⁴ Moltke, a.g.e, s.245

²⁶⁵ Moltke, a.g.e, s.196-198

i-Tanzimat Dönemi ve Yansımaları

II. Mahmut döneminde İmparatorluğun iktidarının zayıf görüldüğü her yere asker göndererek bölgedeki yerel güçlere son verme çalışması bir anlamda Tanzimat dönemi için bir *ön yol temizliği* olarak görülebilir. Tanzimat dönemi devlet ve yönetilen halk için tecrübe edilmemiş yeni bir dönemi ifade eder.

Reşit Paşa ve Hafız Paşa komutasında Osmanlı ordusunun bölgede giriştiği asker hareketin akabinde devletin ilan ettiği Tanzimat Fermanı Kürtlerde tedirginlik ve memnuniyetsizlik yaratır. Kürtler bu yenilikleri, kendi geleneksel özgürlüklerinin ilgası, merkeziyetçi iktidar politikasının yeniden dayatılması ve vergi yükünün artırılması olarak algılamışlardır.²⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin yeni dönemde yerel iktidarları tasfiye süreci kolay gerçekleşmeyecektir. Müslüman bölge halkı gelişmelerden kaygılıdır. Tanzimat'ın hemen sonrasında 1840'lı yıllarda Botan Beyi olan Bedirhan öncülüğünde patlak isyan dönemi anlamak açısından önemli bir olaydır. Tanzimat sonrası Osmanlının tüm güçleriyle bölgeye girmesinin yarattığı bir öfkenin sonucu Kürtler Bedirhan Bey öncülüğünde isyan ederler. Sason bölgesine kadar genişleyen, bu isyan bölgenin Müslüman halkının Tanzimat dönemi icraatlarına karşı rahatsızlığının bir cevabı gibidir.²⁶⁷

Bölgede en önemli artı değer *toprak* görülmektedir. Osmanlı Tanzimat ile başlayan çalışmalarında toprak temelli yerel iktidarları önemli oranda tasfiyede eder. Yüzyıllardır Osmanlı Devlet'i Kürdistan'da *birleştir yönet* politikasını izliyordu. Bölgede kendine muhatap alacak bir unsur bulunsun diye yerel Kürt Beylerini himaye ediyor ve muhatap alıyordu. Bu politika yüzünden bölgede devletin otoritesi sözde kalıyordu. Tanzimat ile bu politika değişir. Osmanlı bölgede *sözde değil özde* ve kesin bir iktidar kurmaya çalışır. Bu yönde Kürt *Mîr*lerini tavizsiz bir şekilde itaat altına almaya çalışır. Bu politika sayesinde esnek bir ilişki sayesinde asırlardır bölgede yaşamını idame eden Müslüman Kürtlerin Osmanlı Devlet'i ile ilişkileri gergin durum almaya başlar. Bölgede toplumsal piramidin tabanı, Müslüman ve Hristiyan kökenli köylülerden oluşuyordu. Köylü reaya Kürt aşiretlerini oluştururdu. Aşiretler bir üst iktidar olarak Kürt Mirliklerine bağlıydılar. Kürt Mirleri, Beylerbeyi aracılığıyla

²⁶⁶ Lazarev, a.g.e, s.136; Oran, a.g.e, s.21

²⁶⁷ Özer, a.g.e, s.178-185

merkeze bağlanıyorlardı. Tanzimat ile beraber piramidin üst basamaklarında yer alan Kürt *Mîr*leri tasfiye olur. Osmanlı Devleti, bölge Kürtleri ile aracısız direk temas kurmak için kendi devlet adamlarını ilişki ağının merkezine koymuştur.²⁶⁸

Tanzimat sonrası, bölgede iktidar değişiminde Ermenilerin tavrı net değildir. Bölgede Kürtler büyük oranda bu dönemde devlet karşı birçok yerde fiili bir direniş içerisinde oluyorlar. Sason ve Zeytun dağlık bölgelerinde yarı bağımsız yaşamış olan dağlı Ermeniler, Kürtler ile beraber direnişe katılıyorlardı. Böylece alışmış oldukları özerk durumlarını korumak istiyorlardı. Diğer Ermenilere bakılırsa bir kısmı *Bağımsız Ermenistan* için bütün ümitlerini Avrupa devletlerinin desteğine bağlarken, aynı zamanda pratikte Kürt feodal beylerinden gördükleri haksızlıklardan kurtulmak için şikâyetlerini devamlı olarak Bab-ı Ali'ye bildirerek Osmanlı idaresine itimat etmeye devam ediyorlardı.²⁶⁹

ii-1858 Arazi Kanunnamesi ve Etkileri

1847 yılında Diyarbekir ve çevresi, Musa Çadırcı'nın ifadesi ile "*bölge yeniden fethedilmiş gibi kabul edilerek,*" yani yeniden tanımlanarak "*Kürdistan Eyaleti*" adı ile Osmanlı idari teşkilatında yer alır. Fakat eyaletin adı 1867 yılında tekrar değiştirildi ve tekrar *Diyarbekir Vilayeti* oldu. Önceki yüzyıllarda, Kürt Beylerinin egemenliği altındaki topraklarda sıradan Hristiyan köylü belli bir koruma hizmeti aldığı için, evini ve toprağını koruyan Kürt Beylerine vergi verirdi. Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi politikası neticesinde, Kürt, Türk, Ermeni ve Süryani köylüleri Kürt Beyleri dışında başkent İstanbul'dan gönderilen vergi tahsildarlarını ve mültezimleri görmeye başladılar. Bölgenin reayasının verdiği verginin adresinin değişmesi bölgede değişen iktidar gücünün göstergesidir. Yüzlerce yıldır vergiyi toplayan Kürt Beylerinin bu durumu kabullenmesi güç olacaktır.²⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin 1858 yılında kabul ettiği Arazi Kanunnamesinin uygulanmaya başlanması önemli değişimlere neden olur. Osmanlıda yüzlerce yıldır toprak miri arazi olarak devletin tasarrufundaydı. Bu yasa ile Osmanlı Devleti,

²⁶⁸ Özoğlu, a.g.e, s.85-90; Bayraktar, a.g.m, s.131-132

²⁶⁹ Sasuni, a.g.e, s.91-92

²⁷⁰ Ayhan Aktar, Abdülhamit Kırmızı, "*Diyarbekir 1915*", **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.290-291

tebaasına toprak üzerinde “*tasarruf hakkı*” tanıyarak fiilen bir tür özel mülkiyete izin veriyordu. Yasada, toprağın ortak kullanım hakkının sınırlanmış olması, Osmanlı Devleti’nin aşiret yapılarını kırma ve göçerleri toprağa zorla yerleştirerek bir anlamda *vergi mükellefi* yapma niyeti olarak okunabilir. Ayrıca, yasa doğrultusunda tapu belgesinin kolayca dağıtılıyor olması, göçerlerin merkeze doğru akışını hızlandırır. Bu yeni kanun ile işlediği toprağı resmi olarak elde etme hakkı kırsal insanı için yeni ve cazip bir durumdur. 1870’li yıllardan itibaren Doğu Anadolu’da birçok mera ve otlak şahısların üzerine mülk olarak kayıt edilmeye başlandı. Aşiret ekonomisi geriler. Devlet ile bir şekilde ilişkide olan birçok aşiret reisi resmîyette sahibi belli olmayan geniş arazileri fırsattan istifade üzerine tapular. Tapuya kaydedilen bu arazilerin üzerinde yüzlerce yıldır yaşayan Müslüman ve Ermeni köylüler birden kendilerini bu topraklar üzerinde *kiracı* veya *yarıcı* olarak buldular. Bu bölgede şimdiye kadar görülmemiş bir durumdu. Ermeni ve Kürt köylüsü bu duruma çareler arama yoluna gitti. Özellikle Ermeni nüfus, Kürt bölgesinde can ve mal güvenliğinin kalmadığını düşünecek; mültezim baskısı ve Kürt aşiretlerinin yağma saldırıları gündelik sıradan bir olay görüldüğü yeni bir dönem başlar.²⁷¹ 1858 tarihli Arazi kanunu sonrası toprağın el değişimi ile ilgili bölgede yaşanacak bu kargaşa dönemi ilerde Sason’da Ermeni–Müslüman Kürt çatışmasını tetikleyen önemli unsurlardan biri olacaktır.

Arazi Kanunnamesi, Vilayet Nizamnamesi (1864) gibi kanunnameler ile nüfus sayımı, emlak, arazi ve temettü tahrirleri, telgraf ve demiryolları inşâsı devletin bölgeye ciddi bir şekilde nüfuz etme çabasının sonuçlarıdır. Devletin bu merkezileşme çabaları bölgede özellikle göçebe yaşam süren Kürt aşiretleri üzerinde olumsuz etki yapacaktır. Kürdistan Eyaleti ve Erzurum Eyaletleri arasında konar-göçer şekilde yaşayan Bekiran, Reşkotan, Pencinar ve Alikan gibi aşiretler 1850’lerden sonra devletin müdahalesine maruz kalacaklardır. Eyaletler arasında bu Kürt göçebe aşiretlerin zorunlu iskâna tabi tutulması yönünde bir hayli yazışmalar yapılmıştır. Devlet, bu göçebe aşiretlerin hareket alanlarını daraltarak bunları ulaşılabilir, vergilendirilebilir ve asker alınabilir kısaca kontrol altına alınabilir bir konuma getirmeye çalışıyordu. Bu amaçla devlet aşiretlerin *ıslah* ve *tedibi* için askeri önlemlere başvurur. Bekiran Aşireti üzerine asker gönderir. Yaşanan çatışmada bir zaptiye

²⁷¹ Aktar, a.g.m, s.290-291

çavuşu yaralanır. 1866 yılında Erzurum Valisi'nden Kürdistan Eyaleti'ne ve Sadarete gönderilen yazıda Diyarbakır'dan Muş yaylalarına gelen Bekiran ve Pencinar aşiretlerinin Kürdistan Eyaleti dahilinde uygun yerlerde iskan edilmeleri ve Muş tarafına göç etmelerinin kat'i suretle engellenmesi talep ediliyordu. Erzurum Vilayeti bu Kürt konar-göçerlerin hareketini engellemek için 86 bin kuruş masrafla Muş civarında 600 askerin ikame edebileceği bir askeri kışla inşası öneriyordu.²⁷²

3-XIX. YÜZYILDA SASON'DA ERMENİ VE MÜSLÜMAN HALKLARIN BOZULAN İLİŞKİLERİ: TOPRAK VE SU KARDEŞLİĞİNİN SONU

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan halklar aynı havayı, suyu toprağı paylaşarak yüzlerce yıl bir şekilde ortak yaşam iradesini oraya koymuşlardır. Kimi zaman aralarında ufak tefek sürtüşmeler yaşanmış olsa dahi sorunlar milliyetçi bir zemine hiçbir zaman kaymamıştır. Erzurum'da valilik görevini yürütmüş olan Celal Bey Müslüman, gayrimüslim halkların geçmişteki ortak yaşamı ile ilgili şu ilginç tespiti yapmaktadır.²⁷³

“...Farklı gruplar arasında esaslı bir çatışma yok, bilakis Türkler ve Kürtler ile Ermeniler arasında asırlardan beri oluşmuş bir dostluk, karşılıklı bir güven mevcut. Hamallık, bekçilik etmek üzere İstanbul'a, İzmir'e giden Kürtler çoluk çocuğunu komşusu Ermeni'nin koruması altına ve ticaret için Rusya'ya, Amerika'ya giden Ermeniler de ailelerini Türk ve Kürtlerin korumasına tevdi ediyorlar ve iki tarafta bu emanetleri iyi bir şekilde muhafazaya çalışıyor...”

XIX. yüzyıla gelindiğinde dünyada yaşanan sarsıcı gelişmeler ve olayların Osmanlı Devleti'nde içerde yaratacağı durumlar bu halklar arasında süren uyumun sonunu getirecektir. Değişen dünyanın bir parçası haline gelebilmek ve bu değişimlerin kendilerine de yararlı olmasını sağlayabilmek için Ermeniler komşularından ve özellikle de Kürtlerden uzaklaşmaya başladılar. Kürtler, feodal yapının muhafazasının en büyük teminatı olarak gördükleri mevcut duruma sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Kürtler varlıklarını sürdürmek için Osmanlıya bağlı kalıp yeni ittifaklar

²⁷² Yener Koç, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nde Göçebe Aşiretleri Kontrol Etmek”, **Kürt Tarihi**, 2016, sayı 24,s.13-16

²⁷³ Aktar, a.g.m, s.292

geliştirdiler. Ermeniler ise rüyasını gördükleri hayatın gerçek olması için yeni ittifaklar arıyor ve doğal olarak Batıya yöneliyorlardı. Böylece Ermenilerin ve Kürtlerin günlük yaşam seviyeleri, en azından yerleşik olanlar için aynı kalmakla birlikte geleceğe yönelik hayalleri için farklı politik seçimler yapmış olmaları bu sakin komşuluk hukukunun uzun süre devam etmeyeceğini gösterecektir.²⁷⁴

Anadolu'da Müslüman halk ile gayrimüslim halk arasında mevcut ortak yaşamın yara almasına sebep olan önemli kırılma noktaları bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarımında Sason başta olmak üzere bölgeyi merkezi devletin himayesi altına almak için yola çıkan Osmanlı ordusu sefer dönüşünde ardında siyasi bir iktidar keşmekeşliği bırakarak başkente döner. Bu yeni durum Kürt Beyleri için bir anlamda sonun başlangıcı olur. Bu dönem geldiğimizde Osmanlı Devleti tarafından Kürt Beylerinin siyasi güçlerinin çoğunun askeri yöntemler sayesinde yok olduğu görülür. Baskın Oran'ın değişimiyle Kürt Beyler için “*altın yumurtlayan tavuk*” konumunda olan Ermeniler siyasi ortamın keşmekeşliği sayesinde 1830'lu yıllarda Kürt Beylerinin himayesinden çıkmaya başlarlar. Bu doğan siyasi boşluk dini kesim mensubu olan şeyhler tarafından doldurulacaktır.²⁷⁵

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihli Islahat Fermanı sonrası düzenlemeler bölge insanı üzerinde farklı şekilde tesir etmiştir. Müslümanlar bu durumu kabul etmede zorlanırken Ermeniler bu gelişmeleri daha kolay benimsemişlerdir. Bu fermanlar doğrultusunda 1863 yılında kabul edilen Ermeni Nizamnamesi Müslüman mahallesinde kafaların daha da karışmasına vesile olacaktır. Bu Nizamname ile Ermeniler bir nevi devlet içinde muhtariyet alan bir halk haline gelmiş oluyorlardı. 1876 yılında kısa süren I. Meşrutiyet ve devamında yaşanan 93 harbi meselenin farklı bir mecraya taşınmasını sağlamıştır. Savaş sonrasında imzalanan antlaşma ile Ermeni Meselesine Avrupalı devletlerde müdahil olmaya başlarlar. Ermeni Meselesi dosyası, Avrupa diplomasisinin çıkarları için bazen açılıp bazen kapanmayı gerektiren bir dosyadan ibarettir. Berlin Antlaşmasınının 61.maddesinde Ermenilerin, Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunması gerektiği

²⁷⁴ Naci Kutlay, **21.Yüzyıla Girerken Kürtler**, Peri Yayınları,2.baskı, İstanbul 2011, s.317

²⁷⁵ Oran, a.g.m, s.21

ifadesinin yer alması bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim insanlar arasında ilişkinin artık geri dönülemez bir yola girişinin resmi ilanı olacaktır.²⁷⁶

Berlin Antlaşması ile Ermenilere vaat edilen iyileştirme ve reformlar, muhtemel bir Kürt devletinin imkânsızlığını ima ederken aynı topraklar üzerinde kurulacak bir Ermeni devletine dair olumlu izlenimler taşımaktaydı. Osmanlıları ve bölgede bulunan Kürtleri dışlayarak Ermenilere beklenmedik ayrıcalıklar verilmesi Kürtlerin, Hristiyanlara ve reformların garantörü olan hükümete karşı birleşmesini bu yönde tepki vermesi sonucunu doğuruyordu.²⁷⁷

Rusya'nın Erzurum Konsolu olarak görev yaparken Sason başta olmak üzere bölgede yaptığı incelemeler sonrası düzenlediği raporda General Mayewski Kürt ve Ermeniler arasında yaşanan duygusal kopuşu ve nedenleri ile ilgili ilginç tespitler yapmaktadır. Mayewski 'ye göre, Ermenileri isyan etmeleri yönünde teşvik edenler bölgedeki durumu hakkıyla bilmiyorlardı. Bilseydiler Kürtleri Ermenilere karşı kışkırtma yoluna gitmez onları *teşrik-i mesaiyeye* sevk ve imale etmeye çalışırlardı. Çünkü bölgenin dağlık bölgesi başta olmak üzere Kürtlerin büyük kısmı Hükümet-i Osmaniye'ye karşı hiçbir zaman tam olarak kalben bağlı olmamışlardır. İyi bir çalışma ile Ermeni ve Kürtlerin birlikte kıyam etmeleri işe başka bir şekil verirdi. Çünkü öyle Ermeni köyleri vardır ki Kürtçeden başka bir lisan konuşamazlar. Her iki kavimde devleti pek sevmezlerdi. Ermeni komiteciler ve Avrupalı destekçilerinin en büyük yanlışı bu oldu. Ciddi anlamda Kürt köylüsünü hareketlerine katmaya çalışmadılar. Eğer ki, Avrupa'da ve İstanbul'da *Ermenistan* kelimesi yerine *Kürdistan* kelimesi kullanılmış olsaydı bütün Kürtler Ermeni ihtilalcilerine yardımcı olurlardı. Bu birliktelik sonucunda Kürdistan'da tatbik edilecek yeni idare tarzına birçok Kürt aşireti uymak mecburiyetinde kalacaktı. Ayrıca Ermeniler Kürtleri kendilerine düşman etmesiydiler doğuda İran hududunda istedikleri şekilde silah ve malzeme getirebileceklerdi.²⁷⁸

Berlin Antlaşması ile Batılı devletler, Osmanlıda yaşayan Ermeni ve diğer Hristiyan toplulukların güvencelerinin sağlanmasını ve yaşam düzeylerinin

²⁷⁶ Ternon, a.g.e, s.89-92

²⁷⁷ Jwaideh, a.g.e, s.171-177

²⁷⁸ Mayewski, a.g.e, s.56-57

yükseltmesini istediler. Oysa aynı bölgede komşu halk olan Kürtlerinde yaşam koşulları iyi değildi. Ermeniler kendi meselelerinin uluslararası bir platformda ilk kez dile getirilmesinin mutluluğunu yaşıyordu. Komşu halk olan Müslümanlarda ise bu antlaşma büyük bir öfke yaratır. Kürdistan’da yaşayan halkta ve Müslümanların yeni lider kesimi kabul edilen şeyhlerde tedirginlik yaratır. Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi Ermenilere bazı ayrıcalıklar sağlayacak şekilde düzenlenmesi, Kürt ve Çerkezlerin Ermenilere baskı yaptığı konusundaki ifadeler Kürt halkını kötü günlerin beklediği yönündeki söylentilerin kısa sürede bölgede yayılmasına yol açacaktır. O tarihe dek bölgeye yönelik politikalara genellikle kayıtsız kalan Kürtler, varlıklarına yönelik tehdit ihtimali karşısında beklenmedik tepkiler verdiler. Şeyh Ubeydullah gibi dini-siyasi liderlerin öncülüğünde Kürtler örgütlenmeye ve reformların uygulanmasını engelleme yolunda bir *Kürt Birliği*’ni kurma yolunda bir harekete giriştiler. Başta sadece Berlin Antlaşması hükümlerine karşı koyma amacı ile oluşan bu hareket, kısa sürede büyük güçlerin bölgeye yönelik politikaları ve çıkarlarına muhalif bir set oluşturma amacına dönüşecektir. Osmanlının o dönemde yapmaya muktedir olamadığı bu karşı koyuşu devlet geleneğinden uzak, düzensiz, aşiret çelişkileri ve kan davası cehaletinden sıyrılamamış Kürtler gerçekleştirmeye girişeceklerdir.²⁷⁹

Bölgede Ermeni egemenliği korkusu, aşiret çekişmeleri yüzünden kolay kolay bir araya gelemeyen Kürtleri ittifak kurma zorunda bırakacaktır. Dönemin en önemli Kürt liderlerinden kabul edilen Şeyh Ubeydullah’ın Berlin Antlaşması sonrası duyduğu rahatsızlığı göstermek için 1880 Temmuzunda Başkale Mutasarrıfına yazdığı mektup önemlidir.²⁸⁰ “*Bu duyduğum nedir; Ermeniler Van’da bağımsız bir devlet kuracaklarmış, Nesturîler ise İngiliz Bayrağı çekecekler ve kendilerini İngiliz vatandaşı ilan edeceklermiş? Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da asla buna izin vermeyeceğim.*”

Bu Ermeni Meselesi söylentileri ardından bölgeye askeri ateşe ve misyoner gibi Avrupalı yabancıların gelmeye başlaması ve bölgedeki farklı çalışmaları Kürtlerin korkularında haklı olduğu kanısını güçlendirir. İngiliz Clayton’a göre başta Van olmak üzere Avrupalı ataşelerin varlığı Kürtleri hareket geçirir. Bu durumu öfke ve

²⁷⁹ Jwaideh, a.g.e, s.175

²⁸⁰ Özoğlu, a.g.e, s.97-98; Jwaideh, a.g.e, s.170-171

tedirginlikle karşılarlar. Çünkü bu yeni durumun onlara ne getireceğini kestiremiyorlardı. Yabancılar notlarında, Kürtlerin bu rahatsızlığını tehlikeli olduğunu bu yönde bir çözüm bulunamazsa bu durumu Kürtlerin kendi vahşi yöntemleri ile çözme yoluna gidebilecekleri yönünde endişeleri vardı. Bu durumlar karşısında öfkeli ve endişeli olan Kürtler karşı çözüm olarak meydan okuyan bir tavır ve dil sergileme başlarlar. Clayton'a göre Muş, Bitlis gibi yerlerde bazı Kürtler soyup eziyet ettikleri insanlara gidip kendilerini yabancı elçilere şikâyet etmelerini söylüyorlardı.²⁸¹

Bölgede yaşanan siyasi gelişmeler sadece Şeyh Ubeydullah gibi siyasi önderlerin tepkisini çekmiyordu. Büyük devletlerin her ne pahasına olursa olsun Kürtlerin komşuları olan Hristiyan Ermenilere amaçlarına ulaşmaları için ya da en azından Osmanlının boyunduruğunu sarsmaları için yardım ettiklerini sezen Kürtler arasında haklı korkular uyanmaktaydı. Bir başka deyişle Kürt aydını, konumunun düşmesinden çekinmekte; Kürt çiftçisi, tarlasını kaybetmekten korkmakta; Kürt ağa ve feodal beyi de egemenliğinin tamamen sona ereceği kaygısını taşımaktaydı. Ermeni meselesinin ciddi bir hal almaya başlaması ve Kürtlerin genelinde yarattığı olumsuz havayı Hacı Kadiri Koyi gibi o dönemin Kürt şairlerinin yazdıkları dizelerde de görmek mümkündür.²⁸²

Kürtçesi: *Xaki Cızir û Botan, yani Wılati Kurdan,
Sed heyf û sed mıxabin deyken be Ermenistan,
Hiç xiretek nemawa sed car qesem be Quran
Peydabê Ermenistan, namene yek le Kurdan*

Türkçesi: *Cizre ve Botan toprağını, Kürtlerin yurdunu
Ermenistan yapacaklar; yazıklar olsun!
Hiç gayret kalmamış, Kuran'a yüz kere ahd olsun ki
Hele bir Ermenistan kurulsun, Kürtlerden tek bir kişi kalmaz...*

Büyük Devletlerin büyükelçileri Osmanlı Devleti ile görüşerek bölgede Ermeniler lehine bazı tedbirler alınmasını sağladılar. Sözgelimi göçebe Kürt aşiretlerinin dolaşımının kısıtlanması, Hamidiye Alayları süvarilerinin özel izin

²⁸¹ Jwaideh, a.g.e, s.170 ; Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.94-95

²⁸² Kemal Mazhar Ahmed, **I.Dünya Savaşında Kürdistan**,(Çev. M.Hüseyin) Doz Yayınları, İstanbul 1996, s.249; Burkay, a.g.e, s.436-437

almadan silah taşımalarının yasaklanması ve bunların herkes gibi devlet mahkemelerinde yargılanması gibi yalnızca Kürtleri etkileyecek nitelikteydi. Bu tür kararlar çabucak duyuldu. Çoğunluğu uygulanmasa da halk arasında korku saldı. Sason gibi dağlık bölgelerde göçebe Kürt aşiretlerin dolaşması gibi önemli konularla ilgili olanlar, belirli aşiretler için hayati bir öneme sahipti. Hacı Kadiri Koyi hiddetle bu durumu dizelerinde dile getirir.²⁸³

Kürtçesi *Wa rêgatan debesrê êlati Caf û Bilbas*
Ger mirdûn le german memnûe bicine kwêstan/
 Türkçesi *Böyle tutuldu yolu Caf ve Bilbas elinin*
Yaylalara çıkmak yasak, artık ölürsünüz sıcaktan

Hacı Kadiri Koyi, Ermenilerin isteği üzerine Kürt aşiretlerine getirilen yayla yasağını şiddetle şiiirinde eleştirirken şiiirin devamında ise bu sefer Kürtleri Ermenilere karşı bir olamadıkları için eleştirir.²⁸⁴

Kürtçesi *Hem heqyane Ermen xîretkeşin yek û du.*
Wek ême nîn le gel yek dawa bikeyn be şûran
 Türkçesi *Hem haklıdır Ermeniler, çünkü birbirini tutarlar*
Bizim gibi birbirlerine kılıç çekmezler.

Ermeniler, milliyetçi bir heyecan ile Osmanlıya ve bölgede yaşayan Kürtlere karşı bir mücadele başlatmışlardı. Aynı durum Kürtler için söz konusu değildi. Ermeni faaliyetlerine karşı tavır alan Kürtler genelde milliyetçi kimlik yerine, Müslüman ve Osmanlı kimliği sahibi olarak Ermenilere karşı tavır koymuşlardır. Dönemin Kürt şairi Hacı Kadiri Koyi'nin dizelerinde de her ne kadar Ermenilere yönelik sert eleştiriler olsa da burada Kürt milliyetçiliğinden ziyade Müslüman ve Osmanlıcı bir karşı duruş sergilenmektedir.²⁸⁵

Siyasi gelişmeler doğrultusunda bölgede yaşayan Müslüman halk çok farklı duygular içindeydi. Sason ilçesinde yaptığımız saha çalışmasında geçmiş döneme ait berrak hafızaya sahip ve o dönemlere meraklı M.Şerif Özcan yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde Ermeni ve Kürtler arasında yaşananlar ile ilgili bize şu ilginç anekdotları

²⁸³ Ahmed, a.g.e, s.253

²⁸⁴ Ahmed, a.g.e, s.255

²⁸⁵ Ahmed, a.g.e.s.251

paylaştı.²⁸⁶ “Sason’da eskiden Ermeniler ve Müslümanlar beraber yaşıyordu. Kürt ağaları kendi aşiret üyeleri ve Ermeni köylüsünü himaye ediyordu. Büyük sorunlar olmadan bu dağlarda iyi kötü yaşıyorlardı. Osmanlı zamanında devlet Meşrutiyet, Hürriyet diye bir kanun çıkarıyor. Ermeniler artık himaye karşılığı ağalara verdikleri BEŞ vergisini vermiyorlar. Artık Ermeniler çarşıda pazarda Müslüman komşularıyla konuşmaya bile tenezzül etmiyorlar. Bir defasında Kozluk tarafında bulunan Manera köyü tarafından gelen bir Kürt evinin önünde oturan bir Ermeni’ye (o dönemin bilinen bir Ermeni lideri) Kayabaşı (Koram) köyüne nasıl gidebileceğini sorar. Meşrutiyetin verdiği özgüvenle “Kör müsün?” diye Müslüman adamı tersler ve Kürt yolcuya hakaret eder. İki taraf arasında çıkan tartışma fiziki kavgaya dönüşür. Müslüman Kürt, çıkan kavga sonunda köylü Ermeni’yi öldürür. Osmanlının Ermeniler için yaptığı düzenlemeler Sason’da günlük hayatta söylenen şarkılara konu olur. O dönemlerde şöyle bir mısra söylenirdi.

*Kürtçesi We gawe Dewlete Mıgırdiç hatiye,
wi gawe pazewî sere daderiye de, edî qûr jî naxo*

(Tercümesi: Devlet artık Mıgırdiç’in devleti oldu. Bu zamanda artık onun koyunu dağ başında kalsa artık kurt bile ona karışmaz.)”

Görüldüğü gibi yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı Devletlerin baskıları sonucu Osmanlı Devleti’nin Ermeniler ile ilgili yaptığı düzenlemeler, Ermeni mahallesinde bir ümit yaratırken, Müslüman Kürt mahallesinde korku ve geleceğe dönük endişelerin artmasına sebep olmuştur. Kürt aşiretleri ve Kürt şeyhleri yüzyılın ikinci yarımında halen bölgede “paralel otoriteler” olarak hareket etmeye devam ediyorlardı. Bu durum XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti eli ile gerçekleştirilmeye çalışılan bölgeyi merkeze bağlama ve iyi idare etme çabalarının büyük ölçüde başarısız olduğunu ispatlıyordu. Artık ufukta çok daha büyük bir tehlike belirliyordu. Osmanlı Hükümet çevrelerinde pek çok kişi, milliyetçi-devrimci Ermeni çalışmalarından dolayı Ermeni nüfusunun çoğunu, devlet otoritesine meydan okumakla kalmayıp, Rusları içeri sokacak bir Truva atı işlevi görebilecek bir unsur olarak görüyordu. Ermeni tehlikesinden dolayı II. Abdülhamit ile politika temelden değişir. Devlet diğer tehditlerle baş etmek için Kürt aşiretlerini aldı ve onu devlet otoritesine meydan

²⁸⁶ Mehmet Şerif Özcan (90 Yaş), Sason Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi 12.07.2015)

okuyan yerel bir güç olmaktan çıkarıp Kürtleri devlet aygıtının önemli bir parçası haline dönüştürmeye çalıştı. Osmanlı Devleti, aslında uzun süredir bastırmak istediği bir grubu -Kürtleri- güçlendirerek bir nevi devletin bölgedeki en önemli bir unsuru haline dönüştürdü. II. Abdülhamit dönemi kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları bu kurulan yeni Kürt-Osmanlı ittifakının resmiyete dökülmüş somut hali olarak karşımıza çıkacaktır.²⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde halklar arasında bir *kaynak* çatışması olarak başlayan şey yüzyılına ruhuna uygun bir şekilde *etnik* bir kisveye büründü. Bunun tek nedeni, çatışmanın *tam da* halkların “*imal*” edilmekte olduğu, Osmanlı'nın ulus devlete geçiş anına rastlamış olmasıydı. Çatışma, çoğunluk ve azınlık kavramlarının belirlemekte olduğu bir sırada ve Osmanlı Devleti ile (çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu) pek çok yerel Müslümanın Ermenileri azınlık olması gereken bir grup ve “demografik ve siyasi bir tehdit” olarak *tahayyül etmeye* başladıkları yerde çıktı. Bu yaşanan ayrışmada Kürt, Ermeni, Türk veya Osmanlı gibi kimliklere *ahlaki ve siyasi içerik* de yüklendi.²⁸⁸

Berlin Antlaşmasının Berlin Antlaşmasının 61. Maddesiyle Kürtler Ermenilere karşı dizginlenmesi gereken aşırı bir unsur olarak görülmesi bölgedeki siyasetin negatif anlamda yeniden şekillenmesine neden olacaktır. Kürtlerin gözünde coğrafyanın Ermenileşmesi şeklinde yorumlanacaktı. Kürtlerin şüpheleri iki yönlüydü. İlki toprak sorunu diğeri ise egemenlik meselesiydi. Önemli oranda Kürtler Rusya'nın yardımıyla Kürt-Ermeni hinterlandının Hristiyan Ermenilere verileceğinden kaygı duymaktaydı. Diğer önemli kaygı ise bölgede yöneten gücün Ermeniler olması korkusu vardı. O yıllarda bölgeye gelen Osmanlı Paşasına verilen cevapta o korkuyu görmek mümkündür. Osmanlı paşası Sadettin Paşaya Kürt ileri gelenleri “Atalarımızın gulam (hizmetkar) olarak getirdikleri, başımıza ağa mı kesilecek” diye soran Kürtlerin bu cevabında zihinlerdeki korkuyu görmek mümkündür.²⁸⁹

²⁸⁷ Janet Klein, **Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**,(Çev. Renan Akman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.17-27

²⁸⁸ Klein, a.g.e, s.35

²⁸⁹ Fırat Aydıncaya, “*Kürtlerde Ermeni/stan Korkusunun Kökenleri*”, **Kürt Tarihi**,2016, sayı.23, s.21-22

ÜÇÜNCÜ ÖLÜM

BİRİNCİ SASON İSYANI

1-İSYAN ÖNCESİNDE SASON'DA GENEL DURUMA BAKIŞ

A- OSMANLI DEVLETİ'NİN SASON HALKINA BAKIŞI

XIX. yüzyılın başından itibaren Fransız İhtilali sonrası orta çıkan *Milliyetçilik* düşüncesi adeta bir salgın gibi tüm dünyaya hızla yayılıyordu. Bu salgından en çok birçok unsuru bünyesinde bulunduran büyük imparatorluklar zarar görüyordu. Osmanlı Devleti'nde yüzlerce yıldır birlikte bir şekilde ortak bir yaşam inşa etmiş milletler milliyetçilik etkisiyle Osmanlıya karşı birçok yerde isyan etmeye başlamışlardı.

Ermeni milliyetçi gençler emellerini gerçekleştirmek için hızla örgütlenerek eylemlere başladılar. Berlin Antlaşmasını takip eden yıllarda İstanbul Kumkapı Semtinde; Anadolu'nun Merzifon, Kayseri Yozgat gibi bölgelerinde ilk eylemlerini gerçekleştirirler. Ancak istenilen başarı elde edilemez. Bu eylemlerde istenilen gürültü koparılmaz. Bu nedenle Hristiyan Avrupa bu duruma müdahale etme gereği görmez. Dönemin güçlü Ermeni örgütü Hınçak, daha etkili eylemler gerçekleştirmek için uygun bir coğrafya arayışına girer. Sason bölgesinin kendine has yapısı etkili eylemler için önemli bir merkez üs haline dönüştürülecektir.²⁹⁰

Sason bölgesi önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alındığı gibi coğrafi özelliği sayesinde komşu yerleşim yerlerinden farklı bir tarih yaşamıştır. Engebeli yapısı sayesinde dıştan gelen saldırılara karşı sürekli direnmiş, bölgede kurulan devletlerin itaat altına zorla aldıkları bir bölge olmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda merkezileşme politikasına en fazla direnç gösteren yerlerin başında da Sason gelmiştir. Osmanlı Devleti hiçbir dönem tam anlamıyla Sason'a hâkim olamamış, düzenli vergi ve asker toplayamamıştır. 1864 yılında Osmanlı Devleti asker gücüyle ilk kez vergi almak için Sason'a geldiğinde Ermeniler ve Kürtler birleşerek merkezi

²⁹⁰ Uras, a.g.e, s.461-465

otoriteye ortak tavır koyarlar.²⁹¹ Sason bölgesinde İslamiyet, Hristiyanlık gibi dinler; Kürtçe, Arapça, Ermenice gibi diller bölgenin dışarıya kapalı oluşu nedeniyle zaman içinde kendine has bir hüviyete bürünmüşlerdir. Sason bölgesine İslamiyet çok eski yüzyıllardan beri geldiği halde günümüze gelen tarihi bir cami veya başka bir dini yapı kalıntısı bulunmamaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde de bu durumu destekler bilgiler mevcuttur. 1303 (1885) tarihli belgede “*Sason Cebeli'nin hiçbir mahallinde cami, mektep gibi bir müessese olmaması nedeni ile Kabilcoz karyesinde bir cami ile bir mektebin inşa edilmesi...*”²⁹² Yine aynı yıl başka belgede “*Sason Cebel'inde hiçbir cami bulunmadığından Kabilcoz karyesinde bir cami ve okulun yardımlaşarak atılan temeli esnasında padişaha dua edildiği...*” devam niteliğinde başka bir belgede ise “*...yapımına başlanılan cami ve okulun inşası tamamlanarak açıldığı ve bu vesile ile de halifeye dualarda bulunduğu...*”²⁹³ bilgisine rastlanmaktadır.

1840'lı yıllarda idari olarak Diyarbekir Eyaleti'nin Garzan kazasına tabi olan Cebel-i Sason, Kürt ve Ermenilerin bir arada yaşadığı izole bir bölgedir. Cebel-i Sason yani Sason Dağı ibaresi arşiv belgelerinde en çok kullanılan tabirlerdendir. Osmanlı Devleti Sason'un kapalı yapısını kırmak ve onu diğer Anadolu şehirleri gibi dünyaya açmak devleti kurumlarıyla orada var etmek için bu dönemde büyük bir çaba gösterir Osmanlı arşiv belgelerinde bu yönde ilginç belgeler bulunmaktadır. 1264 (1847) tarihli belgede “*Diyarbakır eyaleti dâhilinde ka'in Garzan kazasına tabi' Cebel-i Sason tabir ettikleri dağda vaki' Hazo ve Sarmî ve Muş ve Temoki ve Biriniş ve Beliki ve Sason ve Gevar nahiyeleri ahalisinden İslam ve reaya seksen yüz seneden beri vergi ve aşar-i şer'îye ve cizyeye dair bir şey te'diye (vermemişlerdir).*”²⁹⁴ ifadeleri yer almaktadır. Bu döneme ait 1269 (1854) tarihli başka Osmanlı arşiv belgelerinde “*Sason kazası ahalisinin ıslah ve terbiyelerinin hâsıl olduğu... Kürdistan eyaleti dâhilinde kâin Sasun ve Mutki ve Vinud kazaları ahalisi ile bazı aşairin terbiyeleri...*”²⁹⁵ gibi ifadeler Cebel-i Sason'un dışardan nasıl görüldüğü ile ilgili bize önemli ipucu vermektedir. Mirliya Emin Paşa birkaç tabur askeri ayrıca bölgenin ileri gelenlerinden Güranizade Ömer Bey ve bin nefer askeri almak suretiyle Sason'a giderler. Sason

²⁹¹ Sasuni, a.g.e, s.184

²⁹² BOA. DH. MKT D:1358 G:128

²⁹³ BOA. DH. MKT D: 1360 G: 135. ; BOA. DH. MKT. D:1362. G: 3.

²⁹⁴ BOA. MV. D:18.G:11.

²⁹⁵ BOA. İ.DH. D:265. G:16498; BOA. İ.DH. D:264. G:16410

Dağı'nda içeri girmek kolay olmaz. Halk, devlet otoritesi ve gelenlerin istediği vergi miktarını vermek istemez. Bu dönemde Osmanlı Devleti Sason halkına ulaşmak için Ermenice ve Türkçe kaleme alınmış buyruhdular ile halkın “*Ermeni Yakubi ve sair milel-i nasara piskopos ve rahip ve kocabaşları ve ihtiyar söz anlarlarına*” ulaşmaya çalışır. Osmanlı Devleti uzun bir süre müzakere, şefkatli, nasihat, cezalandırıcı, tehditkâr bir tona gidip gelen bir sarkaç dil ve tavır ile bölge halkını devlete bağlamaya çalışır.²⁹⁶

Osmanlı Devleti Sason'da vergi toplamak için bölgede bilinen ve silahlı gücü bulunan bazı Müslüman Kürt aileler ile işbirliği yapar. Güranizade Ömer Bey bu anlamda Osmanlı kaynaklarında ismine sık rastlanmaktadır. Güranizade Ömer Bey ve Keleş Ağa Hicri 1263 yılında Sason'da Osmanlı adına vergi toplamak için silahlı bin adam ile Cebel-i Sason'da yoğun bir çalışma yürütürler. Bu çaba sonucunda yönetim Ömer Beyi taltif eder. “*Diyarbakır Meclis Azası Güranizade Ömer Bey biraz nefr-i am ile Sason'a irsaliyle bir mikdar emvalin tevzi ve istihsaline mübaşeret ve her ne hizmette bulunsa izzet ve istikamet etmekde olduğundan Kapıcıbaşılık rütbesine mahsus nişan-ı zişan itası.*”²⁹⁷ Güranizade Ömer Bey muhtemelen devletin arkasına aldığı güç ile bölgede vergi toplamak ve bazı asi aşiretleri itaat altına almak için bazı yerlerde fazla sert davranmıştı. Ömer Bey ve yaptıkları ile ilgili devlete Sason Ermenileri tarafından şikâyet dilekçeleri gelmeye başlar. Şikâyet dilekçesinde, Ömer Bey ve silahlı adamlarının bölgedeki Kömek manastırı rahibini soydukları, eşyalarının talan edildiği boğuşma esnasında öldüğü belirtilir. Rahip dışında beş köylünün feci dövüldüğünü, biri papaz olmak üzere yirmi üç kişinin hapsedildiğini ve bu zulmün vergi *tahsilatı* adı altında yapıldığını iddia ederler.²⁹⁸ Sason Ermenilerince abartılı bir şekilde kaleme alınan bu dilekçe devlet tarafından ciddiye alınır. Hicri 1264 tarihli belgede “*İsyancı aşiretler üzerine gönderilen başıbozuk askerlerin başbuğları Keleş Ağa ve Ömer Bey'in Sason civarında on sekiz köye verdiği zararın giderilmesi için te'kiden Kürdistan valisine emirname-i sami gönderilmesi...*”²⁹⁹ yazısı ile devlet bu

²⁹⁶ Nilay Özok Gündoğan, “*Cebel-i Sason Eteklerinde Osmanlı Devleti*”, **Kürt Tarihi**, 2014, Sayı.12, s.58-61

²⁹⁷ BOA. MVL. D:10 G:15

²⁹⁸ BOA. MVL. D:13. G:22.

²⁹⁹ BOA. A.} DVN. D:35. G:9.

işin takipçisi olur. 1266 yılına ait yeni bir yazıda ise “*isyana teşebbüs eden aşiretler üzerine tayin edilen Hacı Keleş ile Ömer Bey’in Sason taraflarında gasp ettikleri malları açığa çıkarılıp sahiplerine iade edilerek gasıpların bulundurulması...*” yazısı ile devlet Ömer Bey meselesinin ciddi bir anlamda takipçisi olduğunu gösterir.³⁰⁰

Osmanlı Devleti, Cebel-i Sason coğrafyasından *terbiyeden yoksun ve vahşi* bir bölge olarak söz etse bile burada devletin tüm kurumlarıyla tesisi için büyük çaba gösterir. Sason bölgesinden Müslüman veya Ermeni tebaadan gelen talep ve şikâyet dilekçelerini bir fırsat olarak değerlendirir. Devlete yansıyan sorunların çözümü için ciddi bir gayret gösterir. Dini, ırkı fark etmeksizin devlet Sason insanından gelen şikâyet ve istekleri bölge halkıyla iletişim kurmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu yönde Osmanlı arşivinde birçok belge bulunmaktadır. 1307 (1889) tarihli Osmanlı arşiv belgesi bu konuda ilginç bir örnektir. Bu belgeye göre “*Sason’da faaliyet gösteren Bedirhanoğulları adlı eşkiyanın yakalanmasından dolayı orada bulunan Ermenilerin kiliselerinde padişaha dua ve şükranda buldukları...*”³⁰¹ belirtilmektedir. Bu belge Ermeni milletine mensup halkın dahi istek ve şikâyetlerinin devlet tarafından dikkate alındığını ve gereğinin yerine getirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

i-Ermenilerin Kürtlere Vergi Verme Meselesi

Belirli bir dönem incelenirken sadece göz önünde bulunan bir kavram üzerine odaklanmak tarihçi için işin kolayına kaçmak olur. İncelenen olay öncesinde ve sonrasında yaşanan tüm gelişmelere bakılmadan resmin bütünü görmek mümkün değildir. Toplumsal olayların uzun bir süreç içinde çeşitli safhalardan geçerek oluşması, onların farklı boyutlarda ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde Kürt - Ermeni ilişkisinde vergi olayı önemli bir yer tutar. Sason başta olmak üzere bu iki milletin yaşadığı ortak coğrafyada Ermeniler Kürtlere vergi veriyor muydu? Ermeniler hangi Kürtlere ve hangi şartlarda vergi veriyorlardı? Bu soruların cevabı olarak elde edilen bilgilerin nasıl yorumlandığı da hayati bir öneme sahiptir. Dönemin özelliklerini göz ardı ederek yapılacak yorumlar

³⁰⁰ BOA. HR. MKT. D:33 G:88.

³⁰¹ BOA. DH. MKT. D:1668. G:95.

bizi yanlışa götürecektir. Bir araştırmacı elindeki bir gerçek arşiv belgesine dayanarak Osmanlı ve Kürt Beylerini dönemin önemli bir siyasi gücü olarak değerlendirebilir. Aynı belge farklı bir tarihinin soracağı ve ona göre vereceği cevaplara göre Osmanlı ve yerel Kürt Beylerini dönemin sömürgeci ve zalim gleri olarak değerlendirebilir.

Toplumsal olaylar tarihi süreç içinde cereyan eder. Bölgenin özelliğine göre şekillenirler. Sason bölgesinde fiziki Şartlardan dolayı feodal ve bir anlamda dağların kanunları belirlediği bir bölge olmuştur. Osmanlının esnek yapısı sayesinde Kürt aşiretlerinde bazı aileler zaman içinde lider konumu sayesinde yerelde önemli bir güç haline gelmişlerdir. Sason'da Kürt köylüsü olsun, Ermeni köylü olsun hayatta kalmak ve güvenli bir hayat sürmek için bu feodal ilişkileri kurmak zorundaydı.

Rus General Mayewski'nin belirttiğine göre Talori başta olmak üzere Sason'un dağlık bölge olması, Ermeni köylerinin küme halinde dağınık olması yaşamlarını zor kılıyordu. Sason Ermenileri yerli ve hariçten gelen Kürtlere karşı son zamanlara kadar hüsn- muamele göstermek mecburiyetinde kalıyorlardı. Son yıllara kadar bu iki millet arasında ciddi bir sorun görülmez kardeş gibi bir ortak yaşamları vardı. Mera meselesinden dolayı arada çıkan bir hadise daima barış yoluyla çözüme kavuşuyordu. Ermeniler, Kürt ağalarına korunma karşılığı *Hefir (Hafir)* adıyla aynen ve bedelen bir vergi verirlerdi. Bundan başka Ermeni kızları evlendikleri vakit gveyelerin kız ailesine verdikleri paranın yarısına denk gelen bir miktarı *Hala (Helal)* namıyla Kürt ağalarına verirlerdi. Her köy ve hane bir veya birkaç Kürt ağasından mesul olurdu. Ermeni köylüler bu vergileri vermezlerse ağa cefa ile cebren tahsil yoluna giderdi. Bu vergiler Sason'un bazı mahallerinde çok, bazı yerlerde ise pek az alınır, bazı yerlerde de hiç alınmazdı. 1894 yılı olaylarından sonra Tahkikat komisyonuna ifade veren Kürt ağaları *Hafir* kelimesini bile işitmediklerini ifade ettiler. Bu verginin 50 yıl kadardır bazı yerlerde alındığını, Sason'un kimi bölgelerinde Kürt ağaları kendi toprakları üzerinde çalıştırdıkları ortakçı Ermenilerin elde ettiği mahsulün yarısını meşru hakları olarak tahsil edilmiş olabileceğini söylediler.³⁰²

Sason, Dersim gibi dağlık coğrafyalarda kanunlar bir nevi aşiret gerçekliğine göre oluşurdu. Aşiretlerin hem kendi içinde hem de aşiretler arasında bir hukukları

---

³⁰² Mayewski, a.g.e,171

vardı. Civar bölge, köy, kasaba ya da aşiretlerle bir hukukları vardı. Dış aşiretler ile yöneten-yönetilen; koruyan-korunan temelinde bir ilişki geliştirilmiştir. Kendi dışındaki Aşiretler kendilerine sığınanları hep korumuş, onlara yer yurt vermiş, kimden kaçmışlar ise her türlü tehlikeye rağmen teslim etmemişlerdir. Kendi himayesi altında bulunanlar belirlenen topraklarda üretim yaparlardı. Bu gözetim ve güvenliğe karşılık her yılın hasat mevsiminde ürettiklerinden belli miktarda, adına CIRM/vergi denen bir pay ödemekle yükümlüydüler.³⁰³ Dersimde *Cırm* denilen vergi Sason Bölgesinde *Hafir* adını alıyordu. Sason Ermenileri yarı özerk konumlarını korumak için, kendilerini çevrelemiş olan Kürt aşiretlerine yıllık haraç anlamına gelen *Hafir* vergisini öderlerdi. Sasonlular kendilerini rahat bırakmaları karşılığında hububat, hayvan, zirai malzeme, giysiler ve yörenin gümüş ve demir madenlerinden bir kısım yıllık *haraç/hafir* olarak öderlerdi. Hafir sayesinde Kürt aşiretler, Ermeni köylülere saldırmama ve her türlü dış saldırganlara karşı koruma teminatı vermiş oluyorlardı.³⁰⁴ Kürtlerin oluşturduğu bu feodal yapı en fazla Bitlis, Muş, Sason, Hıyan, Kulp, Talori, Kavara gibi bölgelerde görmek mümkündü. Kürtler ve Ermenilerin inşaa ettiği ortak yaşamda aynen ve nakden ödedikleri *Hafir* dışında, bayramlarda ağaya koç veya öküz (*Eydani-bayramlık*) götürme zorunluluğu vardı. Bitlis civarındaki en büyük Kürt ağalar, Talori ve Kavara ağalarıydı. Bu ağalara vergi veren ağalar ayrıca devlete başka bir vergi vermezlerdi. Bu durum Osmanlın, vergiyi mültezimden önceden peşin aldığı İltizam sistemini işaret etmektedir.³⁰⁵

Sason gibi bölgelerde Kürt aşiretleri arasında *Cırm/Hafir* ve *Hala/Helal* vergileri dışında ekonomik hayatın temelinde “*Kelepur*” da önemli bir yer tutar. Cırm koruması üstlenilen köy ve kasabalılardan alınırken, *Kelepur* daha çok hasım aşirete ya da vergisini ödemeyenlere yöneliktir. *Hafir* ve *Kelepur* kelimeleri birbiriyle karıştırılmamalıdır. Hafir vergisinde himaye olunanın bir rızası söz konusu olup alınacak miktarda büyük oranda bellidir. Kelepur ise kan davası veya anlaşmazlık sonucu karşı aşiret ile yaşanan çatışma esnasında bir anlamda savaş ganimeti olarak

³⁰³ Hıdır Eren, “*Dersim’in Sosyal Yaşamında Qol, Salesor, Cırm ve Kelepur Kavramları*”, **II. Uluslararası Zaza Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.613-621

³⁰⁴ Eren, a.g.m, s.622

³⁰⁵ Melek Sarı Güven, *Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara 2012, s.153

ele geçirilen her türlü malzemedir. Kürt aşiretleri arasında çıkan çatışmalarda saldırıya genelde ilk maruz kalan karşı Kürt aşiretinin koruması altında olan Ermeniler olurdu. Himaye olunan Ermenilere ait maddi karşılığı olan her şey “*Kelepür*” adıyla talan edilir ve ganimet olarak ele geçirilirdi.³⁰⁶

Hem Osmanlı Devleti hem de yerel Kürt ağalarına verilen çifte vergilendirme olayı sadece Ermenilerin yaşadığı bir durum değildir. Hristiyan köylülerin yaşadığı bu olaylar Müslüman köylünün de başına gelmekteydi. Diyarbakır, Muş arasındaki dağlarda yaşayan Reşkotan, Şeyh Dodan, Sasun Mutki aşiretleri, Hristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin dilediklerini yapıyorlardı. Sason Ermenileri yanında Müslüman Kürt köylüsü de bu çifte vergilendirme baskısı altında yaşadığı tespiti döneme ait birçok raporda da bulunmaktaydı.³⁰⁷ Sason coğrafyasında sadece Ermeniler değil Müslüman Kürt köylüsü de dağların bir anlamda hayatı düzenlediği bu coğrafyada ayakta kalmak için bir güce yaslanması gerekiyordu. Müslüman ve Ermeni köylüler bu edenle bir Kürt ağasının korunmasını elde etmek için bunun bedeli olarak belirlenen değişik isimle anılan vergiyi veriyorlardı.

Bolluğun olduğu iyi senelerde bu vergiler köylü halka pek ağır görünmezdi. Hele Kürt ağa, himayesindekileri göçebe aşiretlerin hücumlarından ve başkalarının saldırılarından gereği gibi himaye etmişse köylünün gözünde bu vergiler hafif bile kalırdı. Kürt ağa “*Benim Ermenilerim (Fillêhe me)*”, Ermeniler de “*Bizim Ağamız*” derler, bu iyi münasebet yüzünden köyde huzur ve istirahat temin edilmiş olurdu. Mahsulün az olduğu kıtlık yıllarında işin rengi biraz değişirdi. Ağa hakkından vazgeçmez, köylü ödemekte zorlanırdı. Bu dağ köyleri, devlet vergileri için tazyik olunmazdı. Bu durum böyle uzun süre devam etmiştir.³⁰⁸

Osmanlı Devleti bölgede devletin nizamını sağlama çalışmaları esnasında Hafır/Cırm vergisi üzerinde de ciddiyetle durmuştur. Aşiretler marifetiyle alınan bu vergi ile ilgili birçok yazışma mevcuttur. Osmanlı arşivinde, 06 Zilhicce 1327 (Hicri) tarihli *belgede* “*Aşairin Sason ve Mülhakatı ahalisinden aldıkları hafırlık nâmu*

³⁰⁶ Eren,a.g.m., s.621

³⁰⁷ Arsen Yarman, **Palu, Harput 1878**, Cilt.1/Adalet Arayışı, Derlem Yayınları, İstanbul 2010,s.138-139

³⁰⁸ Süleyman Kâni İrtem, **Ermeni Meselesinin İçyüzü**, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s.72

altındaki meşru olmayan verginin ve sair tecavüzatın men'i ..."³⁰⁹ 29 Zilkade 1332 (Hicri) tarihli başka bir belge "*Muş Sancağına bağlı Sason'un köylerinde gayr-i meşru şekilde alınmakta olan baş vergisi ve Hafirlik vergisinin men'i...*"³¹⁰ Osmanlı yönetimi Sason kazasında Müslüman Kürt Aşiret liderlerince alınan bu verginin sona erdirilmesi için mücadele etmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde ve özelde ise Sason'da başlayacak olan Ermeni-Kürt çatışmalarının en önemli sebeplerinden biri de bu Hafır/Cırm ve Kelepür sorunu olacaktır. 1890'lı yıllarla birlikte Sason bölgesine gelecek olan Ermeni komitacılar bu verdikleri verginin onların esaretinin kanıtı olduğunu Ermenilere telkin etmişlerdi. Kürt ağaları ise bu vergiyi tabii hakları görüyorlardı. Komitacıların propagandaları sonucunda Sason'un sarp dağlarında oturan Ermeniler bu *ağa vergilerinden* kurtulmak için silaha sarılacaklardır. Ermeni isyancılar, devletin vergi tahsildarlarına açıkça şu mesajı verirler. "*İki efendiye hizmet edemeyiz! Devlet vergilerini istiyorsa, bizi ızzar edenlerden ciddi suretle korusun, hafır ve haladan kurtarsın.*" Ermeniler bu yeni politika ile hükümet memurlarına karşı Kürtleri, Kürtlere karşı tahsildarları vesile ederek iki tarafa da bir şey vermemek gibi bir çözüm üretme yoluna gittiler.³¹¹

B. BÖLGEDE İSYAN ÖNCESİNDE YENİ İTTİFAKLARIN OLUŞMASI

Osmanlı Devleti tarihinde XIX. yüzyıl en çalkantılı ve baş döndüren gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Ermeniler 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda, doğu cephesinde Ermenistan ve Kürdistan içlerine doğru ilerleyen Ruslardan yana tavır aldılar. Balkan ulusları gibi onlar da bağımsızlık konusunda büyük bir umuda kapıldılar. Ayestefanos Antlaşması ve Berlin Konferansında umdukları düzeyde bir başarı elde edemediler. Son savaşta, Balkan bölgesinden büyük oranda Osmanlı çekilmişti. Son Osmanlı-Rus savaşında Ermenilerin Rus ordusunu açıkça desteklemeleri Osmanlı Devleti için kabul edilemez bir tutum olarak sürekli zihinlerde yer alacaktır.³¹²

³⁰⁹ BOA. DH. MUİ. D:4.G:16.

³¹⁰ BOA. DH. İD. D: 205.G:12.

³¹¹ İrtem, a.g.e, s.72-73

³¹² Tan, a.g.e, s.145

Rusya, Ermeni Meselesi sayesinde Doğu Anadolu üzerinden İskenderun ve Basra Körfezi başta olmak üzere sıcak denizlere inme hesabı yapıyordu.³¹³ Bu politikadan İngiltere rahatsız olacaktır. Mısır ve Hindistan sömürgelerini muhafaza etmek ve sömürgelerinde yaşayan Müslüman ahaliyi elde tutmak için İngiltere, Rusya'nın Ermeni politikasını engelleme yoluna gidecektir. İngiltere, Rusya'nın bu politikasını engel olmak için Doğu Anadolu'da kendine bağlı bir Ermeni Devleti kurmak için girişimlere başlamıştır. İngiltere ve Rusya'nın bu emelleri nedeniyle Osmanlı Devleti bir kısıpaca alınmaya çalışılmıştır.³¹⁴

II. Abdulhamid tahta çıktığında kendisi dahil ülkenin iyiliği için çırpınanların çoğu Osmanlılık fikrini destekliyorlardı. Hızlı siyasi alanda yaşanan olaylar sonucunda genç padişah bu politikayı terk ederek İslamcılık politikasını benimser. Müslüman kardeşler ortak bir mefkûre altında toplanırsa belki bu kötü gidişe bir dur denilebilirdi. II. Abdülhamit de kendinden öncekiler gibi merkezîyetçi bir politika izliyordu. II. Mahmut ve Abdülmecit gibi önceki sultanlar asker zoruyla nizamı tesis etmeye çalışırlar. II. Abdülhamit onlar gibi zorla, baskıyla merkezîyetçi bir politika tesis yoluna gitmez, aksine kendi yöntemleriyle çözüm üretir.³¹⁵

II. Abdülhamit devleti İslamcılık reçetesi ile kurtarmayı düşünür. Bu politika üçayak üzerine inşa edilecektir. İmparatorluk bünyesinde bulunan Kürt, Arap ve Arnavut milleti zor kullanılmadan Müslümanlık orta paydası sayesinde devlete bağlanacaktı. Bu Müslüman kardeşler sayesinde gayrimüslimlerin tehlikeli emelleri durdurulmuş olacaktı. Devletin batı ucunda, Avrupa'ya ve Hristiyan dünyasına yakın Arnavutlar vardı. Güney ucunda İngiliz ve Fransızların aktif olmaya başladığı bölgede Araplar vardı. Doğu ucunda ise Rusların işgal etmek istediği Doğu Anadolu'da Kürtler ve Ermeniler vardı. Bu üç kısmın uçları harita üzerinde birleştirildiğinde kabaca bir üçgen oluşuyordu. Üçgenin iç kısmında ise Türkler yer alıyordu. Devleti kurtarmak için bu üçgenin uç kenarlarını korumak gerekiyordu. Bunun için Müslüman kardeş halklar ikna edilmeliydi. Devlet ile bu üçgenin kenarlarında olan milletler ile sıkı bir

³¹³ İhsan Burak Birecikli-Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamid'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı", **Atatürk Araştırma Dergisi**, Cilt. XXIII, Sayı.67-68-69,2007 Ankara, s.400

³¹⁴ İhsan Burak Birecikli, "İstanbul'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Fitsmoris ve Ermeni Meselesine Dair Raporu", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 52, Ankara 2015, s.169

³¹⁵ Özer, a.g.e, s.227-230

bağlantı kurulmalıydı. Bu sayede Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimlerin tehlikeli emelleri durdurulmuş olacaktı.³¹⁶

II. Abdülhamit İslamcılık politikası doğrultusunda Kürtlerin Hilafete bağlılığını pekiştirmek için bölgeye Kur'an-Kerim nüshaları, dini kitaplar ve sancaklar göndermiştir. Bu politikayı bölgede uygulamak için Kürt şeyhlerine devlet “*taamiye*” adı verilen bir tür maaş dahi bağlamış ve bazı vakıfların gelirini onların tekkelerine tahsis etmişti.³¹⁷ II. Mahmut dönemi ile başlayan süreçte Kürt Beyleri büyük oranda tasfiye edilmişti. Kürt şeyhleri bu anlamda yerelde bulunan otorite boşluğunu doldurmaya başlarlar. Kürt şeyhlerin devlet ile işbirliği yapmasını kolaylaştıran etken bu dini önderlerin benimsediği dini söylemdir. Kürt şeyhleri, medresede ve günlük hayat içinde samimi ve kucaklayıcı bir ümmetçi anlayışa sahiptiler. Bölgede Kürtler ile rekabet halinde bulunan en kabalalık ve örgütlü halk olan Ermenilerin, siyasi düşünceleri Ermeni Kilisesi önderliğinde ve Ermeni din adamlarının yakın gözetiminde örgütlenmekteydi. Bu dönemde Ermeni kilisesi dini kimliğin muhafazası yanında Ermeni milliyetçiliğinin ve Ermeni devleti idealinin en büyük destekçisi konumundaydı. Aynı milliyetçi düşüncelerin Kürt dini önderlerinde olmamasının en önemli sebebi ulemanın İslam’a, Hilafete ve İttihad-ı İslam fikrine bağlılığı ve her türlü dünyevi ve ideolojik bağlılığı mesafeli olması gösterilebilir. Dönemin Kürt âlimleri kavmiyet davası gütmeyi İslam dışı kabul ederek reddediyorlardı.³¹⁸

Abdülhamid bölgede Kürt aşiret ve din adamlarına yönelik uyguladığı politika konusunda eleştirenlere “*Senelerdir, Hristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgal etmişlerdir, bundan sonra da kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yaklaştırmakta ne gibi zarar olabilir?*”³¹⁹ cevabını vererek politikasında haklı olduğunu dile getirir.

Abdülhamid’in İttihad-ı İslam projesine Kürt şeyhlerine ve aşiret reislerini ortak ederek bu politikasını Kürt toplumuna benimsetme yolunda önemli mesafe kaydeder. Osmanlının, Arap, Arnavut ve Kürt Müslüman halklar üzerinde uyguladığı İslamcılık politikasının tüm İmparatorlukta bir laboratuvar gibi başarılı bir şekilde uygulandığı alan Kürtler olmuştur. Abdülhamit’in İslamcılık siyasetinin en kesin ve

³¹⁶ Özer, a.g.e, s.229-230

³¹⁷ Suavi Aydın, “19.Yüzyılda ve 20.Yüzyılın Başında Aşiret Ve Devlet”, **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.166

³¹⁸ Nihat Karademir, **Sultan Abdülhamid ve Kürtler**, Nübihar, İstanbul 2014, s.402,413

³¹⁹ Karademir, a.g.e, s.388

başarılı sonuçlar aldığı tek bölgenin Kürt coğrafyası olduğu söylenebilir. Yavuz Sultan Selim döneminden sonra İslam ortak paydası sayesinde Kürtler Abdülhamit tarafından bir kez daha devlete samimi bir şekilde bağlılıkları sağlanmış oluyordu. Padişahın bu yeni politikası Kürtlerde ciddi bir karşılık bulacaktır. Bu ittifakın oluşmasında sadece Osmanlının istek ve emellerinin gözetildiği düşüncesi yanlış olacaktır. Kürtlerde dengelerin hızla değiştiği dönemin siyasi havasında kendilerine sağlam bir liman arayışındaydılar.³²⁰

Kürtler, resmen Osmanlı otoritesini tanımakla beraber İstanbul Hükümeti'nin kontrolü dışında yaşıyorlardı. Bu da Kürtlere uzun bir zaman serbest davranma imkânı vermişti. II. Abdülhamit, Kürtleri yeniden kazanmaya politikasına yönelmiştir. Sultan, kuracağı Hamidiye Süvari Alayları sayesinde Erzurum- Van hattını Rus tehlikesine, Urfa-Mardin hattını İngiliz tehlikesine karşı Kürtlerden bir set oluşturmuş oluyordu. Ayrıca bu hamle sayesinde Kürtlerin önemli bir kısmı devletin kontrolü altına alınmış oluyordu.³²¹

Berlin Konferansı sonrasında birden bire her ortamda dile getirilmeye başlanan *Ermeni Meselesi*, komşu halk olan Kürtlerin huzurunu ziyadesiyle kaçıracaktı. Ermeni ulusal uyanışı birçok bakımdan Kürt milliyetçiliğinin de yavaştan uyanmasına sebep olacaktır. Ermeni komşularının düşman Avrupalı güçlerle olan bağlantıları Kürtlere sürekli olarak kendi potansiyel zayıflıklarını ve savunmasızlıklarını hatırlatıyordu. Pek çok Kürt uzun bir zamandır Avrupalı Hristiyan dünya desteğiyle bölgelerinin bağımsız bir Ermenistan'a dönüştürülmek istendiğine inanıyorlardı. Bu korkuyu o dönemin şiirlerinde, türkülerinde görmek mümkündür.³²²

Osmanlı topraklarında Ermenilerin emellerine ulaşmak için, içerde misyoner, kilise, okullar ve nihayetinde milliyetçi fedai gençler gibi dinamiklerin orta çıkması; Rusya, İngiltere ve Amerika gibi devletlerin maddi ve manevi destek vererek bu yapıyı desteklemesi ittifakın bir yüzünü bize göstermektedir.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin siyasi olarak sahneye girişi karşısında ustaca bir manevra geliştirir. Kürtler gibi potansiyel isyan edebilecek bir gurubu siyaseten güçlendirerek onları bir anlamda kendi iktidar gücünün bölgedeki temsilcisi

³²⁰ Karademir, a.g.e, s.588-589

³²¹ Bayram Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32, İstanbul 1979, s.435-450

³²² Karademir, a.g.e, s.434; Klein a.g.e, s.298-

konumuna getirir. Böylece Osmanlı Devleti doğuda içerde Ermeniler dışarda ise Rusya'ya karşı Kürtlerden bir duvar örmüş oluyordu. Kürtlerde Ermenilerin çalışmaları karşısında sahipsiz oldukları düşüncesinden kurtulurlar. II. Abdülhamit'in uzattığı eli Kürtler samimi bir şekilde tutarlar. Abdülhamit öncesinde, padişahların takip ettiği merkezîyetçi sert devlet politikası yüzünden Kürtlerin önemli kısmının devlete bir dargınlığı vardı. Kürtler, Abdülhamit'i kendileri için sultanların en iyisi olarak görüyor, bu yüzden ona “*Bave Kurdan (Kürtlerin Babası)*” diyorlardı.³²³

i-Ermeni Milliyetçilerin Bölgeyi Seçme Nedenleri:

Dünya milletleri arasında alıcı bulan milliyetçi rüzgâr Osmanlı Devleti'nde ilk önce batı bölgesinde esmeye başlamıştır. 1877-78 Osmanlı Rus savaşında Rus çarlığı batıda Bulgar, doğu yönünde ise Ermeni kartı ile Osmanlı Devleti'ni ikili bir kısıpaca almayı başarır. Savaş sonrası yaşanan gelişmeler doğrultusunda Ermenilerde milliyetçilik rüzgârı sayesinde yelkenlerini şişirdikleri kendilerine ait bir gemi ile siyaseten yol almaya çalışırlar.

Ermeni milliyetçiler gazete, dernek, yardım kuruluşu v.b isimler altında hızlı bir şekilde örgütlenmeye başlarlar. Hınçakyan ve Taşnaksutyun partileri burada en önemli partilerdir. Her iki örgütte benimsedikleri ilkeler ve sosyolojik olarak özdeştiler, varmak istedikleri nihai amaçları ortaktı. Kutsal amaç, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Ermenileri savunmak ve kurtarmaktı. *Ermeni Devrimi*'ni gerçekleştirmek için Avrupa diplomasisini harekete geçirmek, Ermeni Sorununun siyasal çözümünü gerçekleştirmek için bir araç olarak görüyorlardı. Hınçak ve Taşnak 1890-91 yılında kısa bir birleşme denemesinden sonra, sosyalizm konusunda yolları ayrıldı. Ermeni kurtuluşu için birbirine paralel eylemlere giriştiler.³²⁴

Ermeni örgütler, halkın kurtuluşu için eylem yapacakları alan arayışına girdiler. O vakitler Bitlis vilayetine bağlı dağlar arasında bir nevi saklı bulunan Sason Ermeni milliyetçi gençler için eşsiz bir bölgeydi. Sason hiçbir zaman hiçbir otoriteye tam boyun eğmemiş asi bir bölgeydi. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlının birçok bölgesinde Ermeniler kendi aşiret yapılarını kaybetmiş ve birçok

³²³ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, s.286-288

³²⁴ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik Ve Sosyalizm 1887-1912*, (Çev. Mete Tunçay),İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.22-23

yerde Kürt ağalarının himayesine mecbur kalmışlardı. Sason Talori bölgesi bu durumun dışında kalan istisna bir bölgeydi. Osmanlı idaresi bu yerlere çok az girebilmiş, Kürt aşiretleri bir gerginlik durumunda ise karşılarında yarı bağımsız ve silahlı Ermeni halkıyla karşı karşıya kalıyordu. Sason'daki bu durumu örnek alan çevredeki diğer Ermeniler bundan etkileniyor ve onlarda kendi silahlarına güvenmeye başlıyorlardı.³²⁵

Günümüzde Batman iline bağlı olan Sason ilçesi coğrafî uygunluk açısından Ermeni fedailer için müsait bir ortam sunuyordu. Tarih boyunca Sason bölgesi zorlu bir bölge olmuştur. Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için ülkeye gelen Alman Mareşal Helmut Von Moltke'ye göre Osmanlının hiçbir zaman tam olarak hâkim olamadığı, vergi vermez asi bir coğrafyadır. Mektuplarında belirttiğine göre yüksek dağlardan ordugâh için çadır kuracak yer bulmak dahi çok zordu.³²⁶ Osmanlı arşiv belgelerinde ise genelde Cebel-i Sason³²⁷ diye anılan zorlu ve dağlık bir bölgedir. 1920'li yıllarda Muş Valisi olan Ali Sakıp Beygo o dönemde Muş'a bağlı Sason bölgesini hakkında çok farklı ve ilginç bilgiler duyar. Beygo bu bilinmeyen bölge için anılarında adeta *gayr-ı mekşuf* bir kıta olarak söz etmektedir.³²⁸

ii- Sason Olaylarında Misyonerlerin Rolü

Ermeni toplumunda din, bütün sosyal yaşamı ve iktidarla münasebeti tanzim eden en önemli etkendi. Ermeni toplumunun iç yönetimi de, sivil kudretini ruhban otoritesinden alan dini hiyerarşinin imtiyazında idi. Batı dünyası, bunun bilincinde olarak Ermeni dünyasını elde etmek için misyonerlik aracılığıyla topluma nüfuz etme yoluna gidecektir.³²⁹

Osmanlı Devleti'nin meşruiyetine yönelik tehditlerden hiçbiri, uzun vadede misyoner etkinlikten daha tehlikeli olmadı. Asker, diplomat, tüccarın yarattığı tehdidin yaşanan zamanla ve yerle ilgisi vardı; misyonerler ise, okulları aracılığıyla gelecek

³²⁵ Sasuni, a.g.e, s.183

³²⁶ Helmut Von Moltke, a.g.e, s.189-190.

³²⁷ BOA. DH. MKT. Dosya No:1358 Gömlek No:128.

³²⁸ Veysi Akın, a.g.m, s.100

³²⁹ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi**, Osav Yayınları, İstanbul 2008, s.205

için bir tehdit yaratıyorlardı. Ermenilerin, devletin birçok yerinde gerçekleştireceği isyanlarda temel insan gücü bu misyoner okullarından tedarik edilecektir.³³⁰

Bölgede Sason başta olmak üzere yaşanan Ermeni isyanlarında Avrupalı devletlerin misyonerlerin çalışmalarını da göz ardı etmemek gerekir. Amerikan, İngiliz, Fransız misyonerler başta olmak üzere bölgede olaylar patlak vermeden kısa süre önce misyoner ağının kurulduğunu ve yoğun bir faaliyet içinde olduklarını görmek mümkündür. Misyonerler, buldukları yerde karşılaştıkları acıları dindirmek ve halkın sorunlarına çare olmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Halkın gönlünü kazanmak için motivasyon, organizasyon, maddi yardım, teknik ve tıbbi yardım gibi birçok alanda aktif çalışıyorlardı. Misyonerler, sahada yürüttükleri bu aktif mücadele sonucunda birçok bölgede Hristiyan köylü halkın gönlünü kazanmaya başlayacaklardır. Osmanlı Devleti misyonerlerin bu çok yönlü çalışmalarını çoğu zaman izlemekle yetiniyordu. Devlet müdahale edecek olursa “ *Osmanlı Devleti eğitiminin yaygınlaşmasına izin vermiyor*” gibi söylentiler yayan misyonerler bölgede eğitim ve siyasi çalışmalarına devam ediyorlardı. Misyonerler bir şekilde ulaştıkları Ermeni kitesine, Ermeni isyanı çıkartmalarını ve bu yolla sonuçta muhtariyet istemelerini Ermenilere telkin ediyorlardı. Amerikan misyonerleri Sason olaylarında Gregoryen Ermenilerinin aralarında bulunan husumeti unutup birleşmeleri yönünde teşvik ve Gregoryen kiliselerini ıslah etme yönünde faaliyet içine girerler.³³¹ Misyonerler, çalışmalarında iki temel amaç gütmüşlerdir. Bunlardan biri, Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmak, diğeri ise Türklere karşı ayaklanmalarını sağlamaktır.³³²

Osmanlı Devletinin muhtelif yerlerinde kurulan misyoner okulu, hastanesi, yetimhanesi, dikiş atölyesi gibi tesisler bir taraftan halkı Hristiyanlaştırırken diğer taraftan da ihtilalci fikirlerin Anadolu’da gelişmesine ve Ermeni isyanlarının çıkmasına katkıda bulundular. Protestan misyonerleri çıkan birçok Ermeni isyanının arkasında görmek mümkündür. Osmanlı Devleti topraklarında devletin düzenin bozan

³³⁰ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**,(Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s.127

³³¹ Celal Öney, “*II. Abdülhamit Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Balıkesir 2010, s.94; Kiser, a.g.e, s.218-219

³³² Akgündüz v.d, a.g.e, s.206

İngiliz ve Amerikan misyonerlerin devlet tarafından sınır dışı edildiği olmuştur. Misyonerlerin açtığı eğitim kurumları Osmanlı bünyesinde çıkacak isyanlar için önemli bir insan kaynağı olacaktır. Amerikan Robert Koleji'nde Bulgar milliyetçileri, Beyrut Amerikan Protestan Kolejinde Arap milliyetçileri ve Merkezi Türkiye Koleji ise Ermeni milliyetçilerin yetiştiği merkezler olacaktır. ³³³

Amerikalı misyonerler, Amerikan Ermeni teşkilatlarının yardımı ve Ermeni tüccarların desteği ile Ermeni eğitim kurumlarının, Anadolu'da hızla yaygınlaşması için büyük gayret sarf ediyorlardı. Bu yöntemle, sapkın bir Hristiyan inancına sahip gördükleri Ermenileri Protestan mezhebine kazandırmaya çalışıyorlardı. Ermeni okulları sayesinde bölgede güçlü bir siyasi nüfuz elde edilecek, bunun sonucunda Osmanlı topraklarına kesin bir şekilde yerleşmiş olacaklardı. XIX. yüzyıl başlarında etkin bir çalışma ile Osmanlı topraklarında Protestan Ermeni sayısı altmış bin kadar olmuştur. ³³⁴

Başta Amerikalı misyonerler olmak üzere açılan bu misyoner okullarında müfredat içeriği misyonerler tarafından hazırlanıyordu. Bu müfredatta ise Türk ve Müslümanların ezeli düşman olduğu, nihai amacın bunların Avrupa'dan atılması yönünde telkinlerde bulunuyorlardı. Bu okullardan mezun bir hayli öğrenci Avrupa'ya yüksek tahsile gönderiliyordu. Osmanlı Devleti topraklarında misyoner çalışmaları hızla sonuç vermeye başlayacaktır. Misyonerlik kaynaklarının verilerine göre 1893 yılına geldiğinde; Osmanlı topraklarında 1317 misyoner görev yapmaktaydı. Bunların 223 kişisi Amerikalı Protestan misyonerdi. 1893 yılı itibarı ile 4085 öğrenciye hizmet veren beş kolej vardı. 80 adet orta dereceli, 530 adet ilkokul seviyesinde misyoner okulu vardı. 1897 yılında ise, Türkiye'de 624 misyoner okulu ve bu okullarda 27.400 öğrenci eğitim görmekteydi. ³³⁵

Amerikan Board tarafından açılmış olan okulların eğitim olanakları, Osmanlı Devleti'nin sunduğu eğitim olanaklarından daha iyi bir durumdaydı. Bu nedenle Ermeni gençler Amerikan Board okullarına rağbet ediyorlardı. Bu durum bölgede

³³³ İhsan Burak Birecikli, "Birecik'te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Meselesi", **I.Uluslararası İslam Tarihi Ve Medeniyetinde Urfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016)**, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa 2016, c.II, s.154

³³⁴ Remzi Kılıç, "Osmanlı Devletinde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", **19. Yüzyıl'da Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008)**, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, C.IV, s.69-75

³³⁵ Kılıç, a.g.m, s.70-75

mayalanmakta olan ırkçı nefretin da yoğunlaşmasına ve devletin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açıyordu. Amerikan Board misyonerleri, hiçbir zaman yalnızca tek bir milletin çocuklarını eğitmek niyetinde değildi; daha çok Güneydoğu Anadolu'daki etnik cemaatlerin tümü üzerinde bir etki yapmayı ümit ediyorlardı.³³⁶

İngiliz misyonerlerde Ermeni meselesinin büyümesi için Amerikan misyonerleri gibi aktif bir görev yürütürler. Ermenilerin, özerk Ermenistan'ın kurması için yoğun destek vermişlerdir. Misyonerler ait oldukları devletler tarafından ciddi bir oranda himaye ediliyor ve maddi destek görüyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti Sason isyanının bastırılması esnasında Amerikan misyonerlerinin zarar gördüğünü iddia ederek Türkiye'den tazminat talep etmiş ve tazminatın ödenmesi için 1899 yılında Kentucky zırhlısını tehdit amacıyla İstanbul'a göndermiştir.³³⁷

Osmanlı Devleti, misyonerlerin ülkede yürüttükleri çalışmalarından rahatsızdır. Osmanlı Devleti'nin hazırladığı raporlarda misyonerlerin Ermeni olay ve isyanlarında organize edici ve müdahaleci bir rol üstlendikleri ve Osmanlı Devleti aleyhinde Batı kamuoyunda çalıştıkları görülmektedir. II. Abdülhamit'in misyonerler ile arası hiç iyi olmamıştır. 1892 yılında padişah misyoner Board teşkilatının bazı çalışanlarını tutuklatmıştır. 1898 yılında ise misyonerlerin Amerika'ya dönmeleri konusunda hükümet nezdinde girişimde bulunmuştur.³³⁸

Amerikan Board misyonerler başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri yürütmüş olan bu şahıslar ülkelerine döndüklerinde ise kamuoyunda Osmanlı karşıtı havanın mimarlığını yapmışlardır. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nde buldukları vakit yaşadıkları veya gözlemledikleri olaylara bire bin katıp bunları basında gerçekmiş gibi yansıtmışlardır. Özellikle Amerika ve Avrupa basınında oluşan Osmanlı düşmanlığı havanın en büyük etkeni bu misyonerlerin yaydığı kurmaca bilgiler olmuştur. Van'da misyonerlik görevini yaptıktan sonra Amerika'ya dönen misyoner F.D. Greene'in "*Ermeni Katliam veya Muhammed'in Kılıcı*" adını verdiği kitabı bu anlamda ilginç bir örnek teşkil eder. Bu kitabın iç kapağında bu eserin "*Ermenistan'da Muhammed'in kılıcıyla katledilen Hristiyanların*

³³⁶ Deringil, a.g.e,s.144

³³⁷ Mehmet Bora Perinçek, "*Sovyet Arşiv Belgelerinde Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul 2007, s.29-30

³³⁸ Birecikli, a.g.m, s.154

Hatırasına” adanmış olduğu yazılmıştır. Önsöz’e bakıldığında ise misyoner yazar Greene, ” *Bu kitap, cinayetlerin ve yağmaların yürekler parçalayan tüm ayrıntılarıyla Sason’da birkaç ay önce yapılan ilk büyük Ermeni katliamının dehşetini kanıtlamak için hazırlandı.*” ifadesini kullanmaktadır. Okuyuculara kanıt olarak kime ait olduğu meçhul olan altı imzasız sunmaktadır. Bunların Türkiye’de oturan misyonerlerce yazıldığını ama isimlerini şimdilik açıklayamayacağını söylemektedir. Bu mektup sahiplerinin hiçbiri olaylara tanık olmamış başkalarından duyduklarını gerçekmiş gibi anlatmışlardı. Katliam olduğu iddiası gözleme değil tamamen kulaktan kulağa anlatılan söylentilere dayanıyordu.³³⁹ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti’nde Ermeni isyanlarının organize aşamasında, büyümesinde ve ardından yaşananların dünya kamuoyunda önemli bir gündem haline gelmesinde başat aktör Hristiyan misyonerler olmuştur.

iii-Sason İsyanında Hıncak Örgütünün Rolü

Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Cebel-i Sason bölgesi coğrafi uygunluk açısından Ermeni militanlarının emellerini gerçekleştirebilmek için bulunmaz yerdir. Takip edilecek yol belliydi. Ermeni sorunu patlak vermeden hemen önce yaşanan *Bulgar Devrimi* Ermenilere yol gösterici olur. Ermeni siyasal yazınında Bulgar İsyanı enine boyuna tartışılmış ve çözümlenmişti. Bulgarların *hayduk* hareketi, halk ayaklanması ve “*Bulgarlara yapılan mezalim*” yaygarası, Batı parlamentolarında sorulan sorular, Rus müdahalesi ve Bulgaristan’a özerklik tanınması. Balkanların özgül deneyimini başarılı bir şekilde yansıtan Bulgar Modeli, pratiği Anadolu’ya Ermeni milliyetçilerce getirilmek istenir. Fakat Ermeniler kendi ülkelerinde azınlıkta idiler. Bu durum yaşamsal önemdeki halk ayaklanması aşamasını olanaksız kılıyordu.³⁴⁰

II. Abdülhamit’in tahta çıkışı sadece devletin siyaset tarzı için değil Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklar için de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı ile Rusya arasında yaşanan 93 harbi ve sonrasında Bulgaristan’ın bağımsız bir prenslik

³³⁹ Öney, “II. Abdülhamit Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü”, s.116

³⁴⁰ Minassian, a.g.e, s.35

haline gelmesi, bir taraftan padişahın azınlıklar üzerindeki baskıları arttırmasına sebep olurken diğer taraftan azınlıkların bağımsızlık umutlarını büyütüştür. Bu umutla Osmanlı Devleti'nin *Millet-i Sadıka* tabiri ile bilinen Ermeniler artık bekledikleri zamanın geldiğini fark ederek bağımsızlık mücadelelerini daha aleni bir biçimde yapmaya başlarlar. II. Abdülhamit'in devletin kötü gidişatını engellemek için Osmanlı topraklarında uyguladığı sıkıyönetim hali sebebiyle, Türk münevveri/Genç Osmanlılar gibi Ermeni münevverleri, milliyetçileri olan gençlerde Avrupa'da kendilerine bir siyasi hayat alanı bulmuşlardı. Avrupa'da eğitim görmekte olan bu Ermeni öğrenciler, nihai hedefleri için çeşitli örgütler kurmaya başlamıştır. Bu örgütlerden ilki olan ve 1887 yılında kurulan Hınçak Komitesi Marksist ideolojiye sahip bir örgüttü ve bütün Ermenistan parçalarını bir araya getirerek Büyük Ermenistan'ı kurma amacını taşıyorlardı.³⁴¹

Hınçak Örgütüne göre, Osmanlı Ermenilerinin durumu, Ermeniliğin en hasta yönüdür. Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bu marazi durumu iyi hale getirildikten sonra sıra komşu devletlerde yaşayan Ermenilere gelecektir. Büyük Ermenistan'ı kurmak için Doğu Anadolu bölgesini eylem alanı olarak seçen Hınçak Örgütü emellerini ulaşmak için yerelde halkı silahlandırarak isyan ettirmek için hazırlıklara başlar. Hınçak Örgütü yer altında teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra ilk eylem deneyimini payitahtta ortaya koyar. İmparatorluğun kalbinde Hınçak örgütünce 1890 yılında düzenlenen Kumkapı Gösterisi örgütün bir anlamda siyasi arenada ilk boy göstermesi olacaktır. Kumkapı olaylarının temel amacı, hor görülen Ermenileri uyandırmak ve sözde Ermenilerin ıstırabını Bab-ı Âli'ye ulaştırmaya çalışmaktır. Kumkapı Olayları ile istenilen başarı elde edilemediğinden örgüt elemanları Anadolu sathında isyan hazırlıklarına girişirler.³⁴²

Hınçak Örgütünün Doğu Anadolu'da Van'dan sonra en çok önem verdiği bölge, Muş, Batman ve Bitlis bölgesiydi. Bu bölgelerin her mevsim işlek olması, ciddi bir Ermeni nüfus bulunması nedeniyle silah ve gerekli teçhizatın naklinde kilit bir bölgeydi. Merkezi idareden uzak olması, bu bölgede komitacıların rahat hareket etmesini sağlamakla beraber isyan hareketliliği açısından komitacılar için hayati bir

³⁴¹ Erol Göka, Murat Beyazyüz, "Türk Ermen Sorununun Psikolojik Boyutu", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı.44, 2013, s.136-137

³⁴² Uras, a.g.e, s.433-465; Gürün, a.g.e, s.186

öneme sahip olacaktır. Hınçak örgütü bünyesinde bulunan en yetkin adamlarını bu bölgede görevlendirecektir. Hınçak örgütü üyesi Ermeni militanlar etkili ve sonuç getirecek bir yer olarak belirlenen Sason bölgesine farklı kılıklar şeklinde gitmeye ve bölgede bulunan Ermeni köylüleri bu yönde etki altına almak için yoğun siyasi çaba içine girerler. Bu bölgenin Ermeni isyanlarına elverişli olması sebebiyle ileride en kanlı olaylar burada patlak verecektir.³⁴³

Sason coğrafyası ve bölgede yaşanan olaylar hakkında Avrupa’da birçok yayın kaleme alınmıştır. Bu yazıları kaleme alanların hiçbiri bu bölgeyi yakından görmemiştir. Bunlar gördüklerini değil daha çok görmek istediklerini kaleme almışlardır. Bu anlamda Sason bölgesini gören ender Avrupalılardan olay İspanyol Mösyö Ximenes tespitleri önemlidir. Mösyö Ximenes Muş ve Bitlis yer alan Sason kazasını ıssız, ürkütücü ve dağlık bir yer olarak nitelendirerek bu kazada asırlardan beri aşiretler arasında az çok düşmanlıklar yaşandığını söylemektedir. Tıpkı Kuzey İskoçya’daki köy ve kasabalar ile İrlanda adasında yerleşik çeşitli uluslararası olduğu gibi Ermenilerin yerleşik olduğu Osmanlı Vilayetlerinde de Kürt köyleriyle Ermeni köyleri arasında karşılıklı bir nefret mevcuttur. Çoğunlukla arazi ve hayvan sulamaya mahsus kuyular yüzünden çıkan anlaşmazlıklar gibi sıradan sebeplerle iki taraf da birbirlerinin köylerini basıp yağmalamışlar; hatta bazen komşu köylerdeki ahali bile bu çatışmalarda hazır bulunmuşlardır. İşte bu bölge arazisi anarşistler için daima geniş bir hareket alanı olmuş. Sason bölgesi güvenlik açısından tehlikeli olduğundan Mösyö Ximenes’e Avrupalı bir devletin Erzurum Konsolosu Sason-Sivas arasında seyahat ederken çok dikkatli hareket etmesini tavsiye ediyor.³⁴⁴ Hınçak örgütü üyesi bir militan Amerikalı misyoner Rahip Dr. Hamlin’e “*Osmanlı ülkesinin her tarafında kurulan Hınçak çeteleri Türk ve Kürtleri öldürüp yaktıktan sonra Müslümanlar öfkelenecek ve savunmasız Ermeni halka saldıracaklar. Bu vahşete sessiz kalamayacak olan Avrupa devletleri bu duruma müdahale edecek, nasıl ki Bulgaristan bu acımasız plan sayesinde bağımsızlığını elde ettiyse Ermenilerde bu*

³⁴³ **Ermeni Komitelerinin A’mal ve Hareket-i İhtilaliyesi** (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası), (Haz: H.Erdoğan Cengiz),Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.228

³⁴⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005,s.129-130

*yoldan giderek emellerine kavuşacaktır”*³⁴⁵ sözleri ile Hınçak örgütünün planı hakkında bilgi vermektedir.

a-)Mihran Damadyan: Hınçak örgütü, hiyerarşik yapısı ve gizliliği ile dönemin yaygın örgütü Carbonari’yle uygunluk göstermekteydi. Örgüt çalışmaları iki önemli ayak üzerinden yürütülecekti. İlk aşamada tahrik eyleminin gerçekleştirilmesi gerekli idi. Bu amaçla tahrik için naşirler ve muharrikler adında gruplar oluşturulması kararı alınmıştı.³⁴⁶ Mihran, eğitimli bir hatip ve yazar olarak örgütün propagandacılar sınıfında yer alıyordu. Hınçak Örgütü İmparatorluk dışında kurulmuştu. Emellerini gerçekleştirmek için içerde hızlı bir örgütlenme çalışması başlar. Hınçak Örgütü 1890 yılına gelindiğinde İstanbul’da 700 üye sahibi olmuştu. Hınçak Örgütünün İstanbul kurucuları arasında; Muş’ta İlkokul Müdürlüğü yapmış, Anadolu’da Ermenilerin durumunu yakından görmüş olan Mihran da vardı. İstanbul doğumlu Katolik Ermeni olan Mihran kısa sürede cemiyet içinde önemli bir konuma gelmiştir. Örgütün, Osmanlı Devleti dışında en önemli iki merkezi Atina ve Tiflis’ti. Mihran, Atina örgütlenmesinde önemli görevler almış, cemiyetin hem Avrupa hem de Anadolu bağlantılarını gerçekleştirmiştir. Hınçak Cemiyeti programı gereği olarak Mihran da diğer üyeler gibi silah ve bomba kullanma konusunda eğitim görmüştü.³⁴⁷ Mihran diğer cemiyet üyeler gibi sadece payitahtta kalıp çalışmıyor, sık sık Anadolu’ya seyahatler yapıyor, özellikle öğretmenliği sırasında geliştirdiği ilişki ağını kullanıyor. Yerelde tanıdığı halk ve çetelerle görüşmeye devam ediyordu. Eylül 1889’da Sasunlu Ermenilerin bilinen fedaisi Kevork Çavuş Halep’e gitmiş, burada Mihran Damadyan ve Murat Boyacıyan gibi ihtilalci liderlerle bağlantıya geçmiş, para ve silah yardımı alıp Sasun’a geri dönmüştü. Sason en meşhur Ermeni fedayi liderlerinin başında gelen Kevork’un Mihran ile ilişkisi içinde olması, onun Muş’tan ayrıldıktan sonrada da bölge ile olan bağlantısının devam ettiğini göstermektedir.³⁴⁸

Sason’a öğretmen olarak gidip gelen Mihran, Doğu Anadolu Bölgesinde birlikte hareket edeceği ve birlikte Sasun olaylarını başlatacağı Murat Boyacıyan ile tanışır. Birlikte fikir alış-verişinde bulunurlar. İstanbul’da ikamet eden Doğu

³⁴⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III**, s.126

³⁴⁶ Mihran Damadyan, **Bir Ermeni Komitacının İtirafı**, (Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.22-25

³⁴⁷ Haluk Selvi, “*Terör Eylemlerinde Tarihsel Yaklaşım: Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurt Dışı Bağlantıları*”, **Uluslararası Güvenlik Ve Terörizm Dergisi**, Cilt 2(1), 2011,s.42-45

³⁴⁸ Damadyan, a.g.e, s.30-31

Anadolu'dan gelen genç ihtilalciler bunlara katıldılar. Bu sayede doğu bölgeleri ile daha rahat irtibat sağlayabildiler. 1889'da Mihran ve arkadaşları, Murat'ın ısrarı üzerine yeni kurulan Hınçak Partisi'nin yerel koluna üye oldular.³⁴⁹ 1890 yılında Sason'da 3 yıl çalışma yapan Mihran Damadyan, bölgede 3 yıl dolaşarak bir Ermeni ayaklanması çıkarabilmek için halk içinde çeşitli tahrik ve telkinlerde bulunur. Mihran ve 8 arkadaşı 6 Ocak 1893 yılında Muş Avzan köyünü basarak İshak Çavuş'u öldürürler. Bu olay Sason isyanına giden ilk eylemlerdendir. İshak Çavuş Sason bölgesinde Müslümanlar arasında tanınan bir kişi olduğu için Müslüman halk bu cinayetin intikamını almak isteyecektir. Mihran adlı kişinin çalışmalarından rahatsız olan bazı Sasonlu Ermeniler bu şahsı hükümete ihbar ettiler. Yapılan tahkikat sonrası 1893 yılında tutuklanır. İngilizlerin yoğun baskısı sonucu devlet serbest bırakmak zorunda kalır.³⁵⁰

b)Hamparsum Boyacıyan (Haçin'li Murat): 1867 yılı Adana Haçin doğumludur. İstanbul'a öğrenci olarak ilk defa gider. Hamparsum İstanbul'da okurken Hınçak Örgütüne üye olur. Örgüt tarafından organize edilen Kumkapı gösterisinin öncü liderlerinden olur. Hamparsum ve kilise Öğretmeni olan ağabeyi Jirayr (takma ismi Mardios) ile Hınçak komitesinin aktif üyelerindedirler. Ağabeyi Jirayr, Moruk lakabıyla Yozgat ve Merzifon olaylarında aktif bir şekilde yer almıştır. Hamparsum kullandığı bir diğer isimde Agop Boyacıyan'dır.³⁵¹ Hamparsum Fransız ihtilalinde önde gelen isimlerden Marat ismini andıran *Murat* takma ismini kullanıyordu. Ayrıca Tıp Okulu son sınıftan ayrılarak komiteci olmaya karar verdiğinde "*Hastalılara çare bulan, şifa dağıtan doktor*" anlamına gelen Murat ismi ona birçok kapının açılmasını sağlıyordu. Mihran Sason'da bir isyanın temellerini atmaya çalışırken hükümet tarafından yakalanmasından sonra, bölgede çalışmaları yürütmek Murat'a kalır. Murat kendisini Sasonlulara Avrupa'dan gelmiş biri olarak gösterir. Sasonlu Ermeni köylüsüne bu bölgede isyanı çıkartırlarsa İngiltere'nin yardım amacıyla balonla asker göndereceğini ve bütün devletlerin Ermenileri himaye etmede hemfikir olduklarını bu nedenle isyan ederlerse Ermeni devletini kısa zamanda kuracaklarını söyler.³⁵²

³⁴⁹ Dadadyan, a.g.e, s.31; Selvi, a.g.m, s.44

³⁵⁰ Ermeni Komitelerinin A'mal ve ..., s.163; Damadyan, a.g.e, s.46

³⁵¹ BOA. Y.EE. D:97. G:52.

³⁵² Cezmi Yurtsever, "*Hamparsum Boyacıyan veya "Haçinli Murat'ın" Tarihi Yol Hikâyesidir*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı -III**, Sayı.62,2014, s.1975-1980

Boyacıyan, Muş ve Sason havalisinin isyan için ne kadar elverişli bir ortam olduğunun farkındadır. Bu bölgede çalışmalarını yürütmek için güvenilir yardımcıları bulmaya çalışır. Muş Vilayetinde Amerikalı misyoner Jorc bu yardımcıların ileri gelenlerindedir. Bu misyoner gümrük vergilerden muaf olduğu için, muayenesiz geçişlerde silah ve cephane getirip komitacılara dağıtıyordu.³⁵³

2. İSYANIN BAŞLAMASI VE BASTIRILMA SÜRECİ

XIX. yüzyılın son çeyreğine geldiğimizde Fransız İhtilalinin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan diğer azınlıklar gibi Ermenilerinde siyasi çalışmalarını hızlandırdıkları ve değişik örgütler kurdukları görülmektedir. Ermeni Milliyetçilerin kurdukları yapıların nihai emelleri Ermeni halkın kurtuluşu olsa da kesin bir programları yoktu. Karl Marks'ın "*bir düzine program yerine bir eylem daha önemlidir*" sözünden hareketle Ermeni komiteciler belirli bölgelere silah ve askeri malzeme yığmaya başladılar. Ermeni milliyetçi komitacılar önderliğinde, Ermeni köylü halkı desteğiyle Anadolu'nun farklı bölgelerinde isyan çıkarmak için düğmeye basarlar.³⁵⁴

A.SASON İSYANININ BAŞLAMASI

Sason Kazası, Ermeni Milliyetçi Komitacılar tarafından isyan için belirlenen önemli merkezlerden biriydi. Adını daha çok Ermeni isyanlarıyla duyuran Sason, dönemin mülki teşkilatına göre 100'den fazla köyüyle birlikte Bitlis Vilayetine bağlı bir kaza idi. En yakın şehir merkezi olan Muş'a 14 saat mesafedeki kaza, Mutki ve Garzan'ın yakınlarında bulunuyordu. Arazisi oldukça sarp ve dağınık olan Sason, bu nedenden dolayı hükümetin nüfuz ve etkisinden uzaktı. Sason dağlarında Kürtçe, Arapça, Zazaca, Ermenice karışımı dil konuşulurdu. Hınçak militanları Sason bölgesini rastgele tercih etmiş değildiler. İsyân merkezi olarak seçilmesinin nedenleri vardı. Birinci sebep, bölgenin kendine has coğrafi yapısı propaganda faaliyetlerinin daha rahat ve başarılı şekilde yürütülmesine olanak sağlıyordu. Milliyetçi Ermeni gençlerin buraya yönelmesinin bir diğer sebebi ise Sason'da, Ermeni nüfusunun diğer bölgelere göre daha fazla olması patlak verecek bir isyanın başarı şansını

³⁵³ İrtem, a.g.e, s, .20-21

³⁵⁴ Selvi, a.g.m, s.46

yükseltiyordu.³⁵⁵ Sason bölgesinde uzun senelerdir yaşayan Ermenilerin Osmanlı Ermenilerinden ayrılan bir diğer özellikleri ise bu dağlarda Devlet ve Aşiret baskısından uzak silah taşıyabiliyorlardı. Silaha yabancı olmayan bu bölgeye isyan için fazla bir silah yığınağı yapmaya da gerek kalmıyordu.³⁵⁶

Mehmet Hocaoğlu eserinde Sason'da Müslümanların yoğun olarak yaşadıklarını, Ermenilerin 1875 yılında sonra bölgede yaşananlardan dolayı artmaya başladığını kaydeder. Sason'da Ermenilerin dışında çok farklı Kürt aşiretleri de bulunmaktaydı. Badıkan, Hıyan, Bekiran, Şigo, Beleki (Bidri), Garzan (Ğarzi), Sasuni, Kûrri Sason mıntıkasında o dönem bulunan başlıca aşiretlerdir. Bu aşiretler birçok kaynak eser ve Osmanlı arşiv belgelerinde farklı yazılış şekilleriyle ifade edilmektedir.³⁵⁷

Ermeniler Sason'da tutunabilmek için Kürt aşiretleri ile yakınlaşmaya başladılar. Talori Vadisi uzun birbirine paralel keskin vadilerin bulunduğu suyu bol ve hayvancılığa uygun bir bölgeydi. Talori Vadisi bölgede etkin olan Bekiran Aşiretinin başta olmak üzere Kürt aşiretlerinin yazlık yaylasıydı. Ermeniler, Bekiran Aşiretini buradan çıkarmak için Kürt aşiretleri arasında yaşanan çelişkilerden faydalanmaya çalıştılar. Bekiran Aşiretini buradan uzaklaştırıp bölgeyi kendi ellerine almak için önce Hıyan ve Sason'daki diğer Kürt aşiretlerine yanaştılar. Kendilerini ağaların her emrine uyan kul, köle durumunda gösterdiler. Böylece bu aşiretlerin himayesine girmiş göründüler. Kürt aşiretleri ile ilişki geliştirdikten sonra bölgenin önemli Ermeni kurumları olan Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırları rahipleri ve keşişleri gibi görevlilerin yardımıyla Bekiran Aşireti hakkında payitahtta şikâyet dilekçeleri göndermeye başladılar. Bekiran Aşireti ile girilen güç savaşında diğer Kürt boyu ile dostluk geliştirdiler. Ermeniler bu bölgede Kürt Bekiran Aşiretine belli bir vergi veriyorlardı. Bu şikâyetlerde amaç Bekiran Aşiretinin Talori vadisine girişini devlet eliyle yasaklamaktı. Hükümet ilk zamanlar Ermenilerin bu şikâyet dilekçelerini dikkate aldı. Sason'da olay mahallinde gerekli incelemeyi yapmadan Bekiran Aşiretinin hayvanlarını yazın Talori vadisine götürmelerini yasakladı. Ermeniler Bekiran Aşireti üzerine saldırılarına devam ettiler. Geleneksel mevsimsel geçiş

³⁵⁵ Uras, a.g.e, s.471-472; Burkay, a.g.e, s.425

³⁵⁶ Taha Niyazi Karaca, **İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.289-290

³⁵⁷ Hocaoğlu, a.g.e, s. 200

güzergâhı olan yollarını kestiler. Bu geçişler Kürtlerin hayatlarını idame ettirmek için hayati öneme sahipti. Ermeniler bu göçleri engelleyerek Kürtleri bir anlamda kışkırtma yoluna gittiler. Bu yaşananların ardından tahmini 700 kadar Bekiranlı Müslüman ve 700 Ermeni karşı karşıya geldi. Bu üç günlük savaşı Kürtler kazandılar. Ermeniler dağlara doğru kaçtılar. Şenik, Semal, Geliyegüzan gibi köyler intikam amacıyla Kürtler tarafından tahrip edilir. Ermeniler gruplar halinde dağlardan inerek intikam almaya çalışırlar.³⁵⁸

Osmanlı Devleti, Ermeniler orada haksızca şiddete maruz kalıyor diye Kürt aşiretleri üzerine askeri kuvvet gönderir. Böylece bölgenin tasarrufunu kendi ellerine geçiren Ermeniler bölgede sayısal olarak üstünlüğü ele geçirmek için Muş ve Diyarbakır gibi çevre yerlerden Ermeni'yi göç ettirip buraya yerleştirdiler. Bölgede eskiden 3 Ermeni köyü varken bu sayı yakın bir zamanda 14 köye ulaşacaktır. Kısa bir zaman diliminde sayıları artan Ermeniler Sason Talori'nin asi coğrafyasının verdiği özgüvenle devlete vergi vermemeye ve devletin memurunu, jandarmasını bölgeye sokmamaya başladılar. Bölgede başlarına buyruk bir nevi muhtariyet inşa ettiler.³⁵⁹

Sason'da cereyan eden ilk isyanın öncüleri Mihran Damadyan, Kevorg Çavuş, Sehenik Grgo, Hrair Dzoghk, (gerçek adı Armanek Gazaryan) ve Hamparsum Boyacıyan liderliğindeki Hınçak örgütü üyeleri tarafından organize edilmiştir. 1890 yılında Mihran Damadyan Sason Ermenilerini harekete geçirmek için Atina'dan Sason'a hamal kılığında ve Melkon Hurşit adı altında bölgeye gelir. Mihran daha önce okul öğretmeni olarak geldiği Sason'a şimdi Ermeni Devrimci Hareketinin en temel havarisi olarak geliyordu. Elinde asası, sırtında çantası ile bir köylü kılığında bir köyden diğer bir köye gidiyordu, bir gün değirmenci, bir başka gün odun satıcısı, başka bir gün de camide bir Müslüman gibi ibadet eder gibi görünüyordu. Eski ve yeni Ermenice Türkçe, Fransızca, İngilizce, Yunanca bilen, aynı zamanda İspanyolca ve Arapça anlayan Damadyan 3 yıl var gücüyle bölgede dolaşarak bir Ermeni ayaklanması için çalışır. Halk içerisinde çeşitli tahrik ve telkinlerde bulunur. 1891 yılı son aylarında Mihran ve arkadaşları Taloride bir karışıklık yaratmayı başarırlar. Haveran, Bekiran, Mamizan, Silvan ve H(G)arzan gibi Müslüman aşiretler ile Talori,

³⁵⁸ Justin Mccarthy, "Europeans And The Sasun Rebellion", **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) ,Türk Tarih Kurumu (23 Ocak 2014)**, TTK, Ankara 2015, s.3-4; Hocaoğlu, a.g.e. s.200

³⁵⁹ Hocaoğlu, a.g.e, s.200

Andok ve Dsovasar (Zoveser) Ermeni köyleri arasında çatışmalar yaşanır. Sason olaylarının hazırlayıcısı olan bu çatışmalarda hazırlıksız yakalanan Müslümanlar ağır kayıplar verirler. Damadyan bu yerel çatışmaları Dalvorig adlı şiirinde övmüştü. Yürüttüğü propaganda Sason Ermeni köylüsünü ürkütür. Halk bu adamı devlete ihbar eder. Yapılan takibatın ardından, Damadyan ve öncü kadrolardan Sasunlu Kevork Çavuş 1893 yılı Haziran ayında yakalanır. Damadyan, İngilizlerin yoğun baskısı nedeniyle serbest bırakılmıştır.³⁶⁰

Mihran'ın yakalanması Sason olaylarını durdurmaz. Mihran yerine Hrair Gzhoghk komitecilerin lideri olur. Sasunlular, Semal köylülerini kutsal liderlerine ihanet eden hainler olarak ilan ettiler, onlar ile olan münasebetlerini kestiler. İlk dönem yaşanan çatışmalarda Ermeni kaynaklarına göre 200 Sasunlu Ermeni ölümlerine Müslümanlardan 1000 kişi ölmüştü. Yarım kalan isyan ateşini yakmak için Hamparsum Boyacıyan bölgeye gelir. 1894 yılında Şenik'te köyün lideri Grgo'nun evinde yapılan toplantıda Mihran'ın arkadaşı Murat devrimcilere ve Sasun sivil insanlarına nutuk atarak zorlu bir mücadele döneminin başlayacağını söyler.³⁶¹ Bölgede Murat kod ismini kullanan Boyacıyan padişah takibinden kurtulmak için eylem bölgesine gariban bir köylü kıyafeti ile gelir. Zaman zaman bölgede vaaz ve nasihatler veren hastalıklara çare bulan "İslam Şeyhi" görünümü ile propaganda çalışmalarını sürdürüyordu. Tıp bilgisi sayesinde yoksul köylünün güvenini kazanır. Ermeni köylülerin köle olarak Kürt aşiretleri tarafından ezildiği görüşlerinden hareketle Sason Ermenilerini silahlanmaları ve Kürtlere karşı eylemlere girişmeleri yönünde kışkırtıyordu. İsyana başlaması ile İngiltere başta olmak üzere Hristiyan Avrupa dünyasının feryatlarına ses vereceğini ve başarılı olacakları yönünde telkinlerde bulunuyordu.³⁶²

Osmanlı Devleti Sason olaylarında ilk zamanlar olaylara müdahale etmedi. Osmanlı Devleti, ilk günlerde Sasun Ermenilerinin, devlete karşı savaşmadıklarını düşünüyordu. Devlet payitahttan bakınca olaya yerel bir Ermeni- Kürt çatışması olarak görüyordu. Ancak sonrasında Ermeni isyancılar resmi görevliler, tahsildarlar

³⁶⁰ Damadyan, a.g.e, s.47-49; Sasuni, a.g.e, s.185

³⁶¹ Damadyan, a.g.e, s.50-51

³⁶² Yurtsever, a.g.m, s.7-9; Hocaoğlu, a.g.e, s.200; Sonyel, a.g.e, s.197

ve jandarma gibi unsurlar ile tartışmaya ve bazı bölgelerde çatışmaya başlayınca Osmanlı Devleti olaya müdahale etmeye başladı.³⁶³

1892 yılında Sason dağlarında Ermeni Çeteler artmaya başlar. Bu durum karşısında Dördüncü Ordu Komutanlığı 25 Aralık 1892 yılında durumu rapor olarak saraya bildirir. Kış ortasında Ermeniler yeni çeteler kurmak için çalışırlar. 1893 yılı Haziran atı ile Ermeni Çeteler Talori Vadisini kapsayan bölgede toplanmaya başlarlar. Hükümet bu çeteler ve Kürt aşiretler arasında yeni çatışmaların çıkmasından ve olayların büyümesinden endişeleniyordu. Boyacıyan'ın propagandası özellikle Şenik, Semal, Geligüzan, Herenk başta olmak üzere Talori Vadisinde bulunan Ermeni köylerinde karşılık bulur. Bu yerlerden ve Muş, Kulp ve Silvan gibi çevreden gelen 3000 kadar Ermeni çeteci ayaklandı. Taloride ilk patlak veren bu olaylarda 9 Ermeni ve 3 Müslüman hayatını kaybetmiştir.³⁶⁴ Diyarbakır'dan Hıyan Aşiretinin yaşadığı bölgeye (Günümüzde Sason Yücebağ Beldesi ve çevre köyleri) geçen Ermeni komiteciler bölgedeki Müslüman ahaliye küfür etmek yoluyla onları kışkırtıyor ve fırsat buldukça Müslüman ahaliye fiziki saldırı gerçekleştiriyorlardı. Ermenilerin bu saldırgan ve kışkırtıcı tavrı karşısında o bölgede kalabalık olarak bulunan Hıyan ve Bekiran Aşiretleri arasında öfkeye sebep oluyordu. Müslüman Kürtler bu dağ coğrafyasında kendi güvenlikleri için önlem almaya başlıyorlar. Halkının tamamı Ermeni olan Şinik (Şenik), Simal (Semal, Kürtçe üçevler anlamında) , Geligüzan (Kürtçe, Cevzlidere anlamında) ve Talori'de bulunan köyler arasında Ermeniler kendi aralarında cephane alışverişi yapıyor. Ayrıca bu köylerde yaşayan Sason Ermenilerinin, Ermeni isyancılarının bu köylerde saklanmasına müsaade ettikleri devlet belgelerinde geçmektedir. Geligüzan ve Talori mıntıklarında bulunan bu isyancıların Sason Kaymakamlığına ve hükmet güçlerine saldırı gerçekleştirme planları olduğu devlet tarafından tespit edilmiştir.³⁶⁵

Birinci Sason İsyanı çıkışı hakkında farklı tezler ortaya koyan bir kısım araştırmacılar bulunmaktadır. Ermeni Tarihçiler Raymond Kevorkian, Vahakn N. Dadrian Sason olaylarının çıkışı hakkında farklı tez ileri sürmektedirler. İddiaya göre

³⁶³ Mccarthy, a.g.m, s.3-5

³⁶⁴ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s.110-111; Sonyel, a.g.e, s.198

³⁶⁵ Hamdi Doğan, "*Sason Ermeni İsyanları*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde 2000, s.19; Hocoğlu, a.g.e, s.201

isyanın patlak vermesinin en önemli sebebi çifte vergilendirme meselesiydi. Ermeniler sadece görünürde merkezi hükümeti temsil eden mültezime değil, mahalli Kürt ağalarına da vergi ödemeye zorlanıyordu. Dönemin Fransız Kronikçisi Victor Berard yazdıklarına göre Sason olayları bölgede “*aynı anda iki efendiye birden hizmet edemeyiz*” diyen üç Ermeni dağ köyünün direnişiyle başlamıştır. Kevorkian, Sason olaylarının isyan olmadığını yerel yönetici Muş valisinin bir kışkırtması olduğunu iddia eder. Ermeni tezine göre, Muş Valisi yıllık vergi almak için Sason’a askeri birlik gönderir. Hâlbuki Ermeni köylüler daha yeni Kürt ağaların istediği vergileri yeni vermişlerdi. Sason Dağlı Ermenileri devlet tahsildarları ve askerlere şimdi istenilen miktarı ödeyemeyeceklerini bu nedenle kendilerine bir süre verilmesini isterler. İddiaya göre Ermeni köylülerin bu isteğine karşılık askerler, Ermenilerin ileri gelenlerini hapse attığı ve katlettiği ve bir köyü yaktıkları iddiası vardır. Bu tezler kimler tarafından gönderildiği net olmayan Muş Piskoposluğuna gönderilen mektuplara dayandırılır.³⁶⁶

Dadrian, Sason kırsalında patlak veren olayların büyümesinde Hınçak Örgütünün rolü olduğunu kabul etmektedir. Ermeni devrimci partilerinden olan Hınçakların müdahalesi ve iki liderini ajitasyon yoluyla bir silahlı ayaklanma örgütleme çalışmalarına göndermeleri durumu daha vahim bir hale getirmiştir. Dadrian, tespitiyle olayların dallanıp budaklanmasında Hınçakların sorumluluğunu kabul etmektedir.³⁶⁷

B. MÜSLÜMAN AŞİRETLERİN VE OSMANLI DEVLETİ’NİN OLAYLARA DAHİL OLMASI

1890 yıllarından öncesi göz ardı edilirse olaylar doğru tahlil edilemez. Sason’da yaşananlar, tarihte yazılanlardan çok farklı cereyan etmiştir. 1894 yılında Sason Ermenilerinin hem Kürt ağalara hem devlete vergi vermeyiz diye Hınçak komitacıları önderliğinde başlattıkları olay Osmanlı payitahtına “Ermeni ayaklanması” biçiminde yansıtılır. Osmanlı Devleti askeri güçlerini bölgeye sevk eder. Devlet askeri bir hareket için gerekli tedbirleri almaya başlar. Muş ve Bitlis bölgesinden isyan bölgesine 4.Ordu Komutanı Zeki Paşa öncülüğünde askeri tabur

³⁶⁶ Dadrian, a.g.e, s.180-181, Kevorkian-Paboudjian, a.g.e, s.49

³⁶⁷ Dadrian, a.g.e, s.181

sevk edilir. Muş'ta bulunan iki dağ topu ile güçlendirilen asker Alay Komutanı Salih Bey komutasında bölgeye sevk edilecektir. ³⁶⁸ Osmanlı Devleti Sason Talori bölgesinde olayların büyümemesi için gerekli olan önlemleri almak için yoğun çalışma yürütür. 1310 tarihli Osmanlı belgesinde “Talori civarında Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatışmanın bir an önce önlenmesi...” aynı yıl başka bir belgede “*Taloride Ermeniler ve bazı Müslüman aşiretler arasında çıkan çatışmanın önlenmesi için gerekli tedbirlerin alındığı...*” ³⁶⁹ ayrıca devlet Talori’de çıkan çatışmalarda ova Kürt aşiretlerinden olan Reşkotan ve Bekiran’ın da olaylara müdahil olmaması için tedbir alındığını belirtir. Başka bir belgede ise Talori adlı Ermeni karyesinde Müslüman ahali ile Ermeniler arasında zuhur eden mukatelenin engellenmesi ve bunun için olayların yatışması için Bitlis Valisi Tahsin Paşa’nın oraya gitmesi gerektiği şeklinde bilgileri dönemin yazışmalarında görmek mümkündür. ³⁷⁰

İsyanın sıcak günlerinde Talorili Ohannes namında birinin Murad’a gönderdiği bir mektupta “ *On iki günden beri muzaffer idik. Fakat bugün asker her tarafımızı sardı. Bizi kılıçtan geçiriyorlar. Akibetimiz ne olacağı malum değildir.*” ifadeleriyle fedailerin Osmanlı askeri karşısından bir çıkış aradığını gösterir. Bu isyancılar üzerine devlet tarafından sevk edilen ve Andok Dağı karşısında Şenik ve Semal karyelerine ikame edilmiş olan iki bölük asakir-i şahaneye isyancılar “*Sizin yeriniz Şam’dır. Oraya gidiniz. Bu yerler bizimdir.*” gibi sözler ile tahrik ediyorlardı. ³⁷¹

İstanbul Hınçak Komitesi şubesi azasından Mihran Damadyan Bitlis’te tevkif edildikten sonra, devlet tarafından aranan isimlerden olan Hamparsum Boyacıyan İstanbul’dan Atina’ya firar eder. İsviçre’de Hınçak Komitesine gider ve orada çalışmalara iştirak eder. Anadolu’ya gizlice giriş yapan Hamparsum genelde Murad adıyla rüfekasıyla beraber Muş ve Sason bölgelerinde ahaliyi ifsada çalışır. Köylüleri silahlandırarak devlete karşı Sason Talori bölgesinde bir ayaklanmanın çıkmasına

³⁶⁸ Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na**, İmge Yayınları, Ankara 1999, s.75; Doğan, a.g.e, s.20

³⁶⁹ BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:27.; BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:31

³⁷⁰ BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:30; BOA. İ.HUS. D:13. G:1310; BOA. Y.A. HUS. D: 277. G: 83

³⁷¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I (1878-1895)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s.80

öncülük edecektir. Birçok kaynakta yer aldığı gibi köylü Ermenilere isyan başlayınca İngiltere'nin balonla asker göndereceğini söyler.³⁷²

Bu talihsiz olaylar sonucunda, Müslüman Türkler ve Ermeniler karşılıklı güvenlerini yitirmiş ve birbirlerini herhangi bir anda genel bir çatışmanın başlamasını bekleyen düşman iki toplum olarak görmeye başlamışlardı. Şiddet yanlısı Ermeniler terör eylemlerini sürdürüyor, bu saldırılar misliyle karşından Müslüman ahaliden karşılık buluyordu. O dönemler Erzurum'da İngiltere Konsolosu olan Windham Graves anılarında, Ermenilerin hedefinin “*tam olarak bir isyan*” değil ama ona benzer bir ayaklanma yaratmak olduğunu yazıyordu. Ermeniler, Osmanlı Padişahının bu olaylar karşısında hemen paniğe kapılacağını ve yerel yetkililerin olaylar karşısında hemen paniğe kapılıp aptalca, “*gayretkeş veya kötü niyetle*” tepki verip cezalar vermesi sonucu durumun bir katliama dönüşeceğini ümit ediyorlardı. Ermenilere yapılacak bu *katliamlara* büyük Avrupa Devletleri kayıtsız kalamayacak ve Ermeniler için olaya müdahale edeceklerdi.³⁷³

Hamparsum Boyacıyan'ın propagandasına kapılıp isyana kalkışan Ermeniler 1894 yazında köylerini boşaltılar. Çoluk çocuklarını dağlarda emniyetli yerlere yerleştirdiler. Dağlarda belirli yerlerde toprak altına uzun süre isyancılara ve ailelerine yetecek yiyecek sakladılar. Murad'ın etkili propagandası sayesinde Ermeni köylüler çakmaklı kaval tüfeklerle, kama, hançer, pala, kılıç ve balta gibi dönemin ilkel silahlarıyla Osmanlı Devleti'ni mağlup edeceklerine inanıyorlardı. Murat önderliğinde isyancılar merkez üs olarak Talori bölgesinin en aşılmaz ve doğal kale görünümündeki Andok Dağını mesken tutular. Andok Dağından Osmanlı kuvvetlerine ve Kürt aşiretlerine karşı direnmeye başlarlar. Murat ve isyancı Ermeniler kollara ayrılıp Sason, Muş, Kulp gibi çevre bölgede bulunan dağ köylerini taciz etmeye başladılar. Sonunda Ermeni isyancılar amaçlarına ulaşmaya başladılar. Müslüman ahalide olaylara ciddi anlamda müdahil olmaya başlar. Bekiran Aşireti ileri gelenlerinden olan Ömer Ağa'nın kardeşinin oğlu Hacı Ağa'nın karnını barutla doldurup ateşlediler. Geliyegüzan köyünde sadece 3 Müslüman aile vardı. Komiteciler bu ailelerin namusuna el attıktan sonra hepsini öldürdüler. Müslüman köylerinde otuza

³⁷² Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s.3-4;56-57

³⁷³ Sonyel, a.g.e, s.199

yakın Müslüman halkı farklı ve vahşiyane şekilde öldürmüşler. Ermeni Komitacılar, iddiaya göre İslam dinine ve Osmanlı Devleti'ne ağza alınmaz küfürler ediyor ve Müslümanların boynuna haç takarak sokaklarda dolaştırıyorlardı. Ayrıca komitacılar “*yaşasın Kralımız Murat*” diye bağıyorlardı. Bu olaylar Müslümanları çok kızdırır Bekiran, Badıkan gibi aşiretlerde karşı intikam saldırıları gerçekleştirmeye başlarlar.³⁷⁴ Devlet yetkilileri Müslüman halkın galeyana gelip saldırılara karşılık vermemesi için yerelde gerekli tedbir almaya çalıştığı, Halifelik gücü vasıtasıyla bu olayların önüne geçilmeye çalışıldığı dönemin belgelerinde özellikle vurgulanmaktadır. Bu davranış ile İngiltere'nin Talori meselesini suiistimal etme durumu engellenmeye çalışılır.³⁷⁵

Olay basit bir isyandan çıkıp Müslüman Kürt ve Ermeni Komitacılar arasında şiddetli bir savaşa doğru evrilmeye başlamıştır. Devlet bölgeye Muş ve Bitlis çevre vilayetlerden asker sevk etmeye başlar.

Talori olayları esnasında ve sonrasında yaşananlar ile ilgili isyan bastırılması esnasında ele geçen ve Londra'da basılmış olan Ermeni Hınçak gazetesi olaylar ile ilgili ilginç bilgiler verir.³⁷⁶

“Sason savaştadır. Sasonlu kırıyor ve kırılıyor. Dağlarının kibirli kayaları gibi sarp ve metin olan Sasonlunun yüreği muharebe için heyecanlandı. Sasonlular iki yıldır zaten savaşıyordu. Fakat bugün umumi bir ihtilal sedasıyla korkusuzca Sultanın askerini karşılıyor. Sason Ermenilerinin parolası muharebe yoluyla hayata ve ihtilal yoluyla ihtilale gitmektir... Evet, görüyoruz ki ya öleceğiz ya ezileceğiz, lakin her ne biçimde olursa olsun esirliğe son vereceğiz. Bunun içinde ölmek lazımdır. Sason'un bu şanlı ihtilalinde her Ermeni'ye vazife düşüyor... Hele şu sırada Türk askerinin Sason'a doğru ilerlemesini mümkün olduğu kadar engel olmak için her gayreti yapmalıdırlar. Hükümetin ihtilalciler hakkındaki tedbirlerini hükümsüz bırakmak için uygun yerlerde ihtilal çıkarmak lazımdır. İşte Sason'un muhtaç olduğu yardım budur.”

Ermeni Milliyetçileri için Sason ayaklanması başlangıç döneminde moral ve motivasyonu arttıran önemli bir unsur olur. Ermeni milliyetçi yayınlarda Sason artık

³⁷⁴ BOA. Y.EE. D: 160. G: 7. ; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I (1878-1895)**,s.8-85;Hocaoğlu, a.g.e, s.201-203

³⁷⁵ BOA. Y.EE. D: 157. G: 84

³⁷⁶ Hocaoğlu, a.g.e, s.203

sürekli ele alınacak ve bir anlamda bu merkezden hareketle bir mağduriyet durumu yaratılabilecekti.

Bitlis Genel Valisi isyan olarak gördüğü olayları bastırmak için Erzincan'da bulunan Osmanlı askeri birliğinden destek kuvvet istemişti. Ağustos ayı sonlarına doğru, Erzurum'dan yaklaşık yedi tabur asker gönderildi. Andok Dağı ve civarında Geliyegüzan, Şenik Semal bölgelerine askerin sevkiyatı artar, isyancılar sıkı bir takibe alınmaya başlanır. 1310 tarihli Osmanlı Devleti arşiv belgesinde yazıldığına göre Talori bölgesinde isyancı Ermeniler metris isminde toprak siperlerde saklanmaya çalışırlar.³⁷⁷ Bu olaylar yaşanırken mevsimsel olarak o bölgede göç güzergâhında hareket halinde bulunan Kürt aşiretlerde olaylara müdahil olur. Olaylar önemsizken bir süre sonra ciddi boyutlara ulaşır. Ermeniler sert bir tepki göstererek birçok Müslümanı öldürdü. Ve bazı köyleri yaktılar. Bu olaylar Müslümanları çok öfkelenirir, kısa bir süre sonra Bekiranlı Aşiretinden 80 kişi Şenik ve Semal köylerine saldırdı. Ermeni köylüler, Çay ve Köprü Şerif Han tepelerine kaçtılar, ancak iki gün süren çarpışmalar sonunda Ermeniler bu durumu daha fazla sürdüremeyeceklerini anladılar, kadınları, çocukları ve hayvan sürüleriyle birlikte Andok Dağı'na kaçtılar. Silahlı erkekler ise Geliyegüzan'a çekildiler. Bu bölgede 14-25 Ağustos arasında 12 gün boyunca çok şiddetli çarpışmalar yaşandı. Ermeniler kısa bir süre önce Kafkaslardan dönmüş Murat'a haber göndererek ondan yardım isterler.³⁷⁸ 31 Ağustos ile askerler Şenik, Semal, Geliyegüzan bölgesine yönelirler. 600 civarı Ermeni isyancıya karşı harekât başlatılır. Osmanlı kuvvetleri alanda hamiyetini genişlettikçe Ermeni isyancılar arasında kendi içlerinde çatışmalar ve devamında kopmalar başlar. Murat Boyacıyan kendi adamları ile sorun yaşamaya başlar.³⁷⁹

Osmanlı sarayı Sason isyanı ile ilgili sürekli olarak 4.Ordu Komutanı Zeki Paşa tarafından bilgilendirilir. Zeki Paşa Muş Vilayetinden gelerek Andok Dağı keşfinin tamamlandığını ve Şinik, Semal gibi çevre dağ köylerinde rastlanılan eşkıyanın tedip edildiği en kısa zamanda Talori bölgesinin tamamen ıslah edileceğini ve komitacıardan temizleneceğini bildirir. 1894 yılı Ağustos ayı boyunca mücadeleler devam eder.³⁸⁰ Sonbahar başlangıcı ile Sason Talori isyanı kontrol altına alınmaya

³⁷⁷ BOA. Y.MTV. D:79. G:175

³⁷⁸ Sonyel, a.g.e, s.201

³⁷⁹ Mccarthy, a.g.m, s.6

³⁸⁰ BOA. Y.EE. D: 97. G:39. ; BOA. Y.EE. D:97. G: 46. ; BOA. Y.EE. D:97. G: 25

başlar. 25 Eylül 1894 yılında 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa, Payitahtta Serasker Rıza Paşa'ya çektiği telgrafta bölgede asayişin büyük oranda tesis edildiğini ve harekâtın tamamlandığı müjdesini verir.³⁸¹ 1312 tarihli arşiv belgesinde “*Talori'de toplanan dört bine yakın Ermeni eşkıyasının alınan askeri tedbirler sayesinde tenkil edilip asayişin sağlandığı...*” ifadesi ile Zeki Paşa'nın olayların bittiği yönündeki ilettiği bilgi bir anlamda teyit edilmektedir.³⁸² Fransız Sarı Kitabına göre Sason olaylarında isyanın bastırılmasında şeyh ve imamlar ile Zeki Paşa'nın katkısı büyüktür. Dördüncü Ordu Komutanı olan Müşir Zeki Paşa isyan esnasında yaptığı hizmetlerden dolayı mükâfatlandırılır. Devleti Aliye tarafından padişaha mahsus olan nişan-ı furuğ-efşan ile ödüllendirildi. Bir ay sonrada Teşrin-i Sani'de taraf-ı şahaneden bir kıt'a altın madalyası ile ödüllendirildi.³⁸³ Zeki Paşa'nın, Sason olayları sonrası devlet tarafından taltif edilmesi yurt dışı basınında sürekli olarak Sason'da icra ettiği katliamlara karşılık olarak bu ödüller verilmiştir vurgusu yer almıştır.³⁸⁴

İsyan esnasında askere sığınan, teslim olan Ermeni, kadın, çocuk ihtiyar, sakat ve hatta silahını terk edenlere yiyecek verilmiş, kötü muamele yapılmamış. Devlet yetkilileri, askeri hareket dolayısıyla yerini terk eden ve sonradan geri dönen Ermenilerin bıraktıkları mal ve hayvanları onlara geri vermişler, henüz dönmeyenler ise devlet yetkililerin tespit edeceği süre içerisinde hayvanlarının kendilerine verileceği bildirilmiştir.³⁸⁵ Devlet yetkilileri Talori Ermeni isyanında yer almayan itaat ve sadakat içinde kalan Ermeni ahalisinin, Ermeni eşkıyasının uzaklaştırılmasından dolayı teşekkürü bildiren evrakların gönderildiğini bildirmektedir. Ayrıca Sason Ermeni olaylarında yaşanan karmaşadan dolayı Şenik, Semal ve Talori bölgesini terk ederek Sason tarafına firar eden Ermeni ailelerine ait eşya ve hayvanların Bekranlı ve Badıkanlı Kürt aşiretleri tarafından gasp edilerek kendi aralarında taksim edildiği haberleri başkente gider. Devlet yetkilileri, yerel yöneticilerden Badıkan ile Bekiran Kürt aşiretleri ve yandaşlarının tecavüzlerinin engellenmesi için gerekli tedbirlerin derhal alınması istenmektedir.³⁸⁶

³⁸¹ Doğan, a.g.e, s.27.

³⁸² BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:39

³⁸³ Edouard de Driault, **Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, (Mütercim. Nafiz-Yay Hazırlayan Emine Erdoğan), Berikan yayınları, Ankara 2005, s.382

³⁸⁴ BOA. HR. SYS. D:188. G: 37; BOA. HR. SYS. D:2844 G:42

³⁸⁵ Hocaoğlu, a.g.e, s.205; Doğan a.g.e, s.27

³⁸⁶ BOA. A.}MKT. MHM. D:750. G:15; BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:40

C. HAMİDİYE ALAYLARI VE ZİLAN ŞEYH'İNİN SASON İSYANINDA ROLÜ

Sason İsyanı ilk safhasında Ermeni komitacılar, Sason dağlarında Kürt aşiretler üzerinde bir tahakküm kurmaya çalışırlar. Sason Kürt aşiretleri karşılık vermeye başlar. Osmanlı Devleti resmi güvenlik görevlisi ile müdahale edince isyan başka bir safhaya girmiş olur. Osmanlı Devleti, resmi askeri birlikler yanında kısa bir süre önce Kürt aşiretlerinden tesis edilmiş olan Hamidiye birliklerinin bir kısmını da isyan bölgesine sevk etmiştir. 01 Rebiyülevvel 1312 tarihli belgede Talori'de Ermeni fesatçıların tenkili için henüz tam olarak tanzim altına alınmamış olan Hamidiye Alaylarının bölgeye gönderildiği bu Alaylara Haydaranlı Aşiret mensubu kişilerinde katıldığı, tam bir askeri düzenden uzak olan bu Hamidiyelerin *Hükümeti Seniye'nin* başını sonradan ağrıtabileceği İngiliz Sefirliği tarafından Osmanlıya bildirilmişti. Osmanlı Devleti bu yönde daha dikkatli olamaya çalışmış ve Hamidiye birliklerinin daha nizamlı ve tertipli olması için gayret gösterir. İngiltere Hükümeti, Sason olaylarında Hamidiye birliklerinin kullanılmasını sürekli Osmanlı Devleti'nin karşısına koymaya çalışmıştı.³⁸⁷ Tarihçi Mccarthy, Sason isyanında devletin resmi ve düzenli askerinin isyanın bastırılmasında görev aldığını söylemektedir. Bölgeye gelen kuvvetler içinde düzensiz Hamidiye Kürtleri gibi aşiret bireylerinin olmadığını Hamidiye Alayları konusunun fazla abartıldığını, Sason isyanı bastırılmasında rolünün olduğu iddiasının gerçeklerle ilgisinin olmadığını savunmaktadır.³⁸⁸

Zeki Paşa tarafından kurulmuş olan Hamidiye birlikleri Erzincan'dan Geligüzan'a sevk edilmiş ve yaklaşık on bin kişilik Ermeni grubunu püskürtmeyi başarmıştı. Ermenilerin birçoğu, Andok Dağı'na kaçarak orada mevzilenmiş, ancak kısa sürede askerlerle Müslüman aşiret mensupları Ermeni savunma hattını yarmış, çevrede arama yaparak aralarında Tolorili Ermeniler de dâhil, önlerine gelen herkesi sert bir biçimde cezalandırmışlardı. Bu sırada Osmanlı güçleri de bölgeye ulaşmıştı. Müslüman aşiretleri tarafından, aralarında masum insanların da bulunduğu Sasun Ermenilerine bu sert cezayı uygulamasının nedeni, asi Ermeniler dağa kaçarken önlerine gelen bütün köyleri yakıp yıkmış, Müslüman halkı da vahşi bir şekilde

³⁸⁷ BOA. Y.A.HUS. D:308. G: 5; BOA. Y.PRK. ASK. D: 101. G:43.; BOA. Y.EE. D:96. G:1

³⁸⁸ Mc carthy, a.g.m, s.4-6

katletmişlerdi. Dağlara doğru kaçan asiler, geride kalan Ermenilerin de Müslümanlarca intikam sebebiyle öldürüleceklerini ve bu vahşetin Batılı güçlerin müdahalesine neden olacağını biliyorlardı. Müslüman halk haçı öpmeye, dinlerini inkâr etmeye zorlanmış, bunu yapmayanların burun ve kulakları kesilmiş, gözleri oyulmuştu. Müslüman kızlar her şekilde kirletilmiş ve sonrada vahşice öldürülmüştü.³⁸⁹ Sason bölgesinde yaptığımız görüşmelerde geçmişte Müslüman halka uygulanan vahşet ile ilgili bugünde bilinen olayları dinleme fırsatını bulduk. Seyfeddin Basınç ve Sabri Çelik gibi yaşlı ve geçmişi iyi hatırlayan bu şahıslarla yaptığımız görüşmelerde ilginç bilgiler verdiler. “ *Eskiden Sason’da Ermeniler Kürtler burada ortak bir hayat sürüyorlardı. Fedai ismi verilen buranın Ermenilerinden olmayan yabancı gençlerin bu dağlara gelmesiyle burada huzur bozulmuştur. Ermeniler bunların kışkırtmasıyla isyan eder. Kürtler ile çatışmalar başlar bu kavgalarda belki bazı Kürtlerde yanlış yapmıştır. Ancak fedailer ve adamları Müslümanlara çok kötü işkence etmişlerdi. Kavar adlı köyde yakaladıkları Müslümanları bir kumaş cekete cep yapar gibi canlı olan bu insanların vücutlarında bıçakla derilerini keserek cep yapıyor ve birçok farklı şekillerde öldürüyorlardı.*” Sason’da geçmiş dönemde Ermeni fedailerinden tarafından yakalanan Müslümanlara canlı bir şekilde uygulanan vahşet anlatımlarına şehrin birçok yerinde denk gelmek bugünde mümkündür.³⁹⁰

Sason Kazasında Ermeni halk ile Müslüman Aşiretler arasında cereyan eden şiddet olaylarında birçok kaynakta ismi sıkça geçen ve yaşanan bu şiddet olaylarının baş sorumlularından biri kabul edilen kişi Zillan Ziyareti Şeyhi Mehmet Efendi’dir. Zillan Ziyareti, bugün Yeniçağlar köyü ismini almıştır. Yeniçağlar köyü (Zillan) Sason İlçesi yolu üzerinde olup idari yönden günümüzde Batman’ın Kozluk ilçesine bağlıdır. Zilanlı Şeyh Mehmet (Yerel ismi ile Şeyh Mehemedê Zillî) türbesi de Zillan ziyaret bölgesinde bulunmaktadır.³⁹¹

Sason Ermeni Olaylarında Ermenilere büyük bir zarar verildi. Tezini savunan Ermeni yanlısı birçok kaynakta Zilan Şeyhi Sason olaylarının temel kışkırtıcısı olarak zikredilmektedir. Garo Sasuni, eserinde 1894 Osmanlı yapacağı sefer için Müşir Zeki Paşa’nın bölgeye gönderildiğini, paşanın ise bölgedeki bütün aşiretlere ilkbahar ayında

³⁸⁹ Sonyel, a.g.e, s.201-202

³⁹⁰ Seyfeddin Basınç,(109 Yaş), Sason Ergünü Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi:26.09.2015); Sabri Çelik, (78 Yaş), Dereköy Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 10.07.2015)

³⁹¹ “Zillan Yeni Çağlar Köyü” [http://zilan72.blogcu.com/zilan-yenicaglar-koyu/6859862\(12.09.2015\)](http://zilan72.blogcu.com/zilan-yenicaglar-koyu/6859862(12.09.2015))

yapacak harekât için hazır olmaları emrini verdiğini söylemektedir. Devlet bu harekete bir cihat karakteri kazandırmaya çalışır. Sasuni'ye göre Zilan ve Duderyan Şeyhleri sahneye çıkıp çok sayıda Kürt aşiretini Sason olaylarında müdahil olmasını sağladılar.³⁹² Günümüz araştırmacılarından Jelle Verheij, 1894 yılında yaşanan olayların büyümesinde o vakitler Sason'da büyük nüfuz sahibi olan Silvan yakınlarında ikamet eden Zilanlı Şeyh Mehmet ile dönemin Bitlis Valisinin etkisinin büyük olduğunu ifade etmektedir.³⁹³

1895 yıllarında Diyarbakır'da Fransız Konsolos Vekili olarak görev yapan Gustave Meyrier, Diyarbakır şehrinde Ermeni ve Müslümanlar arasında yaşanan ve gittikçe yükselen gerginliğin baş sorumlularından biri olarak Sason'lu Zilan Şeyhini gösterir. Konsolos Vekili Meyrier'in İstanbul Fransız Elçiliğine gönderdiği telgraflarda Zilanlı Şeyh Mehmet'in Ramazan ayında 100 adam beraberinde şehre geldiğini söyler. Zilan Şeyhine eşlik edenlerden 19 tanesinin Kürt aşiret lideri olduğunu ve bunların tamamının Sason olaylarında yer aldığını iddia eder. Zilanlı şeyh ve beraberinde getirdiği adamların Sason olaylarında aldıkları görevde muzaffer oldukları için kendilerini iyi bir Müslüman gördüklerini belirtir. Diyarbakır'a gelen bu Zilan Şeyh'i ve ekibinin Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırtan baş provokatörler olduklarını iddia eder.³⁹⁴

Sason Zilanlı Şeyh Mehmet Efendi'nin Diyarbakır'da olduğu ve İslam ahalisi üzerinde şehirde bir takım heyecanlara sebep olduğu iddiası dönemin İngiliz ve Rus Sefaretleri tarafından da dile getirilmektedir. İlerleyen günlerde İngiltere, Fransa ve Rusya baştercümanlarından oluşan Düvel-i Selase Sefaret tercümanları birlikte Hariciye Nezaretine başvuracaklardır.³⁹⁵ Osmanlı Devleti'ne iletilen şikâyetinde, Zilan Şeyh'inin geçen cuma günü Behram Paşa Camisi'nde bir hutbe verdiğini, hutbede Diyarbakır Müslümanlarının imanlarının güçlü olmaması nedeniyle onları azarlayarak Hristiyanlara karşı tahrik ettiğini, kendi memleketi olan Sason'daki Kürtlerin devlete karşı isyan eden Hristiyanlara karşı silahlanarak din ve mezheplerine daha sahip göründüklerini ifade etmiş. Şeyh'in bu kışkırtmalarından dolayı Vilayette yaşayan

³⁹² Sasuni, a.g.e, s.184-185

³⁹³ Jelle Verheij, "*Diyarbakır ve 1895 Ermeni Krizi*", **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.240

³⁹⁴ Oktay Bozan, "*Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Elazığ 2012, s.116-117

³⁹⁵ BOA. BEO. D:590. G:44192

Hristiyanların “*kemal-i derecede telaş ve endişe üzere olduklarından*”³⁹⁶ Zilan Şeyh’inin Mekke’ye gitmek üzere orada olduğu tahmin edilmekle beraber bu duruma devletin mahallinde hemen müdahale etmesi istenmektedir. 26 Ramazan 1312 tarihli arşiv belgesinde Zilanlı Şeyh Muhammed (Mehmet) ile Bekiran Aşireti ağası Ömer’in dönemin ülke içi pasaportu anlamına gelen mürur tezkiresi almadan Diyarbakır’dan Hicaz’a gittikleri için Heyet-i Tahkikiye’ce sorgulanmaları için Muş’a iadeleri istenmektedir.³⁹⁷

Rus General Mayewski, Doğu Anadolu Raporunda Sason olaylarının çıkış sebeplerini saydığı kısımda iki hususun altını çizmektedir. Birinci sebep Damadyan gibi ileri gelen komitacıların Ermeniler arasında yaptıkları propaganda, ikinci sebep ise bu politikaya karşı olarak Sason’da Kürt Şeylerinin yürüttüğü karşı dini propagandayı olayların temel nedeni olarak saymaktadır.³⁹⁸ Ermeni iddialarını dünya gündeminde savunan ünlü Mavi Kitap adlı eserin birçok yerinde Zilan Şeyhi ismi geçmektedir. Kitapta yer alan iddiaya göre 1915 yılına giden süreçte Hükümet, Belek, Bekran, Şego gibi Müslüman aşiretleri ve Zilan Şeyhi’ni silahlandırmıştır. Bu Silahlı güçler Zilan şeyhi öncülüğünde Sason’un kuşatılmasını ve devamında Ermenilerin buradan çıkarılması sürecinde aktif rol aldığı iddia edilmektedir.³⁹⁹ Dönemi anlatan bir birçok yazılı kaynakta Sason olaylarında Zilanlı Şeyh Mehmet Efendi’nin (Şeyh Mehemedde Zilan) kilit bir rol oynadığı ortak bir tespit olarak vurgulanmaktadır.

Sason ilçesinde yaptığımız saha çalışmasında ise yazılı kaynaklarla belirtilen hususları destekleyen bilgilere fazla ulaşamadık. Sason Yücebağ bölgesinden olan M.Şahin Omaç, “*Bu bölgede çok eski dönemlerden beri, Silvan düzlüğünde bulunan Zilan köyünden Yücebağ bölgesine doğru bütün Hıyan, Bekiran ve Badıkan Aşiretlerinin bulunduğu bu bölgelerde Şeyh Mehemedde Zilan ve tarikatının bariz bir üstünlüğü hep vardı. Hıyan başta olmak üzere bu aşiretler şeyhin bir dediğini iki etmezlerdi. Kulp tarafına doğru gidildiğinde ise burada Duderyan Şeyhlerinin daha baskın olduğu görülür.*”⁴⁰⁰

³⁹⁶ Bozan, a.g.e, s.117

³⁹⁷ BOA. İ.HUS. D: 35. G: 1312.

³⁹⁸ Mayeski, a.g.e, s.172

³⁹⁹ James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere yönelik Muamele 1915-1916**, C.I, (Çev. Ahmet Güner), Pencere Yayınları, İstanbul 2005, s.250

⁴⁰⁰ M.Şahin Omaç, (52 Yaş), Sason Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

Sason Ergünü köyünde yaşayan ve kendi ifadesi ile 1906 doğumlu olan Seyfeddin Basınç adlı köylü bu konu ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır. “Şeyh Mehemed Zilan Sason’da İslamiyet’in yayılması ve gerçek şekliyle yaşanması için bu dağlarda çok emek vermiştir. Burada Arap, Kürt bütün Müslümanlar onu sayar ve saygı gösterirlerdi. Ben çok küçüktüm hayal meyal hatırlıyorum Ruslar Osmanlı ile savaşa girmişlerdi. Millet perişan olmuş, Ruslar Sason sınırında olan Gazê Perperine (Perperin Tepesi) kadar gelmişlerdi. Müslümanlar Muş ve Bitlis tarafına kaçıp geliyordu. Rusların buraya gelmesiyle Ermeniler daha bir saldırgan olmaya başladılar. Şeyh Mehemedê Zilan müritlerini alarak Gazê Perperine’de Müslümanlara yardıma gelmişlerdi. O zaman Müslümanlar şimdiki gibi değil birlikti. Kürt, Türk, Arap herkes Kaniya Şeyh (Şeyh Çeşmesi) bölgesinde toplanırlar. Hep birlikte Ruslara direnirler. Rusların yenilmesinde Zilanlı şeyhin kerametleri çoktur.” Zilanlı şeyhin manevi etkisi ile ilgili anlatımlar ve ilginç hikâyeler bugünde ilçenin birçok yerinde anlatılmakta şeyh ve ailesine büyük hürmet duyulmaktadır.⁴⁰¹

D. İSYANIN BASTIRILMASI VE SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Sason olaylarının kontrol altına alınmasında Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa’nın rolü çok büyüktür. 4 Eylül 1894 ile isyan kontrol altına alınmaya başlanır. Talori’nin Hartuk Höyü kırsalında bir mağara içinde Murat ve komitacı arkadaşları tespit edilir. Murat ve arkadaşları berdan tüfekleriyle direnseler de askerin orada kullandığı dağ topunun saldıgı korku sonucunda teslim olurlar.⁴⁰² Hamparsun Boyacıyan ve arkadaşları yanlarında beş Rus sürmelisi, iki çakmaklı tüfek ile tunçtan yapılmış 31 adet kapsül, bir kılıç, bir çanta içinde yazma defter ile kitap çıktı. Yakalananlar yargılanmak üzere Muş’a gönderildi. Bu çarpışmalarda iki er şehit olurken, altı er de yaralanmıştı.⁴⁰³

Hamparsun Boyacıyan ve arkadaşları Osmanlı Divanı Harbi’nde ifadeleri Sorgu Hâkimi Ömer Lütfi tarafından 13 Eylül 1894 yılında alınmıştır. Hamparsun ifadesinde Sason’a geliş sebebini ve Ermeni halkını uyandırmak için verdiği çabayı

⁴⁰¹ Seyfeddin Basınç, (109 Yaş) Sason Ergünü Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

⁴⁰² Yurtsever, a.g.m, s.9-10

⁴⁰³ Hocaoğlu, a.g.e, s.204

anlatmıştır. Sason bölgesinde Kürt aşiretleri tarafından haksız bir şekilde Ermeni köylüsünden alınan vergilerin haksızlık olduğunu ve bu tür angaryaları kabul etmemeleri yönünde çalışma yaptığını ifade etmiştir. Ayrıca Talori bölgesinde bulunan Semal, Geligüzan, Şenik gibi bölgelerde yaşanan gelişmelere ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Bitlis Askeri Mahkemesinde süren yargılama sonucunda Murat Boyacıyan “Silahlı ihtilal yapma ve adam öldürmekten” idam cezası almıştır. Ancak infaz gerçekleşmemiştir. İngiltere Hükümetinin yoğun çabası sonunda Boyacıyan’a verilen idam kararı ertelenmiş, Trablusgarp’a cezaevine gönderilmiştir. Sason olayları sonrasında Ermeni milliyetçiliğinin önemli bir figürü haline Boyacıyan 1908 Meşrutiyet ilanı sonrası ilan edilen af sayesinde İstanbul’a gelir. Ermeni ahalisinin desteği sayesinde Adana mebusu olarak Osmanlı Mebusan Meclisine girecektir.⁴⁰⁴

Eylül ayı sonlarına doğru Sason’da durum yatışmıştı. Murad Boyacıyan yakalanmış, Ermeni isyanı bastırılmıştı. Sasun tartışmaları ise yeni başlayacaktı. Osmanlı Devleti isyan sonrası kopacak gürültünün farkındaydı. II. Abdülhamit Sason isyanı sonrası görüştüğü Alman elçisine endişesini şöyle aktarmıştı. “... *Ermeni tahrikçileri Sus (Sasun) Ermenilerini vergi vermemeye ve memurlara karşı şiddet göstermeye teşvik ettiler... Ermenilerin gözle görünen amaçları Türkleri kışkırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa ve bilhassa İngiltere’nin merhametini üzerlerine çekmektir. Bulgaristan Mezalimi efsanesinin yenilenmesi sayesinde Ermeniler Balkanlılar gibi bir çeşit muhtariyet kazanmak istiyorlar. Fakat Ermeniler hiçbir yerde toplu değildirler ve çoğunluğu teşkil etmezler. Dolayısıyla haklı olarak muhtariyet isteyemezler... Duydum ki İngiltere büyükelçisi tahkikat için ateşemiliterini göndermek istiyormuş. Bunu asla tasvip edemem. Zira orada bir İngiliz subayının görünmesi Ermenilerin en açık şekilde isyan etmelerine sebep olacaktır. Yemin ederim ki Ermenilerin haksız tazyikine katiyyen boyun eğmeyeceğim. Muhtariyete götürecek ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim.*”⁴⁰⁵ Padişah Alman elçisine dert yanarak bir anlamda İngiltere’nin Sason merkezli uygulamak istediği tahrik politikasına karşı Alman desteğini almaya çalışır. Sason olayı Abdülhamit’i çok rahatsız eder. Huzuruna

⁴⁰⁴ Yurtsever, a.g.m, s.10-12;

⁴⁰⁵ Mehmet Hocaoğlu, **Abdülhamit Han’ın Muhtıraları (Belgeler)**, Oymak Yayınları, İstanbul 1975, s.175-176; Küçük, a.g.e, s.112-113

çağırttığı eski Sadrazam Kamil Paşa'ya olaydan duyduğu üzüntüyü dile getirerek üç gecedir uyumamış olduğunu söyler. Başta İngiltere olmak üzere, büyük devletlerin konuyu istismar ederek yeni bir baskı politikasına girişmelerinden çekinen Padişah, hükümetin bir an önce bölgeye bir tahkik heyeti göndererek olayların yerinde incelenmesini istiyordu.⁴⁰⁶ Osmanlı Devleti elini çabuk tutarsa Sason olayları dış güçlerin istismar alanına dönüşmeden bir çözüme kavuşturulabilirdi.

3.SASON İSYANI SONRASI KURULAN TAHKİK KOMİSYONU VE ÇALIŞMALARI

1894 yılı Eylül ayı geldiğinde Sason olayları büyük oranda kontrol altına alınmıştı. Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için her fırsatı değerlendirmek isteyen Avrupalı Devletler için Sason olayları bulunmaz bir fırsat olacaktır. Sason'da yaşanan gelişmeler kullanışlı bir malzeme haline dönüştürüldükten sonra Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmak için uzun bir süre etkili bir unsur olarak kullanılmıştır. Ermeniler ve Ermeni yandaşları olan siyasi güçler Sason'da yaşananları "Ermeni Katliamı" olarak kabul etmiş ve bu konuda dünya kamuoyunu büyük oranda ikna etmişlerdir. Sasun olayı, soylar arası nefret ve düşmanlık duygularının trajik bir sonucuydu. Bu olay sırasında taraflar birbirini imha etmeye çalışmış ve bu durumdan en çok, çatışmaların başlıca sorumlusu Hınçaklar memnun olmuşlardı, çünkü bir anlamda bekledikleri misilleme hareketi gerçekleşmişti.⁴⁰⁷

A.AVRUPALI DEVLETLERİN BÖLGEDE ÇALIŞMALARI

Sason'da yaşanan olayların nasıl bir ajitasyona dönüşebileceğini daha önceki olaylarda tecrübe eden II. Abdülhamid olayın ayrıntılarını öğrenmek için Ferik Abdullah Paşa'yı bölgeye göndermişti. Ayrıca 4.Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'yı da bölgede inceleme yapmak üzere görevlendirir. Zeki Paşa, 14 Ağustos 1894 - 20 Aralık 1894 tarihleri arasında sarayı sürekli bilgi akışı sağlamıştır. Sultan'ın olay ile ilgili birinci elden bilgi alma yönündeki davranmasının en temel sebebi İngiltere'nin olaya karışma riski ve bu meselenin Osmanlı'nın daha da başını ağrıttacak bir hal alma

---

⁴⁰⁶ Küçük, a.g.e, s.113

⁴⁰⁷ Sonyel, a.g.e, s.202

ihtimalidir. Bu olayın büyümesi ile ilgili endişelerini sarayda yakınında bulunan eski Sadrazam Kamil Paşa gibi devlet adamlarına paylaşmıştı.⁴⁰⁸

Osmanlı Devleti Sultanı II. Abdülhamid'in korktuğu durum gerçekleşmekte gecikmez. İngiltere'nin Osmanlı'da bulunan büyükelçisi Currie, bölgeden gelen bilgileri teyit etmek için yeni sadrazam Sait Paşa ile görüşür. Büyükelçi Sason'da olayların önünü almak için Hamidiye Alaylarının bölgeden çekilmesini onların yerine nizami ordu birliklerinin gönderilmesini talep eder.⁴⁰⁹ Osmanlı Sadrazamı olayların büyümesinde Hamparsum Boyacıyan gibi ihtilalci komitecilerin rolüne dikkat çeker. Devletin en kısa sürede sükûneti sağlayacağı teminatını verir. Currie, Sadrazamın bu açıklamasından tatmin olmaz. Currie, sadrazama olayları araştırmak için bağımsız bir komisyon kurulmasını teklif eder. Fransız, Rus ve İtalyan büyükelçileri de aynı yönde tavsiyelerde bulunurlar. Currie, ayrıca sadrazamdan İngiliz Konsolos yardımcısı olan Hallward'ı bölgeye göndermek için izin ister. Sadrazam bir İngiliz resmi görevlisinin bölgeye gitmesi İngiliz müdahalesi umudunu canlandırarak Ermenileri yeniden isyana teşvik eder sebebiyle sıcak bakmaz. Buna rağmen Hallward 30 Eylül'de Muş'a gider. Ekim ayı sonuna kadar bölgede kalır ve Ermenileri tahrike devam etmiştir. Hallward, Muş'ta ikinci, hatta üçüncü elden ulaştığı ve çoğu dedikodu içeren bir rapor hazırlayarak, İstanbul'a İngiliz büyükelçiliğine gönderir. İngiltere'nin istediği doğrultuda bir rapor hazırlanmıştır. Hallward, dışında Amerikalı, İtalyan yabancı konsolos, gezgin ve casuslar bölgede cirit atmaktadır.⁴¹⁰

Hallward tarafından tek yanlı hazırlanan bu rapor doğrultusunda İngiliz Büyükelçi Currie, saraya bir nota ile birlikte bu raporun özetini gönderir. Osmanlıdan derhal bölgeye güvenilir bir temsilci göndermesini ve olay yerinde yapılacak araştırma sonunda sorumlu kişilerin cezalandırılmasını ister. Padişah olayı araştıracağını söyler ve Zeki Paşa gibi devlet adamlarına raporlar hazırlatır. Sultan, Ermeni cemaatine asırlardır devletin iyi davrandığını, İngiliz basınının sorgulamadan kabul ettiği ve okuyucularına aktardığı asılsız haberlerin yayınlanmasına engel olunmasını ister. Bu sırada, İngiltere'de bulunan Türk Büyükelçi Rüstem Paşa İngiltere'nin Ermeni yanlısı tutumundan yakınıdır. İngiltere Dışişleri Bakanı Kimberley İngiltere'nin kimseyi

⁴⁰⁸ Karaca, a.g.e, s.294

⁴⁰⁹ BOA. Y.A.HUS. D: 312 G:31

⁴¹⁰ Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", **Belleten**, LXX/258 (Ağustos 2006), s.700

kışkırtmadığını, esas sorunu Türk hükümetinin çürümüş ve zalim yerel yönetiminden kaynaklandığını iddia ediyordu. İngiltere Hükümetinin Ermeni komitacılara destek vermeyeceği güvencesini veriyordu.⁴¹¹

İngiltere, 8 Aralık 1894 tarihinde Fransa ve Rusya'ya müracaat ederek Ermeni işinde birlikte hareket etmeyi teklif eder. Teklifin sadece bu iki ülkeye yapılmasının sebebi Erzurum'da yalnız bu iki devletin konsolosunun bulunmasıdır. Ayrıca Eçimiyazın Katogikosu Hrimyan Rus İmparatoruna başvurarak Sason olaylarına müdahil olmasını istedi. Sason olaylarının üzerine gidilmesi düşüncesi tüm Avrupalı devletlerin temsilcileri tarafından Osmanlıya bir anlamda dayatılmaya başlanmıştı. Ermeni yandaşlarının çalışmaları sonucunda Avrupa basınında her gün Sason olayları ile ilgili tek taraflı yayınlar artarak yayınlanmaya devam ediyordu.⁴¹²

B.SASON İSYANI ARAŞTIRMA KOMİSYONU TAHKİK HEYETİ VE ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti, Sason olayları ile ilgili dünya nezdinde gittikçe güç duruma düşüyordu. Dünya kamuoyu olaylar ile ilgili tek yanlı yalan yanlış bilgiler ile besleniyordu. Avrupalı Devletler ise bu bahane ile Osmanlı Devleti'ni durmadan sıkıştırıyorlardı. Devletin bu sıkışmışlığı aşmak ve kendi saygınlığını korumak için bir şeyler yapması gerekiyordu. Kasım ayında devlet İngiltere Büyükelçisine bir araştırma komisyonu kurmaya karar verdiğini bildirir. Komisyon şu üyelerden oluşuyordu.⁴¹³

TABLO 8: TAHKİK HEYETİ ÜYELERİ

Başkan	Şefik Bey (Yargıtay Dilekçe Daire Başkanı)
Üye	Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü),
Üye	Celalettin Bey (İstinaf Cinayet Mahkemesi Başkanı),
Üye	Mecit Efendi (İçişleri Bakanlığı Memuru)
Üye	Shiple (İngiliz Konsolosu)
Üye	Vilbert (Fransız Konsolosu)
Üye	General Prjevalsky (Rus Konsolosu)

⁴¹¹ Sonyel, a.g.e, s.204-206

⁴¹² Ali Karaca, "Anadolu Islahatı Umumi Müfettişi Ahmet Şakir Paşa ve İcraatı (1838-1899)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, İstanbul 1992, s.29; Küçük, a.g.e, s.114

⁴¹³ Charles Boswell Norman, **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Yay. Haz. Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.17; Gülmez, a.g.m, s.701

Ali Karaca çalışmasında Amerikalı Dr. Miles Jewett'in komisyonda yer aldığını belirtse de Nurettin Gülmez makalesinde ABD ve İtalya devletlerinin temsilci bulundurmak isteğinin Osmanlı tarafından kabul edilmediğini belirtir. Tahkik heyeti, çalışmalarına başlamadan önce soruşturmanın sağlıklı yapılabilmesi için Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını ister. Bu istek doğrultusunda Komisyon Başkanı Şefik Bey'in teklifi ile vali görevden alınır. Bitlis Vali Vekilliğine Tahkik Heyeti üyelerinden Ömer Bey atanmıştır.⁴¹⁴

Komisyonda yer alan yabancı konsoloslar asli üye olmayacak ama gerekirse danışman olarak görev yapacaklardı. Gerektiğinde tanıklara soru yöneltebilecek ve soruşturmanın tarafsız şekilde yürütülmesini sağlayacaklardı. Yabancı üyeler arasında görüş birliği yoktu. İngiliz hükümeti kamuoyunun takip ettiği bu olaya bulaşmamaya çalışıyordu. Rusya ve Fransa ise olayın siyasi olarak bu kadar kaşınmasından rahatsız oluyor. İngiltere'den ayrı bir şekilde ortak hareket etmeye çalışıyorlardı. Bu üyelerin ortak bir tavır geliştirememesi Osmanlıyı bir nebze rahatlatıyordu.⁴¹⁵

Sason olaylarını araştırmak ve yaşananları ortaya çıkarmak için oluşan Tahkikat Komisyonuna iştirak eden yabancı üyeler şahitleri dinlemek için Ermenice bilen tercüman isterler. Devlet, Sason'un kendine has bir özelliği olduğunu burada yaşayan Ermenilerin hemen hepsinin Kürtçe bildiğini, çok az Ermenice bildiklerini ayrıca hiçbirinin Türkçe bilmediğini söylemiştir. Bu gerekçelerle devlet Ermenice bir tercümana gerek olmadığını dile getirerek konuyu kapatmıştır.⁴¹⁶

Oluşturulan Tahkikat Komisyonu 4 Ocak 1895'ten 27 Temmuz 1895 tarihine kadar bölgede 108 toplantı yapıp 190'dan fazla tanık dinledi. Komisyonun dinlediği bu tanıkların içinde 104 Ermeni, 61 Kürt ve 25 Türk bulunmaktaydı. Tahkik Heyeti'nin yaptığı incelemelerin sonucunda toplanan bilgiler ışığında rapor, 28 Temmuz 1895 tarihinde Muş'ta kaleme alındı. Uzun tartışmalardan sonra hazırlanan komisyon raporunda üzerinde durulan hususlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Ali Karaca, a.g.e, s.29; Gülmez, a.g.e, s.701-702

⁴¹⁵ Sonyel, a.g.e, s.210-211

⁴¹⁶ The Newyork Times, 15 Şubat, 1895

⁴¹⁷ Gülmez, a.g.m, s.729-730

1-Son yıllarda Sason Talori ve Kavara bölgesinde yaşayan Kürt ve Ermenilerin ilişkisi bozulmuş ve Ermeni Hınçak komite lideri Hamparsum Boyacıyan bundan yararlanarak Kürtlere saldırmış ve bunun için bir çete kurmuştur.

2-Birçok nedenden dolayı Kürt aşiretleri, Ermenileri önce uyarılmışlar ve sonra saldırmışlardır. Çatışmalar bu şekilde başlamıştır.

3- Osmanlı Hükümeti, yaşanan bu durumu Ermenilerin isyanı olarak nitelendirmiş ve olay yerine asker sevk etmiştir. Kürtler de Osmanlı askeri ile birlikte hareket etmiştir.

4-Ermenilerin, Osmanlı askerine karşı silah kullandığı tam olarak kesinleşmemiştir.

5-Damadyan ve Hamparsum gibi çete reisleri, silahlı çeteler oluşturmuş, Osmanlı Hükümet memurlarına karşı silah kullanmış, suikastlar düzenlemiş, kolluk kuvvetlerini kovmuş, Talori civarına devlet memurlarının gelmesini ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne vergi vermesini engellemiş, barut ve kurşun imalatını gerçekleştirmiş. Andok Dağı'na yığınak ve toplanma yeri olarak seçmiş ve oradan Kürtlere saldırmış, kendi köylerini Ermenilere yaktırmış, Geligüzan'da Osmanlı askeri ile çatışmaya girmiştir. Ancak bunların nedeni, yerel yönetimin iktidar boşluğudur.

6-Hayvancılıkla uğraşan Ermeniler, hem hayvanlarını korumak ve hem de 1893'teki Kürt aşiretlerinin saldırısından korunmak için silahlanmak zorunda kalmıştır. Çok fazla yedek barutun bulunması Ermenileri suçlu göstermez.

7- Ermenilerin Andok Dağı'na toplanması, Kürtlerden korktukları içindir. Kürtlere yapılan saldırılar, Hamparsum'un çetelerinin suçudur.

8-Bunların hepsi gösteriyor ki, Ermeniler 1894 yılında açıkça bir isyan girişiminde bulunmamışlardır. Hamparsum'un üzerinde bulunan belge ve bilgilerden hareketle isyanın suçu, bütün Ermenilere yüklenmiştir.

9- Eğer isyanın hazırlıkları üç aydan beri sürüyor ise, hükümet bu işi neden engellememiştir?

10. Ermenilerin kendi köylerini, kiliselerini ve evlerini kendilerinin yaktığı iddiası gülünçtür. Esas suçlu Ermeniler olmakla beraber, köylerinin yıkılmasından Kürtleri ve askerleri sorumlu tutmak gerekir.

11-Müslüman Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışmaların büyümesinin nedeni, Osmanlı yerel yönetiminin bu çatışmaları engelleyecek hiçbir önlem almamasıdır.

12-Osmanlı askeri olaya müdahale ettikten sonra Ermenilerin kayıpları artmıştır. Ermeniler; kadın, çocuk ve yaşlıların da öldürüldüğünü iddia etmişlerse de, bunu kanıtlayamamışlardır. Şimal köyünde başlarında papazları olduğu halde Osmanlı askerine sığınan çocukların öldürüldüğü ve hendeklere gömüldüğü iddiası doğru bulunmamıştır. Ordugâha sığınan Ermeni kadınlara saldırıldığı iddiası da, hiçbir tanığın bulunmaması nedeniyle geçersiz kabul edilmiştir.

13- 1894 Ermeni isyanı, Hamparsum ve çetelerinin teşvik ve tahrikleri sonucu çıkmıştır. Ermenilerin suçu, bu tahriklere kapılmış olmalarıdır.

14-Mayıs 1894'ten itibaren Kürtlerle Ermeniler arasında gerginliği görüp de önlem almayan ve olay çıkınca müdahalede geciken sivil ve askeri yöneticiler sorumludur. Çünkü Müşir Zeki Paşa'nın gelişiyle olay sonuçlandırılmış, Ermeniler yerlerine geri döndürülmüş ve hiçbir yerde olay çıkmamıştır.⁴¹⁸

15-1894 Sason İsyanındaki ölü sayısı şöyledir.⁴¹⁹

TABLO 9: KOMİSYON RAPORUNA GÖRE İNSAN KAYIPLARI

Şenik Köyü	114
Şimal Köyü	78
Geligüzan Köyü	40
Ağni Köyü	21
Simvetaniğ Köyü	10
Talori	14
Toplam	277

Tahkik Heyeti tarafından hazırlanan raporda birtakım çelişkiler göze çarpmaktadır. Raporda dikkat çeken husus, sorgulamalar Ermeni ölümleri üzerine yoğunlaşırken, öldürülen Müslümanlara dair hiçbir araştırmanın yapılmamış ve sonuç raporunda Müslüman ölümlerinden bahsedilmemiş olmasıdır. Raporun bazı

⁴¹⁸ Gülmez, a.g.m, s.729-731

⁴¹⁹ Mayewski, a.g.e, s.165

bölümlerinde Ermeni halkın ayaklanmaya katılmadığı, Hamparsum çetesinin isyandan sorumlu olduğu belirtilmektedir. Fakat diğer kısımlar da ise Ermeni halkın Hamparsum'un kışkırtmasıyla isyana katılmış olduğu, ancak bu yüzden suçlu oldukları ifade edilmektedir. Aynı şekilde Ermenilerin fazla miktarda barut sahibi olması masum gerekçelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan da birçok yerde ayaklanmayı başlatanların Ermeniler olduğu ifade edilmektedir.⁴²⁰

Sason olayları Tahkik Komisyonu raporunun ortaya koyduğu en önemli husus Ermenilerin askerler tarafından katledildiğine dair hikâyelerin hiçbir şekilde gerçeği yansıtmadığının belirtilmesidir. Bu şekliyle de Ermenilerin toplu bir katliama maruz kalıyor iddiası boşa çıkmış oluyordu.

Sason olaylarını araştırmak üzere çalışma yürüten Tahkik Komisyonunun çalışmaları sonucunda hazırladığı rapor Avrupalı katılımcıları memnun etmemişti. Yabancı üyeler hazırlanan raporu imzalamamışlar ve kendileri ayrı bir rapor hazırlamışlardır. Fakat onların hazırladığı bu rapor da Ermenileri masum ve katliama uğramış olarak göstermiyordu.⁴²¹

Yüzbaşı Norman, Tahkik Komisyonu üyesi olan İngiliz Temsilci Mr. Shipley İngiltere Dışişlerince yayımlanan raporundan bahseder. Bu rapor yayınlanırsa Ermeni katliamı iddiasının tamamen çökeceğini söylemektedir. Avrupa'da iddia edildiği gibi katledilen 10.000 Ermeni olayının doğru olmadığını, kayıpların 500'ün altında olduğunu ve Ermeni kadınlarının çocuklarını Andok Dağı yamaçlarından aşağı attıktan sonra şereflerini kurtarmak için arkalarından atladıklarını anlatan hikâyelerin tamamen efsane olduğunun anlaşıldığını söylemektedir. Sason olaylarında dehşet verici ithamlara maruz kalan 4. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın tugaya gelen genel emirleri verme dışında bir alakasının olmadığını ifade eder. Ayrıca Sason İsyanında Hamidiye Alaylarının kullanıldığının gerçeği yansıtmadığı, düzenli askeri birliklerinin sayısının da abartıldığını söylemektedir.⁴²²

Yabancı gözlemciler Tahkikat Komisyonu marifetiyle Sason isyanını dünya gündemine mal etme niyetindeydiler. Ancak Komisyonun hazırladığı rapor istediklerini gerçekleştirmek için bekledikleri fırsatı yaratamamıştı. Tahkikat

⁴²⁰ Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.297

⁴²¹ Recep Karakaya, "*Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul 1999, s.25

⁴²² Norman, a.g.e, s.63-64

Komisyonu raporu dünyaya Amerikan gazetesi New York Herald tarafından şöyle duyurmuştu. “*Avrupa Tahkikatı, Ermenilerin yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler, İngiltere’den gelmiş modern silahlarla her şeyi yapmışlardır. Yangın, adam öldürme ve yağmadan sonra düzenli askere de karşı koymuşlardır. Tahkikat komisyonu, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en meşru hakkını kullandığını tespit etmiştir.*”⁴²³

Gazete yazının devamında asilerin nasıl teşkilatlandıkları, bölgeye nasıl sızdıkları ve olayları nasıl başlattıklarını, şahitlerin ağzından uzun uzadıya anlatmaktadır. Ermenilerin, Müslüman kadınların ırzına geçtikten sonra diri diri ateşe attıklarını, pek çok Müslümanın gözlerinin oyulduğunu, kulaklarının kesildiğini ve akla hayale gelmedik işkence metotları ile Müslüman halkı Hristiyanlığı kabule ve Haç’ı öpmeye zorladıklarını açık bir dille ortaya koymaktadır. Ermenilerin bu işkencelerine karşılık Müslüman halkın tutumu ise şöyle anlatılmıştır. Türkler tarafından kadınlara, çocuklara, ihtiyarlara, sakatlara, İslami ve insani hükümlere uygun davranışta bulunulmuştur. Ölen asiler teslim olmayı kabul etmeyen ve ülkenin meşru yönetimine karşı savaşmayı tercih edenlerdir.⁴²⁴

Tahkik Heyeti’nin Ermeni olaylarına dair raporu Sultan II. Abdülhamid’e güç vermiş olmalıdır. Çünkü raporun hazırlanmasından sonra Meclis-i Vükela’ya gönderdiği bir yazıda Ermeni ihtilalcilerin Müslümanlara zulümler yaptığının Tahkik Heyeti’nin araştırmaları ile ortaya çıkarıldığını ve İngiltere’nin Ermenilere yönelik tekliflerinin kabul edilemeyeceğini söylüyordu.⁴²⁵

Sason olaylarını bahane ederek Ermeni Meselesini dünya gündemine sokmaya gayret eden ülkelerin başında İngiltere geliyordu. Sason olaylarını araştıran Tahkik Komisyonu daha incelemelerini sürdürdüğü esnada İngiltere’de Başbakanlık dâhil birçok siyasi görevlerde bulunmuş Gladstone Ermeni lobisine aktif destek vererek Osmanlıyı siyasi arenada sıkıştırmaya çalışıyordu. 1894 yılı sonlarında Avam Kamarası’nı harekete geçirmek için Sason olaylarını anlattığı bir konuşma yaptı. Gladstone’un bu konuşmasında yer alan bir cümle, onun o zamana kadar Türklere ve Müslümanlara yönelik kullandığı en sert ifadesiydi. Nitekim Gladstone, Türklere ve

⁴²³ Uras, a.g.e, s.475-477

⁴²⁴ Uras, a.g.e, s.477

⁴²⁵ Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.298

Müslümanlara yönelik bütün politikalarının dışında yalnızca bu cümlesiyle *Türk-Müslüman düşmanı* unvanını aldı. Avam Kamarasında Sason İsyanlarının konuşulduğu oturuma Kuran-ı Kerim ile gelerek konuşmaya başlayan Gladstone, bir ara Kuran-ı Kerim’i işaret ederek “*Bu lanet kitabın takipçileri oldukça Avrupa’ya barış gelmeyecektir.*” (As long as there were the followers of that accursed book, Europe would know no peace) ifadelerini kullanmıştı.⁴²⁶

Gladstone bu konuşması Osmanlı Devleti büyük öfkesine neden olur. Bu konuşma II. Abdülhamid’i aşırı öfkelenmiştir, Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında diplomatik bir krize neden olmuştur. Babıali, İngiliz Hükümeti Gladstone’u tekzip etmediği takdirde Londra’daki büyükelçisini geri çekeceği tehdidinde bulunur. Ama İngiliz hükümeti bunu yapmayı reddetti. Gladstone’un söylemlerinden sorumlu olmadığını belirtti.⁴²⁷ Gladstone yaptığı bu konuşma Ermeni sorunu ve Sason olaylarının bir bahane olduğunu asıl amacın Osmanlı Devleti sıfatında Türk İslam dünyasının asıl hedef olduğunu göstermektedir.

Sason olayları sonrasındaki süreçte 1895 başından itibaren İngiliz Büyükelçisi Philip Currie Islahat konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Hazırladığı tasarımı Rus ve Fransız elçileriyle paylaşır. Son halini vermek için kendi hükümetlerine sunarlar. Hazırlanan tasarı üç devletin hükümetleri tarafından kabul edildikten sonra Alman, Avusturya ve İtalyan elçiliklerine de verildi.⁴²⁸

İngiltere öncülüğünde hazırlanan bu ıslahat tasarısı 11 Mayıs 1895 günü, yarı resmi mahiyette Sefaret Baş tercümanları aracılığıyla Babıali’ye verildi. On üç bölüm ve 40 Maddeden oluşan bu Islahat projesinde Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatların yapılması ve yerel yönetimlerde Ermenilerinde temsil edilmesini istiyorlardı. Bu reform planına göre müdürden valiye varana kadar her kademeye adil ve makul yöneticiler atanacak bu atamalarda din farkı gözetilmeyecekti. Doğuda, Müslüman olmayanlarında yer alabileceği karma yerel bir jandarma gücü oluşturulacaktı. Müslüman aşiretler denetim altına alınacak ve adalet sistemi yeniden ele alınacaktı. Ayrıca bu raporda, Sasun, Talori ve diğer bölgelerde yaşanan olaylarda zarar gören Ermenilere tazminat verilmesini istiyorlardı.⁴²⁹

⁴²⁶ Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.302

⁴²⁷ Sonyel, a.g.e, s.212

⁴²⁸ Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.308

⁴²⁹ Küçük, a.g.e, s.117-119; Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.308-309; Sonyel, a.g.e, s.219

Sultan, bu isteklerin kabul edilemeyeceğini bildirdi. İngiltere, Osmanlı üzerine baskı oluşturmak amacıyla donanmasını Beşike Körfezine gönderir. Yabancı devletlerin 9 Haziran'da verdikleri ultiमतodan sonra sultan daha yumuşak bir dil kullanır. Avrupalıların bu reformları takip için Avrupalı İslahat Komiseri tayin edilmesini Osmanlı hiçbir şekilde kabul etmeyecekti. Sultan yapılacak çalışmalarını takip için Doğu Anadolu'ya ıslahat müfettişi atayacağını taahhüt eder. Abdülhamit, eleştirilerin önünü almak için 27 Haziran 1895 tarihinde Yaver-i Ekrem Müşir Zeki Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliğine tayin etti.⁴³⁰

Osmanlı tebaasını olabildiğince türdeş ve etnografik topluluklara bölmeyi amaçlayan ve Hristiyan toplulukların yakın bir gelecekteki özerkliğinin habercisi sayılabilecek, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun doğrudan siyasi temellerine ters bu ıslahat dayatmasını kabul etmesi mümkün değildi. Her ne olursa olsun, Abdülhamid Avrupa tarafından dayatılan ıslahatları “*muhakkak bizim mahvımıza sebep olacak*” yenilikler “*mahvımıza sebep olacak hastalığı havi oldukları*” bilinen kötülükler olarak görmektedir. Kendi hükümlerlik haklarını ve imparatorluğun itibarını hiçe sayan, Büyük Güçler' in imparatorluğun iç işlerine hoş görülmez bir *müdahalesi* anlamına gelen tasarıya karşı çıkar. Abdülhamid ıslahatları kabul etmeye hazır olduğunu, ama bunları sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetler için değil, tüm imparatorluk ve tüm halklar için düşündüğünü açıklar. Aksi durumda Avrupalı diplomatları uyarır. Osmanlı'nın sadece Hristiyan tebaaya yönelik ıslahatların Müslümanların bir kesimini rahatsız edeceğini ve bu duruma tepki vereceğini belirtir⁴³¹ Ayrıca Abdülhamid Avrupalı devletlerin isteği üzerine sadece Vilayet-i Sitte, diye anılan bölgede Ermenilere yönelik yapılacak ıslahatların sonucunda doğu vilayetlerinin, siyasi olarak Balkanlaşacak bir yöne gitmesinden haklı olarak çekiniyordu. Bu nedenle bir ıslahat isteğine karşı çıkıyordu.⁴³²

1878 sonrası bölgede ciddi bir şekilde Ermeni özerkliği ve bağımsızlığı hayaleti dolaşması Müslümanları tedirgin etmekteydi. Müslümanlar açısından Ermeniler için istenen reformlar Ermenistan'ın bağımsızlığı anlamına geliyordu.

⁴³⁰ Küçük, a.g.e, s.130-132-; Ali Karaca, a.g.e, s.55-55

⁴³¹ François Georçeon, **Sultan Abdülhamid**, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları,2. Baskı, İstanbul 2012, s.401

⁴³² Oktay Bozan, “*Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyenlar Uluslararası Sempozyumu (2014)**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2015,s.159

Ermenistan'ın kurulması ise Hristiyan bir iktidar altında yaşama zorunluluğunu veya yüz yıldır Kırım, Kafkasya, Balkanlar'da yaşayan yüzbinlerce Müslümanın kaderini paylaşmayı, göçü, topraklarını ve mallarını yitirmeyi ifade ediyordu. Diyarbakır Müslümanları İstanbul'a gönderdikleri telgrafta tehditler savururlar. Eğer reformlar uygulamaya konursa, "*sultanın yetkisini tanımayacak*" larını bildirirler. Doğu Anadolu Müslümanları, bu yaşanan olaylar ile Saray'ın kendilerini terk etmekte olduğu duygusuna kapılmışlardır, üstlerinde İstanbul'un himayesini hissetmemektedirler.⁴³³

Sason ayaklanması aracılığıyla Ermeni meselesi ilk defa dünyanın dikkatini çekmişti. İçerde Ermeni milliyetçiler, dışarda dost devletler ve güçler yardımıyla Ermenilerin kurtuluşu için bir uluslararası bir kamuoyu oluşmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti bir ıslahat projesi uygulamaya koyacağını taahhüt etmiş olsa da bu Ermeni ihtilal komitelerini durdurmaya yetmeyecekti. Ermenilerin hayallerini gerçekleştirebilmesi için Sason benzeri isyan girişimlerinin Anadolu'nun geneline yayılması gerekiyordu. Mayewski raporunda durumu şöyle açıklamaktadır. "*Yalnız Sason Vekayi Avrupa'nın kulağını doldurmak için kâfi değildi. Onun için bütün Anadolu'da müteaddit Sason Vekayi sahneleri meydana getirmek icap ederdi. Ancak bundan sonra Avrupa resmen müdahaleye başladı.*"⁴³⁴ Sason olayı sonrasında Anadolu'nun birçok yerinde Ermeni isyanları peşi sıra gerçekleşmeye başlamıştır.

C- SASON İSYANINDA İNSAN KAYIPLARI İLE İLGİLİ BİLGİLER

Sason isyanında özellikle 1894 yılında zirve noktası yaşanan olaylarda insan kayıpları ile ilgili bilgiler bugüne değin en fazla tartışma yaratan konularında başında gelmektedir. Geçmiş dönemden günümüze kaleme alınmış yazılı kaynaklarda, Sason isyanında Müslüman ve Hristiyan halkın verdiği kayıplar ile ilgili birbirinden çok farklı istatistikler karşımıza çıkmaktadır. Bunların en önemli sebebi yazılı kaynakların önemli kısmının tek yönlü belgelere dayanması, dünyaya bir pencereden bakması ve bu nedenle yanlış istatistiklere dayanması olarak görülebilir. Özelde Sason isyanı genelde ise yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni olaylarında kayıplar onlu sayılarla başlayıp kimi kaynaklarda yüzbinlere ve hatta milyonlara varabilmektedir. Ermeni olaylarında ölü rakamları olayın olduğu dönemlerde birkaç

⁴³³ Georgeon, a.g.e, 409-410

⁴³⁴ Mayewski, a.g.e, s.62; Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.307-309

bin ile ifade edilirken zaman içerisinde binler ile verilen rakamlar 20.000 ve hatta 50.000 rakamlarına çıktığı görülmektedir.

i-Ermeni Tezi Doğrultusunda Verilen İnsan Kayıpları ile İlgili İstatistik Bilgiler

Ermeni tarihçiler ve Ermeni tezi doğrultusunda eser ortaya koyan araştırmacılar 1894 yılında Sason'da yaşananlar olaylarda yerelde Müslüman Kürt Hamidiye Alayları ve Merkezi devlet ortaklığında büyük bir Ermen kırımının gerçekleştirildiğini iddia ederler. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti topraklarında Türk, Kürt ve Çerkez güçleri eliyle iki yüz bini aşkın Ermeni vatandaşın öldürüldüğü tezini savunmaktadırlar. Kurbanlarının tamamının masum, militan siyaset takip etmeyen Ermeniler olduğunu ve bunların devlet destekli yerel halk eliyle katliama maruz kaldığını ifade ederler. Bu yaşanan olayların öncesi bu eserlerde pek dikkate değer görülmez. Ermenilerin Hınçak ve Taşnak gibi teşkilatlar kurmaları, amaçladıkları hedefler için eylemler düzenlemeye başladıkları pek ifade edilmez. Ayrıca bu eserlerde yaşanan olaylarda Müslümanların kayıpları ile ilgili verilere genelde rast gelmek mümkün değildir.⁴³⁵

Sason olaylarında Ermeni kayıpları ile ilgili ilk bilgiler ABD ve Avrupa'ya bölgede faaliyet yürüten misyonerler vasıtasıyla gitmiştir. Bu misyonerler bölgeye gitmeden, Sason bölgesini görmeksizin görmek istedikleri ve bilmek istedikleri bilgiyi bir anlamda üreterek dünyaya yaymaya başlarlar. Misyonerlerin genelde Ermeni kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilerde 4000 ile 16.000 arası Ermeni'nin öldürüldüğü söylenir. İsyân sonrası 5.000 ile 8.000 arası Ermeni'nin hayata kaldığı söylenmektedir. Başka bir misyoner ise 1.357 civarında Ermeni evinin yok edildiğini iddia eder. Bu Misyoner iddiaları gazetelerde boy boy yer almaya başlar. Gazetelerde ölü sayısı rakamları bir anlamda yarıştırılmaya başlanır. Acıklı hikâyeler ve abartılı kayıp oranları sayesinde Avrupa ve ABD basınında Ermenilere büyük bir katliam uygulandı havası baskın gelmeye başlar. Avrupa'da Ermeniler ve dostları aracılığıyla Türk karşıtı bir siyasi propaganda canlanmaya başlar.⁴³⁶

⁴³⁵ Recep Karakaya, "1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyânlarının Temel Özellikleri Ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler", **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)**, Türk Tarih Kurumu (23 Ocak 2014), TTK, Ankara 2015, s.105-106

⁴³⁶ Mccarthy, a.g.m, s.7-9

Misyonerlerin gündeme getirdikleri Avrupa basınının dikkatini çeker, Sason olayları ile ilgili basında bir patlama yaşanır. Sason olayları ile ilgili genelde Ermenilerden ve onlara yakın dostlarından gelen bilgiler ilgi çekici bir hikâye şeklinde okuyucuların ilgisine sunulur. Sason olayları ile ilgili bu bilgilerde Müslümanların anlatımı ile ilgili bilgi yer almaz. Müslüman Türkler, Kürtler ve özelde Hamidiye Kürtleri Sason katliamlarının baş sorumluları olarak resmedilir. İngiltere’de bu haberlere inanılıyordu. Bu bilgiler Londra’dan Avrupa’ya ve kısa sürede Amerikan basınında yer almaya başlar. Gazeteler olayı yerinde araştırmak için bölgeye muhabirlerini göndermenin yollarını aramaya başlar. Burada Daily Telegraph gazetesinin muhabirini hikâyesi örnek olması açısından ilginçtir. Daily Telegraph muhabiri Dr. Dillon ve Daily News elamanı Mr. Frank Scudamore Sason olaylarını araştırmak için Anadolu’ya gelmişler. Ancak Dr. Dillon ve arkadaşı Erzurum’dan öteye geçmemişler. Muş’a gelip birçok Sasonlu Ermeni ile görüşme yapmış gibi masa başı haber üretmişler. Muş ve Sason’u görmeden tamamen hayal ürünü olarak hazırladıkları hikâyelerde Türklerin yaptığı korkunç zulümlerden bahsetmişler. Dr. Dillon gazeteye geçtiği haber ne devletin ne de Tahkik Komisyonunun hazırladıkları raporda yer almayan hayal ürünü bilgilerdir. Avrupa ve Amerikan basınında buna benzer, okuyucunun ilgisini çekmek için buna benzer Sason olayları ile ilgili ve ölü sayısıyla ilgili bir haber sağanağından bahsedilebilir.⁴³⁷

Son dönemlerde Ermeniler üzerine araştırmaları ile gündeme gelen Ermeni tarihçi R. Kevorkian, Sason olaylarında tahminen on bin ölü ve kırk bine yakın kayıp olduğunu iddia etmektedir. O dönemde Osmanlıda görevli olan konsolosların olay sonrası ülkelerine verdikleri bilgilerde Sason’da 8.000 den fazla Ermeni’nin Osmanlı askeri ve Kürtler tarafından vahşi bir şekilde öldürüldüğü iddia edilmiştir. Bu bilgiler sonrası ölü rakamları ve yapılan vahşet türleri tüm Avrupa’ya yayılmaya başlamıştır. Fransa Konsolosu 7.500 insanın öldürüldüğünü ve 30 Ermeni köyünün yakıldığını, 400 kadının kaçırıldığını iddia etmiştir. Diyarbakır İngiliz Konsolos Vekili Thomas Boyacıyan 3.000-4.000 arasında Ermeni’nin katledildiğini, Van İngiliz Konsolosu Hallward ise 4.000-8.000 arası kişinin öldürüldüğünü iddia etmektedir.⁴³⁸ James Bryce ve diğer Ermeni dostları 15.000 Ermeni’nin katledildiğini öne sürerler; İngiliz

⁴³⁷ Mccarthy, a.g.m, s.9-14; Norman, a.g.e, s.14-15

⁴³⁸ Kevorkian-Paboudjian, a.g.e, s.49; Karacakaya, a.g.m, s.108-109; Mayewski, a.g.e, s.26

Konsolos Graves bu rakamı 3 bine, İngiliz delege Shipley ise 900 ve 1.000 rakamına indirmiştir. Ancak Avrupa kamuoyu ve basını daime Müslüman Türkler hakkında en çirkin iddialara inanmaya ve bu hikâyeleri yıllarca tekrarlamayı adet edinmişlerdir.⁴³⁹

ii-Ermeni Tezi Karşıtlarına Göre Verilen İnsan Kayıpları ile İlgili İstatistik Bilgiler

Sason olayları sonrası insan kayıpları sayısal verileri ile ilgili misyoner ve Konsolos raporlarına dayanarak verilen rakamlar hiçbir şekilde birbirini tutmuyordu. Abartılı ölü sayısı ve olayların mübalağalı anlatımı sayesinde Sason İsyanı dünya gündeminde önemli bir yer işgal etmeye başlar. Hınçak gibi Ermeni örgütler için de yeni bir durum olmuştur. Basının gücünü gören milliyetçi yapılar Sason sonrası yapılacak çalışmalar da bir anlamda takip edilecek yol hakkında fikir sahibi olmuşlardır.

1894 yılı sonrasında Osmanlı Devleti isteği üzerine kurulan Tahkik Heyeti çalışmaları sonucunda binler ve on binler ile telaffuz edilen kayıp sayısının gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştır. Bölgede araştırma yapan Tahkik Komisyonu çalışmaları neticesinde İsyân sürecinde ölen insan sayısı Mayevski'ye göre 277 kişi Kamuran Gürün'e göre 265 kişiydi. Tahkikat Komisyonu, isimlerin bir kereden çok geçmesi ve başka bölgelere sığınanların da ölü olarak sayılması gibi ihtimalleri hesaba katıp, bir yıl boyunca devam eden araştırmalar sonucunda 200 ile 250 ölü ve kayıp tespit edecektir.⁴⁴⁰ Abartılı ölü sayısına bir cevapta Tahkik Komisyonunda bulunan İngiliz Konsolos Shipley gözlemleridir. Shipley binlerce Ermeni'nin katledildiği iddialarının büyük ölçüde abartılmış olduğunu gösterir. Kendi gözlemlerinde Sason'a dair anlatılan acıklı hikâyelerin çoğunun bir efsaneden ibaret olduğunu belirtir. İngiliz Konsolos, ev adedinden hareketle bölgede en fazla 10.000 Ermeni bulunabileceğini, sağ olanlar düşünülürse, ölü sayısının 900'ü geçmeyeceğini ifade etmektedir. Yine olayları araştırmak için devlet tarafından bölgeye gönderilen 4.Ordu Komutanı Zeki Paşa, devlete gönderdiği raporda, isyanın başından beri son güne kadar askeri birliklere karşı savaşan 500-600 civarındaki isyancının üçte ikisinin yok edildiğini,

⁴³⁹ Sonyel, a.g.e, s.216

⁴⁴⁰ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına*, C.II, (Çev. Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul 1975, s.1018

Talori'de çete savaşı yürüten 40-50 kadar isyancının yok edildiğini bildirmektedir.⁴⁴¹ Zeki Paşa raporunda Talori civarında yaylaklarda bulunan Bekiran aşiretinin birçok defa Ermenilerin saldırısına maruz kaldığını, aşiretin ileri gelenlerinden Hacı Ağa'nın karnına barut doldurulup patlatılması gibi vahşiliklere maruz kaldığını bu gibi hadiselerin olayların büyümesine vesile olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴² Kısaca Sason olaylarında bakıldığında insan kayıpları olarak verilen binler, on binler sayısının gerçek hayatta karşılığının olmadığı görülmektedir. Bölgede yaşayan bütün dinlere ait insanların toplamını aşan abartılı ölüm rakamlarının amacı soruna dünyaya mal etmek kaygısıdır. Tarafsız kaynakların çoğunda belirtildiği gibi 1894 yılında Sason İsyanında ölen Ermenilerin sayısı en fazla 900-1000 civarındadır.

4- DÜNYA GÜNDEMİNDE SASON İSYANI YANSIMALARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında milliyetçilik etkisi nedeniyle isyanlar yaşanıyordu. 1894 Sason İsyanı Osmanlı Ermenilerin bu anlamda ses getirecek olan ilk ciddi vaka olarak ülke ve dünya gündeminde yer işgal etmeye başlamıştı. Teknik imkânların sınırlı olduğu bu dönemde ciddi bir iletişim ağının mümkün olmamasından dolayı Sason olayları ilgili verileri tarafsız bir şekilde elde etmek mümkün değildi. Sason isyanı ve sonrası yaşananlar özellikle Batı dünyasında mevcut olan Ermeni dernekleri ve Ermenilere yakın olan siyasi aktörler açısından Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmak için sömürülecek yeni bir siyasi alan olacaktır. Avrupa ve ABD Ermeni dernekleri ve Ermeni yanlısı kamuoyunun etkili propagandası neticesinde II.Abdülhamid'in "Kızıl Sultan" olmak üzere, kan dökmekle ilgili aşağılayıcı lakaplar ile anılıyor olması, Sason olayları neticesinde olmuştur⁴⁴³

i-Avrupa Gündeminde Sason İsyan

1894 Sason İsyanı, Avrupa'da özellikle İngiltere'de Türkleri sıkıştırmak için fırsat arayan fanatik Hristiyanlar için önemli fırsat olmuştur. İngiltere'de Başbakanlık dâhil birçok pozisyonda görev almış Gladstone, Ermeni lobisinin ülkede bel bağladığı en önemli aktördür. Gladstone Türkiye'den gelen Ermenilerle özel ilgileniyor olay ile

⁴⁴¹ Karakaya, a.g.m, s.109-110; Mayewski, a.g.e, s.26-27; Sonyel, a.g.e, s.216

⁴⁴² Ali Karaca, a.g.e, s.30

⁴⁴³ Benjamin C.Fortna, "II.Abdülhamid'in Saltanatı", **Türkiye Tarihi 1839-2010 C.4**, (Ed.Reşat Kasaba-Çev.Zuhal Bilgin), Kitap Yayınevi, İstanbul 2011,s.89

ilgili tertip edilen toplantı, yürüyüş gibi etkinliklere destek oluyordu. Gladstone Chester şehrinde yaptığı bir konuşmada Sason olayları hakkında söylentilerin tamamen gerçek olduğunu anlaşıldığını söyledikten sonra Osmanlı Hükümetine karşı sert sözler kullanmış ve Osmanlı politikasının Hristiyanları yok etmek olduğunu belirtmiştir. Sason olaylarında sorumluluğun önce Doğu Anadolu halkına, ondan sonra devlet memurlarıyla Osmanlı Hükümetine yüklemiştir.⁴⁴⁴

Sason olaylarının İngiltere’de duyulmasını ve abartılarak gündem olmasını sağlayan iki önemli kişi vardı. İngiliz gazeteciler Dr. Dillon ile Frank Scudamore Erzurum’dan öteye geçmeden ve hatta Sason’u hiç görmeden görmüş gibi masa başında ürettikleri hayal haberler ile İngiliz halkının galeyana gelmesine vesile olacaktı. Bu hayali bilgiler doğrultusunda İngiliz-Ermeni Derneği gibi oluşumlar konunun daha da gündeme gelmesi için lobi yürütmüş ve mitingler tertip etmiştir.⁴⁴⁵ Daily Telegraph muhabiri Dr. Dillon ısmarlama haberi bir anlamda başlangıç olur. İngiltere başlıca olmak üzere basında Sason ile ilgili haberler birbirini takip etmeye başlar. Basında çıkan haberlerin büyük oranda kaynağı misyonerler ve bazı Ermeni organizasyonlardı. Basında çıkan Sason hikâyeleri genelde birbirine benzer ifadeler içeriyor, abartılı anlatımlar sayesinde okuyucunun ilgisini çekecek şekilde zenginleştiriliyordu. Bu kadar benzer hikâyelerin her gün basında yer almaya başlaması okuyucuda bu anlatılanların tamamen gerçek olduğu algısının oluşmasını sağlamıştır. Örneğin Times gazetesinin 5 Aralık 1894 tarihli sayısında Van’da bulunan muhabiri görmediği Sason hakkında görmüş gibi Ermenilere yapılan büyük zulümden, katliamlardan bahseder. Dönemin başka bir İngiliz yayını olan Daily News gazetesinin 26 Ocak 1895 tarihli sayısında gerçekte en fazla 1000 olan Sason’a Andok bölgesine sevk edilen asker sayısını 50.000 olarak vermektedir.⁴⁴⁶ Sason’da sivil halk dâhil binlerce Ermeni halkın katledildiği, köylerin çoğunu yakıldığı, asker ve Hamidiye işbirliğiyle birçok tecavüz ve vahşetin yaşandığı yönünde haberler ve iddialar her gün gazetelerde yayımlanıyordu. İngiltere büyük oranda bu haberlere inanıyordu. Basın ve misyonerlerin bir hedefi vardı. Hınçak parti programının uygulanmasını istiyorlardı.

⁴⁴⁴ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, s.63

⁴⁴⁵ Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.292-304; Mccarthy, a.g.m, s.10-13

⁴⁴⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III**, s.124

Doğu Anadolu'da yerleşik olarak yaşayan Ermenilerin bağımsız veya özerk şekilde yaşamalarını istiyorlardı.⁴⁴⁷

İngiltere'de Gladstone gibi birçok İngiliz siyasetçi Sason olaylarını Osmanlıyı ve Müslüman Türkleri suçlamak için önemli bir fırsat olarak görmektedirler. İngiltere kabinesinde bulunan İrlanda Bakanı Morle ve Ticaret Bakanı Brays Osmanlı Devleti'ni çok şiddetli eleştirmektedirler. Morle, Ermenistan'da vahşice ve acımasızca bazı hareketler yapıldığını, bu mezalimin vahşi hayvanların yaptıklarını da aştığını söyleyerek İngiltere'nin Berlin Antlaşmasına dayanarak müttefikleriyle beraber Osmanlı hükümetinden ıslahat talebinde bulunmasını istemektedir. Ticaret Bakanı Anglo-Armeniyen Cemiyeti'nin (İngiliz Ermeni Derneği) eski başkanı olan Mösyö Brays, Sason olayları dolayısıyla Türklere atfedilen korkunç mezalimin yapılmış olduğundan artık kimsenin kuşku duymadığını belirtmiş. Sason katliamlarında Osmanlı asker ve subayının, Doğu Anadolu halkından daha fazla rol aldığını belirterek İngiltere'nin olaya onur ve insanlık penceresinden baktığını ve ıslahatların yapılması için baskı kurulmasını istemektedir.⁴⁴⁸

Avrupa'da oluşan bu Türk aleyhtarlığı sadece gazetelerde değil o dönem yazılan kitaplarda da görülmektedir. A.W. Williams adlı yazarın 1896 yılında yayımladığı "*Bleeding Armenia*" adlı eserinde bir Sasonlu Ermeni'ye atfen, Sason olaylarında bölgede kimsenin sağ kalmadığını, kadın, çocuk, genç, ihtiyar denilmeden herkesin kılıçtan geçirilerek öldürüldüğünü, Sason'da 6.000 Ermeni'nin katledildiğini yazmaktadır. Varantyan "*Taşnaksutyun Tarihi*" kitabında, Sason İsyanında Hınçak teşkilatının zayıflığına, Ermenilerin ise Kürtlere karşı kahramanca mücadele ettiğine, bir ara Kürtleri yenilgiye uğrattılsa da Türk askeri karşısında mağlup olduklarını, çatışmalarda bine yakın Ermeni'nin öldüğünü belirtmektedir. Pastırmacıyan, "*Historie de L'Armenie*" eserinde, Osmanlı askerinin aşiretlerle Ermeniler arasındaki çatışmayı bahane ederek bölgedeki Ermenileri yok etmeye çalıştığını ve orada yaşayan 12.000 Ermeni'den 3.500'ünü öldürdüğünü iddia etmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Mccarthy, a.g.m, s.10-13

⁴⁴⁸ Münir Süreyya Bey, a.g.e, s..60-61

⁴⁴⁹ Doğan, a.g.e, s.36; Uras, a.g.e, s.472-473

ii-ABD Gündeminde Sason İsyanı

Avrupa'dan sonra Sason olaylarının en fazla gündem oluşturduğu diğer bölge ABD olacaktır. ABD'nin farklı eyaletlerinde kurulmuş Ermeni kiliseleri, Osmanlıya karşı oluşturulan olayların merkezi konumundaydılar. Sason isyanı, Amerika'da önemli bir propaganda aracı olarak kullanıldı. Özellikle Anadolu'da belli bir süre görev yapıp geri dönmüş olan misyonerler Sason isyanı ile ilgili yapılan etkinliklerde en aktif kesim olmuşlardır. Sason İsyanı daha çok dini mağduriyet üzerinden bir motif olarak kabul edilip ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde Hristiyanların yok edildiği, Müslümanlar tarafından topluca katledildikleri ve özellikle Protestanların büyük kayıp içerisinde oldukları iddia edilmiş. Bunun gibi dini mağduriyetler sloganlara dönüştürülmüş ve bunlar üzerinden mitingler yapılarak Amerikan halkına duyurulmaya çalışılmıştır.⁴⁵⁰ Amerika'da özellikle Protestan din adamları ve birçok dini cemiyet öncülüğünde Osmanlı Devleti aleyhine birbirini izleyen miting, protesto yürüyüşü düzenlenmeye başlanmış ayrıca Sason Ermenilerine yardım kampanyaları başlatılmıştır.⁴⁵¹

New York, Boston, şehirlerinde Ermeniler, Protestan öğretmen ve rahipler ortaklığında protesto mitingi yapılmış. Başta Amerika olmak üzere Hristiyan Hükümetlerinden Sason olayları ile ilgili olarak Osmanlı Hükümetine müdahalede bulunmaları istenmiştir. Sason olayları nedeniyle bütün Hristiyan dünyasının ayağa kalkması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴⁵²

Amerika'da Sason ile ilgili Baltimor ve Boston'da G.A. Gordon ve Barrows gibi bazı Protestan rahipler ve Harward Okulu öğretmeni Elliot ve Tufts Mektebi öğretmeni Capen öncülüğünde yapılan etkinlikte Amerikalılara Sason Ermenileri için para yardımı yapmaya davet etmişlerdir.⁴⁵³ Sason İsyanına sıradan bir olaydan ziyade ruhban sınıfı eliyle dini bir mahiyet kazandırılmak istendiği görülmektedir. Osmanlı Devleti bu anlamda İstanbul'da bulunan Amerikan büyükelçiliğine bilgi vererek konuya karşı hassasiyetini bildirmiştir.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Celal Öney, *Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının...*, s.147

⁴⁵¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s.163

⁴⁵² BOA. HR. SYS. D:2858.G: 8

⁴⁵³ BOA. HR. SYS. D:2834 G: 9

⁴⁵⁴ BOA. HR. SYS. D:2838.G:27

Amerika’da Protestan din adamlarının ve Ermeni yanlısı derneklerin çalışmaları kısa sürede sonuç vermeye başlamıştı. Amerikan gazetelerinde hemen her gün Osmanlı Devleti aleyhinde haberler yapılmakta Avrupa’da ve Amerika’da yaşayan Ermeniler tarafından gönderilen yazı ve mektuplar hemen yayımlanmaktaydı. Bu yazılarda özellikle Ermenilerin Hristiyan oldukları sürekli vurgulanmaktadır.⁴⁵⁵ New York Times gazetesinde misyonerler aracılığıyla Sason Ermenilerine para yardımı toplandığı ve Sason’da Ermenilere yönelik bir katliamın tekrarından endişe duyulduğu yönünde bir haber yapılmıştır.⁴⁵⁶ Amerika’da bu dönemde Sason isyanından kaçan bazı Ermeniler misyonerler yardımıyla Amerika’ya getirilmeye çalışılmış özellikle Amerikalı misyoner Greene, Londra’da bulunan üç Ermeni mülteciyi kışkırtarak Sason meselesi ile ilgili açıklamalar yapmaya teşvik etmiş bu açıklamaların Times gazetesinde yayınlanması için mücadele vermişti.⁴⁵⁷ Amerikalı misyoner Greene, Sason olaylarını kanıtlamak için yoğun bir çalışma içerisine girmiştir. Sason ile ilgili tezini kanıtlamak için “*Ermeni Katliamı veya Muhammed’in Kılıcı*” isminde bir kitap yazmıştır. Kitap “*Muhammed’in kılıcıyla Ermenistan’da katledilen Hristiyanların Hatırasına*” adanmıştır. Kitap Sason olaylarındaki katliamlara kanıt olarak gerçekliği tartışmalı imzasız altı mektubu yayınlamıştır.⁴⁵⁸

iii-Osmanlı Devleti’nin Ermeni Propagandasına Karşı Çalışmaları

Batı Dünyasında, Sason olayları bahane edilerek yapılan Müslüman ve Türk düşmanlığına karşı koyacak Osmanlının örgütlü bir gücü bulunmamaktaydı. Sadece Londra’da tek Müslüman kuruluşu olan “*Milli Müslüman Derneği*” adlı kuruluş cılız bir sesle Türk Hükümeti’ni destekliyordu. İngiltere’de oluşturulan ve bütün dünya Müslümanlarını temsil etme davasında olan Encümen-i İslam’ın temsilcileri olan Muhammed İradatullah ve Seyid Şarfuddin Ahmad İngiliz Hükümetini, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı yürütülmekte olan kışkırtıcı politika hareketlerinin tehlikesi konusunda uyarıyordu.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ BOA. HR. SYS. D: 63 G:37

⁴⁵⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1839-1895)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

⁴⁵⁷ Celal Öney, *Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyânının...*, s.147

⁴⁵⁸ Celal Öney, *II. Abdülhamit Döneminde Anadolu’da...*, s.116

⁴⁵⁹ Sonyel, a.g.e, s.208

Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa gibi devlet adamları, buldukları ülkenin önde gelen devlet adamları ve basın yetkilileri ile görüşerek ilgili konu hakkında bilgilendirme yapıyorlardı. Londra büyükelçisi Rüstem Bey'in büyük bir gayret ile dönemin İngiliz basınına takip ettiğini gördüğü olumsuzlukların düzeltilmesi için gerekli çabayı sergilediği görülmektedir. Rüstem Bey Sason ile ilgili her türlü gelişmeyi takip etmekte olumsuz bir durum karşısında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley sürekli görüşmektedir. Büyükelçi Rüstem Bey, attığı her adım ve her yeni gelişme karşısında sığağı sığağına İstanbul'a bilgi verdiği görülmektedir.⁴⁶⁰

1895 tarihinde mevcut İngiliz Hükümetine karşı muhalefette bulunan Lord Salisbury, Sason İsyanı ile ilgili düşünceleri önemlidir. 23 Mayıs 1895 tarihinde Bradford şehrinde Lord Salisbury tarafından yapılan siyasî bir konuşmada Lord Salisbury'nin sözleri uzun süredir İngiliz siyasetçilerinin izlemedikleri şekilde ılımlı fikirlerle doluydu. Salisbury, konuşmasında Sason dolaylarında meydana gelen üzücü olayları her şeyden çok ırk ve din olarak birbirine zıt ve karşı olan iki unsurun tutuculuklarına bağlamıştır. Bu olayların Osmanlı Hükümeti tarafından hazırlandığına dair bazı gazeteler tarafından öne sürülen düşünceleri reddederek sözü edilen olaylardan Osmanlı Hükümetinin sorumlu tutulamayacağını, Padişahın da çok insancıl bir hükümdar olduğunu belirtmiştir.⁴⁶¹

İngiltere gazetelerinde çok sert ve Osmanlı Devleti'ni kötüleyen yazılar dışında istisnada olsa Osmanlı lehine sayılacak yayınlarda vardı. Observer gazetesinde dönemin ünlü yazarlarından Edward Dise İngiliz Hükümetinin Ermeni meselesinde takip ettiği siyaseti eleştirmektedir. Dönemin parlamento üyesi Sir Asmed Bartlet ise Globe gazetesinin 10 Haziran 1895 tarihli sayısında İngiltere Hükümetinin politikasını eleştirerek sonradan tamiri mümkün olmayacak hatalara sebep olabileceğini belirtmiştir.⁴⁶²

İngiltere Parlamentosu üyelerinden ve Osmanlı Devleti hakkında iyi niyet besleyen kişilerden olan Sir Ellis Ashmead Bartlett, Ermeni Meselesi ile ilgili İngilizlerin dikkatini çekmeye başladığından beri gazetelerde yayınlamış olduğu çok sayıda makalenin bazı ekleme ve açıklamalarla birlikte aktarılmasından ibaret olmak

⁴⁶⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III, s.50-54

⁴⁶¹ Münir Süreyya Bey, a.g.e, s.60

⁴⁶² Münir Süreyya Bey, a.g.e, s.61-62

üzere, sözde Ermeni mezâlimi hakkında bir kitap yayınlamıştır. Üç kısımdan oluşan bu kitapta Sason ve Talori olayları münasebetiyle ortaya atılan ve tüm Avrupa’da yayılan söylentilerin tamamen yalan, uydurma ve abartılarla dolu olduğunu ispat etme amacındadır. Kitap İngiltere Parlamentosu açıldığında yayınlanmış ve tüm parlamento üyelerine dağıtılmıştır. Ayrıca, Sason olayları sonrasında isyan bölgesini baştanbaşa gezen nadir yabancılardan olan İspanyol coğrafyacı Mösyö Ximenes’in gözlemleri önemlidir. Ermeni örgütleri eliyle yayılıp dağıtılan ürkütücü bir dile sahip raporların yalan olduğunu özellikle Osmanlı askeri ile ilgili iftiraların asılsız olduğunu belirtmiştir. Mösyö Ximenes’in gözlemleri Osmanlı hakkında Avrupa’nın bilgilenmesi için değerli bir kaynak olmuştur.⁴⁶³

Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek için orta konan Ermeni propagandası ile Osmanlı siyaseten zor bir duruma sokulmaya çalışılır. Osmanlı bu propaganda ittifakını etkisiz kılmak için harekete geçer. Basında çıkan haberleri tekzip etmek amacıyla Groser Ajansı aracılığıyla Avrupa basınında yayınlanması için bir tekzip metni oluşturur. Bu metin The Times, Daily Telgraph, Daily Chronicle, Provische Zeitung, Frankfurter Zeitung, Kalnische Zeitung, Independance Romen gazetelerinde 25,26 ve 27 Eylül tarihlerinde yayınlanır. Bu metinde Ermeni kayıpları ile ilgili verilen kayıpların hayali olduğu, olaylarda Hamparsum Boyacıyan gibi Hınçak komitecilerin rolü, bu komitecilerin Sason’da Müslüman ahaliye yaptıkları gibi somut deliller ile olayın içyüzü Avrupalı okuyuculara aktarılır.⁴⁶⁴

Osmanlı Devleti, Sason olayları sonrasında Batı kamuoyunda basın yoluyla oluşturulan olumsuz imajını düzeltme amacıyla Amerika Birleşik Devletlerinde de bazı girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti, Amerikan kamuoyunda Ermenilerce yanlış bilgilendirilip yönlendirilmesine karşı olarak Amerika’da mühtedi Muhammed A.R. Webb’ten istifade etmek gayesindedir. 1895 tarihinde Osmanlı Devleti ve padişahı hakkında Ermeni raporları doğrultusunda Amerikan halkı ve basının aydınlatılması için basınla iyi ilişkiler kurmak için Osmanlı elçiliği yanı sıra Webb bu maksatla gönderilen risalelerin gereken yerlere ulaştırmakla görevlendirilmiştir.⁴⁶⁵ Muhammed Webb, gönderilen 45 risalenin eline geçtiğini ve bunların gerekli yerlere

⁴⁶³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III, s.119-120

⁴⁶⁴ Doğan, a.g.e, s.39-40

⁴⁶⁵ Cezmi Eraslan, “Muhammed A.R. Webb’in Amerika’da İslam Propagandası ve Osmanlı Devleti’yle İlişkileri (1893-1896)”, *İlmi Araştırmalar* 2, İstanbul 1996, s.92

ulaştıracağını Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir.⁴⁶⁶ Muhammed Webb, gazetesinde Ermeni olaylarıyla ilgili Osmanlı lehine yazılar yazdığı görülmektedir. Webb, Amerika'da farklı tarihlerde yazdığı yazılarda Osmanlı Devleti'nde yüzlerce yıldır farklı milletlerin bir arada yaşamayı başardığını, bu milletlerin inanç, ahlak örf, adet, gelenek görenek ve türlü haklarının devlet koruması altında olduğunu belirtmektedir. Dünyayı çoğunu gezen biri olarak Türkiye'den başka bu kadar fazla özgürlük bahşeden bir ülkenin olmadığını ifade ediyor. Webb, Sason olaylarının doğru tahlil edilmesi gerektiğini söyleyerek, yaşananlara en büyük sebebin Sason'da bulunan Ermeni komitelerinin olduğunu yazmaktadır. Bu anlamda, Hristiyan dünyanın Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenileri kendi iyilikleri için toplumu ifsat eden ajitasyonu terk etmelerini sağlamak yönünde gayret sarf etmeleri gerektiğini söylemiştir.⁴⁶⁷

5-SASON İSYANININ ERMENİ ZİHNİNDE YANSIMALARI

Fransız devrimi sonrası yaşanan uluslaşma sürecinde Ermenilerde Sason isyanında aradıkları malzemeyi bulmuşlardır. Sason'da yaşananlar, Hınçak liderlerinin yaptıkları ve abartılı katliam hikâyeleri şarkı, türkü, şiir, ağıt ve birçok alana malzeme tedarik etmiştir. Bugün bile Sason ile ilgili canlı anlatımlar Ermeniler arasında devam etmektedir.

SASUN KALKTI, İSYAN ETTİ

Sasun kalktı isyan etti,
 Gürültüsü dünyada duyuldu,
 Amerika'yı, Avrupa'yı sarstı,
 Yiğitler ordusunun alayları
     Ermenileri yüreği titredi,
     Ermenilerin sesi gürlendi,
     Yiğitler ilerledi, özgürlük gürlendi.
 Ah Sasunlu! Yiğit Sasunlu!

⁴⁶⁶ BOA. Y.A.HUS. D:326. G: 120.

⁴⁶⁷ Muhammed Alexander Russel Webb, **Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu?**, (Çev. Celal Emanet), Derin Tarih, İstanbul 2015, s.18;52-53

Kanınıza kurban olalım,
 Kutsal birlik tohumları yeşersin,
 Özgürlük uğruna kurban olalım
 Dacik duydu ve kudurdu,
 Pek çok ordu çıkardı,
 Elli bin Kürt çağırdı,
 Eli kanlı ve güçlü
 Yüksek Sasun'u kuşattılar,
 O Vahşi, Kürtler,
 Toplar gürledi,
 Köyleri yerle bir etti.

Sasun Kazası dolu ormanlarla
 Çevrili kale gibi yüksek dağlarla,
 Karşı durdu hep Dacik Ordusuna,
 Sason tüttü sıcak kan kokusu. ⁴⁶⁸

ANDOK-TSOVASAR

Andok-Tsovasar dedi kefiller,
 Yeniden haykırdı silahlı Kürtler,
 Bir gün Kürt Ermeni Köylerinden,
 Vahan Paşa'ya selam gönderdiler,
 Sabah erkenden, uyandıklarında,
 Dört bin kişilik bir ordu kuşatmıştı onları,
 Bu güze karşı sadece otuz yiğit,
 Cesurca başladı savaşmaya.
 Oradaki Kürtler korkup, şöyle bağırdılar:
 “Yaman fedailer! Ayağınıza kurban olalım!
 Şerefimizi, ailemizi bize bağışlayın,
 Bırakın yaşayalım, evlerimizde.”

⁴⁶⁸ Verjine Svazlian, **Ermeni Soykırımı Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları**, (Çev. Tigran Ter Voghormiajian), Belge Yayınları, İstanbul 2013, s.868

Dehşete kapılmış Kürtler kaçmaya başladı,
Geride doksan kayıp, pek çok tüfek bıraktılar,
“Elimizi çabuk turalım, kaçalım” dediler,
“Ermeniler neredeyse gelirler.”⁴⁶⁹

MUSA KÖPEĞİ ERMENİ GÜLİZAR’I KAÇIRDI

Musa Köpeği Ermeni Gülizar’ı götürdü.
Gözlerini oydu, meme uçlarını kopardı,
Bu ne acımasız zaman
Bize yardım eden olmadı,
Bu ne sefalet zaman
Bize acıyan olmadı ⁴⁷⁰

SASON FERYADI

Ağla ey bedbaht Sason Kazası ağla.
Sana “ ne için ağlıyorsun” diyecek kimse yoktur.
Tali-i na-sazın ağlamaktır.
Senin hal-i yeis-i alüd
Yine teselli bahş olacak ferd-i aferide mefkuddur.
Ey garik-i hüzn ve keder Sason toprağı
Heyhat senin gözlerinden efşandır.
Ben senin ah u iniltini işitiyorum.
Nale ü feryadın beni dilhun ediyor...⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Svazlian, a.g.e, s.841

⁴⁷⁰ Svazlian, a.g.e, s.860

⁴⁷¹ Ahmet Akter, “*Vilayet-i Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü**, İzmir 2006, s.101-102

DÖRDÜNCÜ ÖLÜM

İKİNCİ SASON İSYANI

1894 yılında Sason kazasında Ermeniler ile yaşanan olaylar gelecek aylarda yaşanacak olan sıcak gelişmelerin haberci olmuştur. Sason olaylarından tam bir sene sonra, Ermeni örgütü olan Hınçak'ın öncülüğünde 30 Eylül 1895 yılında İstanbul'da Bab-ı Ali Gösterisi düzenlenir. Bu gösteri ile Sason başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde yaşanan olaylarda Ermenilerin yaşadıklarından dolayı hem hükümeti kınamak hem de sıkıştırmak istiyorlardı. Hınçaklar, bu olay ile Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletleri Ermeniler için ıslahatların bir an önce gerçekleşmesi için sıkıştırmak istiyorlardı. Kitle içinde şiddet kullanımından yana olanların tahrikleriyle olaylar çığırından çıkar. Olaylar birçok kişinin ölümü sonucunda devlet güçlerince bastırılır. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasından başkentte devlete böyle bir meydan okuma ilk defa yaşanıyordu. Hınçaklar için bir gurur kaynağı olmuştur.⁴⁷²

Osmanlı İmparatorluğunda 1894-1896 arasında yaşanan krizin sonucunda Ermeni Ulusal hareketi hayal ettiği başarıyı elde edememiş ve zayıflamıştır. Hınçak Partisi tüm girişimlerinde başarısızlığa uğramıştır. Abdülhamid'in üzerinde baskı yapmak için Avrupa'nın müdahalesine yol açma taktiği hedefine ulaşmamış ve kanlı sonuçlar vermiştir. Hınçak partisinin programındaki sosyalist çizgi Avrupalıları ürkütmüştür. Hınçak içinde milliyetçi ve sosyalist çekişmeler yaşanır ve sonrasında hareket kendi içinde bölünmeler yaşamıştır. Hınçak partisinin zayıflamasıyla Ermeni Devrimci Federasyonu, Taşnaksütyun sahnenin önüne çıkmaya başlamıştır. Taşnaksütyun yayın organlarında sosyalist söylem ve Ermeni halkının kendi öz kurtuluşunu savunur. Taşnaklar 'da Büyük Devletlerin Ermeni hareketi yararına duruma müdahale etme umudundaydılar. Taşnaklar, Balkanlarda bulunan Bulgar, Yunan, Sırp gibi halkların Osmanlı egemenliğinden kurtulurken yiğitlikleri ile değil Avrupalı Devletlerin işe dâhil olmaları sonucunda gerçekleştiğinin farkındaydılar.⁴⁷³

⁴⁷² Ayşe Hür, **Öteki Tarih I Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye**, Profil Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2012,s.80 Sonyel, a.g.e, s.226-227

⁴⁷³ Gregeon, a.g.e, s.424; Minassian, a.g.e, s.26-28

Ermeni olaylarında ilk başlarda rol alan Hınçaklar ile Taşnaklar birbirinin devamı hareketler miydi? Bu iki örgüt arasında temel fark neydi? Taşnaklar, Hınçaklara göre daha ciddi teşkilatlara sahip ayrıca yurt içi ve dışında iletişim ağlarını kurmuşlardı. Hınçaklar hem Ermenileri hem de Osmanlıları terör ve şiddet eylemleri ile tahrik etmek ve kızıştırmak istiyordu, oysa eylemleri çoğunlukla hazırlıksız ve rastgele hadiselerin sevgiyle gerçekleşiyordu. Taşnak programı daha tertipli, temkinli kontrollü ve gerçekçi olarak hazırlanmıştı.⁴⁷⁴

Taşnaklar, halk mücadelesinde özellikle Bulgar isyanında *haydukların* etkisini gördüklerinden,1892 yılındaki parti programına öz savunmayı esas alırlar. Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni olaylarında *fedai (fedayi)* kavramı sıkça duyulacaktır. Fedai Farsça 'da “*yürekten bağlı/sadık*” anlamına gelmekte ve bir dava için hayatını adayan, kişiyi tanımlamaktadır. Van, Muş, Bitlis gibi isyan bölgelerinde eli ayağı tutan herkes saldırı ve savunmada görev alabilecek siyasi gruplar halinde örgütlenmeye başlamıştır. Bu savaşçılardan küçük fedai birimleri oluşturuluyordu. Fedailer titizlikle seçiliyor ve sert çarpışmalara hazır duruma getiriliyordu. Disiplini çiğneyenler ölümle cezalandırılıyordu. Ermeni fedailerini halk içinde zamanla efsaneleşmiştir. Kürt ve Türklere karşı beklenmedik saldırılar gerçekleştiriyorlardı. Ermeni reaya arasında hayranlığa bağlı abartılı fedai hikâyeler dilden dile anlatılmaya başlanır. Bunlar arasında bazı figürler öne çıkmaktadır: Yıllar boyu Ahlat ve Sason dağlarında bulunmuş “*Nemrut Aslanı*”, Serop, Sason'lu Kevork Çavuş, Jardar, Sebastialı Murat, Kurken, Sebu, Antranik, Muşlu Aram, Keri, Zokrabyan, Hrayr, Hraç ,... önde gelen fedailerdir.⁴⁷⁵ Ermeni silahlı çetecilerin “*Can Fedai*” ismiyle bölgede boy göstermeye başlaması Müslüman-Kürt halkına fiziki saldırılara başlaması kısa süre içinde Müslüman halkın tepkisini çekecektir. Müslüman halk “*Can Fedai*” teşkilatı saldırılarına karşılık olmak üzere gönüllü olarak “*Can Bezar*” (Canından Bezenler) birlikleri kurmaya ve böylece kendi şahsi tedbirlerini almaya yoluna gitmişlerdir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Edward J.Erickson, **Osmanlılar Ve Ermeniler Bir İsyanın Ve Karşı Hareketin Tarihi**, (Çev. İbrahim Türkmen), Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.40-41

⁴⁷⁵ Ternon, a.g.e, s.190-19

⁴⁷⁶ Bayram Kodaman, “*II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler*”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 21, Isparta 2010, s.135

1.İSYAN ÖNCESİ TAŞNAK ÖRGÜTÜNÜN BÖLGEDEKİ ÇALIŞMALARI

1896 yılında İstanbul’da Ermeni militanlar tarafından yeni ve farklı bir eylem gerçekleştirilir. Osmanlı Bankası Baskını eylemini Taşnaksütyun Komitesi militanları gerçekleştirir. Bu eylemden sonra Ermeni Milliyetçi gençler arasında Hınçak Komitesinin eskiye oranla etkinliğinin zayıflamaya başladığını onun doğurduğu boşluğu Taşnak Komitesinin doldurmaya başladığı görülmektedir.1894-1896 yılları arasında Hınçaklar tarafından Anadolu’nun birçok yerinde dağınık yaşayan ve genelde örgütsüz olan Ermeni köylüsü öncülüğünde isyan girişimlerinde bulundu. Bu isyan girişimlerinin hepsi başarısız olmuş ve büyük kayıplar verilmişti. Hınçak Komitesi militanları öncülüğünde Anadolu’nun birçok yerinde isyan girişimleri beklenen başarıyı sağlamamıştır. İsyandar tek elden idare edilmiyor, isyan safhasında örgütsüz ve deneyimi olmayan sıradan Ermeni halkının gereksiz bir şekilde şiddete maruz kalıp kayıp vermesine neden oluyordu. Bu dağınık isyan girişiminin sonuç vermediğini gören militanlar, daha profesyonel bir şekilde tüm Anadolu sathında değil de isyana uygun belirli bölgeler aramaya başlarlar. Seçilen bu pilot bölgelere isyan çıkartmak için her türlü hazırlığı yapmaya başlamışlardır.⁴⁷⁷ Taşnaksütyun Partisinin, 1898 yılında Tiflis’te yapılan II. Genel Kongresinde partinin uygulayacağı taktikler konusunda görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler sonucunda İstanbul, Sasun, Kilikya ve Van bölgesinin eylem merkezleri olarak seçilmelerine karar verilmiş. Taşnaksütyun Kongresi, Sason’da bir kuvvet yığınağının inşasına ve Ermeni nüfusunun silahlandırılmasına karar verdi. Gerçekleştirilecek olan isyanda kullanılmak üzere bu yerlerde silah ve cephane toplanması kararı alınmıştır.⁴⁷⁸ Taşnaklar, başarı elde etmek için şiddeti merkeze alan radikal bir harekete dönüşmeye başlamıştır.

Osmanlı Bankası Baskını ardından bir anlamda rüştünü ispat eden Taşnak Komitesi Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini ve teşkilatını daha da yaygınlaştırmak için çalışmalarını hızlandırmıştır. Yerel Komiteler kısa sürede Rus-Osmanlı sınırının

⁴⁷⁷ Muammer Ulutürk- Nihat Çelik, “Sason Ermeni İsyânında Halil’e Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyandar Uluslararası Sempozyumu (2014)**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2015, s.129

⁴⁷⁸ Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y.Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı.20, 2008, s.319

her iki yakasındaki şehirlerde ve İstanbul'da kuruldu. İran'da komite merkezleri kuruldu. Tebriz kentinde Tigran Stepanian'ın kurduğu küçük silah fabrikası Ermeni faaliyetlerinin merkezi haline geldi. Taşnakların eylemleri için gerekli olan silah, cephane ve insan gücü nakli için en müsait yol, İran sınırından Van'a kadar uzanan güzergâhtır. Bu güzergâh üzerinden ciddi miktarda silah, cephane kaçakçılığı başlamıştır.⁴⁷⁹

İran Hükümeti olan bitene göz yumuyor, Osmanlı askeri de engebeli arazi yapısı sebebiyle sınırı tam denetimi altına alamıyordu. Van havalisinde Ermeni Taşnak çetecilere yolları üzerinde bulunan Kürt aşiretleri zorluk çıkarıyordu. Özellikle Hanasor bölgesinde bulunan güçlü Kürt aşireti Mazrik engel oluşturuyordu. Taşnak Merkez Komitesi faaliyetlerinde devam edebilmek için ya bu aşiretten kurtulmak ya da sevkiyatın yolunu değiştirmek zorundaydı. 1894 Temmuz ayında İran'dan Hanasor bölgesine bir akın hazırlandı. 400 kişilik bir çete kuruldu. Bu gruba sonradan akın akın birçok gönüllü katıldı. Karabağlıların silahlandıkları diğer bir çetede dâhil oldu. Çetecilere cesaret vermek için Kafkasyalı Kirkor ve Vanlı Vartan olmak üzere iki Ermeni Papaz 'da bulunuyordu. Taşnak komitesinin süvari gücü de bulunmaktaydı. Saldırganlar sınır geçerek iki gün boyunca Mazrik Aşiretine saldırdılar. Aşiretin erkek, kadın, çocuk ve yaşlılardan büyük bir kısmı katledildiler. Askeri birliklerin yetişmesiyle komiteciler İran toprağına kaçmışlardır.⁴⁸⁰

A. TAŞNAK FEDAİLERİN SASON'A YERLEŞME ÇALIŞMALARI VE SEROP AĞPÜR'ÜN TASFİYE EDİLMESİ

1895 yılına gelindiğinde Taşnak Örgütü militanlarının, insan ve askeri mühimmat geçiş noktasında engel olan Mazrik Kürtlerine karşı gerçekleştirdikleri olay bölgedeki ilk ses getiren eylemleri olacaktır. 1895 yılı içinde Mazrik Kürt aşiretine yapılanlar ile Taşnaklar kendini bölgede hissettirmeye başladılar. 1895 ilkbaharından itibaren Kafkasya'dan İran'dan Osmanlı topraklarına, Antranik, Hrayr, Serop (Serop Paşa), Kevork... Gibi ünlü çeteciler geçmeye başladılar. Bunlar arasında Rus ordusunda eğitim görmüş Kafkasya kökenli Ermeniler, öğretmenler de bulunuyordu. Taşnakların 1898 tarihli kongresinde Sason bölgesinin faaliyet merkezi seçilmesinden

⁴⁷⁹ Uras, a.g.e, 519; Hür, a.g.e, s.84

⁴⁸⁰ Uras, a.g.e,s.519-520

dolayı cephaneye yığılmaya başlanır. 1500 silah, çok miktarda cephaneye yollandı ve 300.000 rublelik bir para ayrıldı.⁴⁸¹

Avrupalı Devletlerin Van, Diyarbakır ve Bitlis'teki Konsolosları Ermeni milliyetçi gençlere maddi ve manevi her türlü desteği sunuyorlardı. Ülkeye, Rusya-İran üzeri gizli girişlerine de her türlü katkıyı sağlıyorlardı. Konsolosların bu desteğine rağmen Taşnak Komitesi kendi gücünü hesap ederek hareket ediyordu. Van, Ermeni isyanları için uygun bir yerdi. Ancak arazinin yeterince engebeli olmaması nedeniyle Van uygun bulunmaz. Bu nedenle arazinin elverişli olması nedeniyle, isyan merkezi olarak Sason-Talori seçilmiştir. Bunun için Sason'a ilk çalışmaları yürütmek üzere Kafkas kökenli olan Karakin bölgeye gönderilir. Osmanlı kuvvetlerince kısa sürede etkisiz hale getirilir. Muş Sason sınır köyü olan Serut'ta öldürülen Karakin'in üzerinde birçok plan, kroki, belge ele geçirilmiştir.⁴⁸²

Karakin ölümünden sonra Sason'da fedailerin liderliğini Serop üstlenir. Bitlis Ahlat kazası Sohart köyünde 1864 doğan Serop (Vartanian) dönemin en ünlü fedailerindendir. İlk yıllarından itibaren sert bir kişiliğe sahip olan Serop, 1891 yılında iki Kürt aşiret ile çarpışmaya girdikten sonra Romanya'ya kaçmıştır. Öldürdüğü kişinin akrabalarının takibinden kurtulmak için sürekli yer değiştiriyor. Romanya'da sonra Osmanlı Devleti'ne gizlice gelerek İstanbul'a yerleşir. İstanbul'da tanıştığı Ermeni Taşnak Cemiyetine katılır. 1895 yılında kendine bağlı 27 kişilik feda grubuyla Sason'a gelir.⁴⁸³ Ahlat'lı Serop Ağpür Bitlis şehrinde gündüz ortasında bir Osmanlı baş komiserini öldürdüğü için çok ünlenmiş, Ermeniler tarafından Serop Paşa olarak adlandırılmıştır. Sason'da 1899 yılına gelindiğinde fedailerin bilinen lideri Serop bölgede nam salar. Serop diğer komitecilerle pek temas kurmaz, daha çok başına buyruk davranır. Bölgede yürüttüğü faaliyetlerinde ne Londra'yı tanır ne de Paris'i bilir. Kendi çözümünü sahada kendisi belirler. En büyük amacı Ermeni meselesinde yağmakârlık eden Kürt ve Türklerden intikam almaktır.⁴⁸⁴

1894 Sason isyanından sonra bölgede yaşanan gerilim iki komşu halkın arasında ciddi bir güvensizlik yaratmıştı. Taşnak fedailerinin bölgeye gelişi ile karşılıklı

⁴⁸¹ Uras, a.g.e, s.520

⁴⁸² Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla*..., s.376-379

⁴⁸³ Gaffar Mehdiyev, "Ermenice Kaynaklara Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni İsyancılarının Yönetenleri Ve Onların Faaliyetleri", *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyancılar Uluslararası Sempozyumu (2014)*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2015, s.174

⁴⁸⁴ Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla*..., s.382; Mayeski, a.g.e, s.105

çatışmalar ve öldürme olayları sıkça yaşanmaya başlamıştır. Andok, Talori, Şenik, Semal, Geligüzan gibi bölgelerde tam anlamıyla bir hâkimiyet mücadelesi yürütülüyordu. Bugün bile Sason ve Kulp bölgesinde Müslüman sözlü anlatımlarında Sason olaylarından söz edilirken “*Ermeniler de Müslüman Kürtleri katletti,*” denilerek anlatılan çoğu hikâye anılan bu bölgede yaşananlara dayanmaktadır.⁴⁸⁵

Bölgede meskûn bulunan Hıyan Aşireti yaz mevsiminde genelde Andok, Talori bölgesinde yaylaya çıkardı. O tarihlerde bölgede Serop ile hareket eden Kevork Çavuş’un Hıyan ile mücadelesi bugün bile anlatılagelmektedir. Kevork Çavuş, fedaileri ile birlikte Hıyan Aşiretine mensup mezraya baskın düzenler. Baskın sonucunda Hıyan Aşiretine mensup çoluk çocuk otuz beş kişi öldürülür. Bu olay sonrasında Hıyan Aşireti ile Ermeni militanlar arasında bitmek bilmeyen bir mücadele başlamıştır. Bu katliam ve sonrası yaşananlar, verilen kayıplar ile ilgili canlı anlatımlar bugün bile Hıyan bölgesinde anlatılmaktadır. Kürt kızı Sultan ile ilgili hikâye en fazla dile getirilen olaydır. Yaz aylarında Muş-Kulp arasında bulunan Şenyayla (Şenê) yaylasından dönüş esnasında Müslüman aşirete Ermeni fedailerce yapılan saldırı sonrasında kaçırılan ve tecavüze uğrayan Sultan adında genç kızın trajedisi bugün bile hafızalarda tazeliğini korumaktadır.⁴⁸⁶

Taşnak Komitesinin Sason dağlarında ilk eylemleri bölgede özellikle Ermeni köylerinde dikkat çekmeye başlar. Kevork Çavuş, Hrayr, Şenikli Kirko gibi kısa süre öncesine kadar Hınçak Örgütünde aktiftiler. Serop gibi liderlerin bölgeye gelişi ile bilinen bu komitacılar Taşnak örgütüne girmeye başlamışlardır.⁴⁸⁷

Taşnak lider Karakin’in ölümünden sonra Serop sert ve şiddetli tavrı sayesinde kısa zamanda Ermeni köylerinde başta olmak üzere ve tüm Sason bölgesinde nam salmaya başlar. Serop ve fedaileri Muş-Sason dağlarında bulunan asi coğrafyada yaşayan Müslümanların köyelerine saldırılar gerçekleştirir. 1899 Mayıs ayından itibaren Sason’da ciddi bir nüfusa sahip olan Garzan Aşiretleri Sason’un ileri gelenlerinden olan ve Garzan Aşiretinin Kûrrî kolu lideri olan reisi Halil’ê Bişar (Bişar Oğlu Halil anlamında) komutasında toplanırlar. Ermeni saldırıları intikamını almak için Ginenik köyünü basarlar. Burada ellerine geçirdikleri beş kişiyi öldürüp

⁴⁸⁵ Zeki Çelik, (80 Yaş) Sason Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi.14.05.2014)

⁴⁸⁶ Çevik, Adnan-Namık Kemal Dinç, a.g.e, s.163-164

⁴⁸⁷ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**,(Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003,s.63

köye maddi zarar verirler. Garzan Aşiretleri, Ginenik köyü etrafında bulunan diğer Ermeni köylerine de saldırılar gerçekleştirirler. 1899 yılına gelindiğinde saldırılar karşılıklı olarak şiddetlenmeye başlar. Halil'ê Bişar öncülüğünde Müslüman Garzan Aşiretleri Serop ve Taşnak militanlarıyla başa çıkabilmek için Osmanlı Devleti'nden yardım isterler. Müslüman yerel halk ve Osmanlı güçleri ortak hareket etmeye başlar. Bitlis Valisi Ali Paşa hafif askeri tertibat eşliğinde Sason'a gelmiştir. Halil'de yol üzerindeki Belek, Murdan, Garzan Aşiretlerinin de katılımını sağlar. Halil'ê Bişar öncülüğünde Müslümanlar; Hayarsilo, Spoğan, Sıkvan gibi komitacıların merkez olarak buldukları köylere saldırılar düzenlerler. Saldırıları sonucunda birçok silah ve askeri Müslümanların eline geçmiştir.⁴⁸⁸

Osmanlı Devleti, Sason bölgesinde faaliyet yürüten Taşnak eylemlerinin bitirilebilmesi için Serop Ağpür'ün etkisiz hale getirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Osmanlı idaresi Serop'un tasfiyesi için çözüm arayışındadır. 22 Recep 1317 Tarihli arşiv vesikasında “ *Ermeni eşkıyası Serop ile adamlarının üstüne asker gönderilmek suretiyle tenkilinin mümkün olmayacağından Ekrad rüesası ile ağalarının elde edilmesi elzem olduğu...*” bilgisi ile devletin yerel ileri gelen Kürt ağaları ile birlikte bir çözüm bulma arayışında olduğu görülmektedir.⁴⁸⁹ Komitacıların eylemlerinden zarar gören Garzan Aşiret lideri Halil Ağa, Serop Ağpür'ün tasfiye edilebilmesi için Osmanlı Devleti'ne gerekli yardımı yapmaya hazırdır.

Taşnak örgütünün, Sason'da en bilinen önde gelen lideri Serop Ağpür 1899 yılı sonbaharında, Sason dağlarında öldürülmüştür. Serop'un kim tarafından ve nasıl öldürülmüş olduğu konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Konu hakkında farklı kaynaklarda farklı iddialar söz konusudur.

Mehmet Hocaoğlu eserinde, Serop'un bölgede yaptığı olaylardan bahseder. Serop ve adamları 1899 Ekim ayında Talori bölgesinde bulunan Geligüzan köyünde Vilayetten gelen askerler tarafından abluka altına alınmıştır. Gün boyu süren çatışma sonucunda Serop ve fedailerinin tümü ölü olarak ele geçirilmiştir.⁴⁹⁰ Serop ile ilgili gelişmeleri o döneme ait arşiv belgelerinde de takip etmek mümkündür. 1317 Recep ayına ait arşiv belgesinde “ *Muş'un Geligüzan karyesinde gizlendiği haber alınan*

⁴⁸⁸ Mayewski, a.g.e, s.105-106; Ulutürk, a.g.m, s.130

⁴⁸⁹ BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 118.

⁴⁹⁰ Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla...*, s.382

Serop'un Muş ve Bitlis'ten gelen askeri birlikleri tarafından sarılarak arkadaşlarıyla birlikte ölü ele geçirildiği...” başka bir belgede ise Ermeni şaki Serop'un öldürüldüğü esnada üstünden çıkan ve ihtilalciliği öven Ermenice dokümanların bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁹¹ Serop ile yaşanan çatışma ve sonrası ile ilgili başka bir arşiv belgesinde ise Serop ile yapılan çatışmada eşkıyadan on bir kişinin öldürülüp ailesinin ele geçirildiği, çatışmanın devamında ise Serop'un öldürülmesinden sonra silahlı olarak ortaya çıkan adamlarından dört kişinin daha öldürülerek zevcesinin de sağ olarak ele geçirildiği bildirilmektedir.⁴⁹²

Azeri araştırmacı Gaffar Mehdiyev ise Serop'un ölümüyle ilgili hayli farklı bir iddia ortaya atmaktadır. Mehdiyev, Serop'un o dönem emrinde bulunan fedailerden olan Antranik tarafından öldürüldüğünü iddia eder. İddiaya göre Antranik, Serop'u öldürülerek kendi liderliğinin yolunu açmıştır. Serop'un Müslüman ağa Halil'e Bişar tarafından öldürüldüğünü söyleyerek dikkatleri farklı yöne yöneltmiş ayrıca Ermenilerin Müslümanlara karşı daha fazla öfke duymasını sağlamıştır. Bu teze göre Antranik böylece örgüt içinde rakipsiz tek lider olmuştur.⁴⁹³

Antranik'in anılarının anlatıldığı kitapta ve Sason mahallinde yaptığımız sözlü tarih çalışmasında ise Serop'un, Kürrî Aşireti lider Halil'e Bişar ve adamları tarafından öldürmüş olduğu yönündedir. Çelebyan, kitabında Avo adlı bir Ermeni fedaiden söz etmektedir. Avo adlı fedai Halil'e Bişar hesabına çalışan bir casustur. Serop ve grubu Geligüzan köyünde bulunduğu sırada, Serop hastalanır. Saçları dökülür. Bitkin bir şekilde yatağa düşer. Serop bu durumda iken 500 Osmanlı askeri ve Halil'e Bişar adamları tarafından köy kuşatılır. Serop gibi zehirlenen başka adamları da vardır. Adamları, Serop'u Andok Dağına kaçırmak isterler. Bu esnada Mkho ve Zakar adlı kardeşleri öldürülür. Serop yaralı olarak Halil'in eline geçer. Halil, ele geçen Serop'un kafasını keser. Osmanlının peşinde olduğu fedai lider böylece öldürülmüştür. Antranik kitabında yazıldığına göre, Serop'un kafası sonraki günlerde Muş ve Bitlis merkezlerinde halka teşhir edilmiştir.⁴⁹⁴

Dönemin isyan coğrafyası olan Sason Muş arasında bulunan köylerde yaptığımız alan araştırmasında ilginç bilgilere ulaştık. Fedai lider Serop ve çetesi,

⁴⁹¹ BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G:82; BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 102

⁴⁹² BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G:79; BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 81

⁴⁹³ Mehdiyev, a.g.m, s.177

⁴⁹⁴ Çelebyan, a.g.e, s.77-78

Zoveser dağının Muş'a bakan yönünde bulunan Garzan Aşiretine mensup Müslüman köylerine saldırdığı ve burada Müslüman halkın katledildiği aktarılmıştır. Halil Ağa, Garzan Aşiretine mensup diğer köylerden savaşçı gençler toplar. Müslüman güçler fedailerin üs olarak gördükleri Geligüzan köyünü kuşatırlar. Anlatılanlara göre, kuşatıldığını anlayan Serop Ağpür kendini kurtarmak için kadın kıyafeti giyer. Eline aldığı su testisi ile kuşatmadan kurtulmaya çalışır. Halile Bişar ve adamları elinde testi ile gidenin yolda yürüyüşünden kadın değil bir erkek olduğunu anlarlar ve onu vururlar.⁴⁹⁵

Fedailerin lideri Serop Ağpür'ün öldürülmesi Sason Ermeni köylerinde şok etkisi yaratmıştır. Ölümünün yarattığı ilk şok etkisi ile Sason'un Sıfank (Sıkvan) Ermeni köyünden Haço, Marko, Bedo, Artin, Agop, Kemi başta olmak üzere on beş kadar Ermeni Kıyastik köyünde Halil Ağanın yakınlarından Daver, Hüseyin ve Said'i öldürmüşler, Selim'i ağır yaraladıktan sonra kaçmışlardır. Bir Müslüman köyün basılarak insanların öldürülmesi Müslüman ahalide heyecana sebep olur. Osmanlı Devleti olayın iki halk arasında daha da büyümesinden çekinir. Bölgeye takviye güç yollar. Devlet yetkilileri olayların büyümemesi için tedbirler almaya ve aşiret liderlerini öğütler vererek bazen uyararak olayların önünü almaya çalışırlar. Devlet, Sason bölgesinde bulunan Müslüman Kürt aşiret liderlerinden asayiş ve emniyeti bozmayacaklarına dair senet almıştır.⁴⁹⁶

B. ANTRANİK'İN YENİ TAŞNAK LİDERİ OLMASI VE KÜRT HALİL AĞA İLE MÜCADELESİ

Taşnak fedai lideri Serop'un öldürülmesi Sason'da bulunan Ermeni fedailerinde ciddi bir motivasyon kaybına sebep olmuştur. Bu olaydan sonra tekrar bir toparlanma sürecine girmeye başlayan Taşnak fedaileri kendi içlerinde sevilen ve örgütü toparlayabilecek kabiliyette gördükleri Antranik'i seçerler.

Antranik bir Osmanlı vatandaşı olarak 1865 yılında günümüzde Giresun ilçesi olan Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1890 yılında babasını döven bir Türk'ü öldürmüş ve olay sonrası doğduğu toprakları terk ederek İstanbul'a kaçmıştır. İstanbul'da bu defa bir polis şefinin öldürülmesinde ismi geçer. Burada tutunamayan Antranik

⁴⁹⁵ *Teyfur Altun*, (100 Yaş), Sason Yakabağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi,11.09.2014)

⁴⁹⁶ Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla...*, s.383-384

Batum'a kaçmak zorunda kalır. Antranik, Batum'da milliyetçi Taşnak örgütü ile tanışır. Burada siyasi bilinç edindikten sonra Sason'a gelen ilk Taşnak fedaileri arasında yer alır.⁴⁹⁷ 16 Mayıs 1895'te Antranik ve kırk adamı Sarıkamış üzerinden Osmanlı topraklarına girerek Sason'a geçerler. Burada fedai lider Serop'un çetesine dahil olur. İlk silahı ile burada tanıştı. Antranik bu anı şöyle anlatacaktır. "*Sahip olduğum silahların hiçbirisi, o eski silah kadar beni heyecanlandırmadı.*"⁴⁹⁸

Serop'un ölümünden sonra Sason'da Taşnak fedailerinin yeni lideri olan Antranik, kendini bir an önce ekibine ispatlamak için çalışıyordu. Bunun içinde öldürülen liderleri Serop'un intikamını almaya karar verir. İlk olarak Serop'a zehirli ekmek vererek onu zehirleyen böylece Halile Bişar'ın eline düşmesine sebep olduğunu düşündüğü Keğaşenli Avo'nun evini takibe alır. Antranik ve adamları hain olarak gördükleri Avo'nun evine baskın yaparlar. Bu baskında evde hazır bulunan Avo, eşi ve çocukları yok edilir. Böylece Taşnak fedaileri kendileri veya davalarına karşı bir karşı girişimde bulunabilecek Sason Ermeni köylüsüne gözdağı vermiş olurlar.⁴⁹⁹

Sason bölgesinde o yıllarda devlet nezdinde geçerli olan bazı aşiretler vardı. Muş- Kulp (Diyarbakır) hattını bir sınır kabul edersek Sason'un Muş iline yakın olan sınırında meskûn olan Kûrri Aşiretinin etkinliği, Kulp İlçesine doğru ise Hıyan Aşiretinin etkinliği vardı. Saha araştırması yaptığımızda Sason'da bize bu konu ile ilgili ilginç bilgiler verilmiştir. "*O vakitler Sason halkının devletle fazla bir ilişkisi yoktu. Devlet vergi almak veya asker istemek için gelirdi. O yıllarda insanlar devlet ile olan bir meselesini çözmek için Hıyan Aşiretindeki ağalara veya Kûrri Aşireti ağası olan Halil Ağa'ya giderlerdi. Sasonlular bu ağalara sorunlarını çözdükleri için saygı gösterir ve hediyeler verirdi. Hatta bazı insanlar devlete askerlik yapmaktan muaf olmalarını sağladıkları için bir süre bu ağalara bir nevi askerlik dahi yaparlardı.*"⁵⁰⁰

Halil Ağa ve ondan önce babası Bişar Ağa Garzan Aşiretinin Kûrri kolunun liderliğini yapmışlardı. Bölgede tüm Müslüman veya Ermeni halkın tanıdığı bildiği Bişar Ağanın Yakabağ (Hergog) köyünde bulunan mezarın üzerinde kılıç kabartması ve silah fişekliği kabartması gibi şekiller kendi döneminde ayrıcalıklı bir konumda

⁴⁹⁷ Haluk Selvi, "*Hangi Antranik?*", **2023 Dergisi**, Sayı 12,2002 Ankara, (Erişim Tarihi:25.12.2015), <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>

⁴⁹⁸ Türk Tarih Kurumu, **Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan**, y.y, s.4

⁴⁹⁹ Çelebyan, a.g.e,s.80-82

⁵⁰⁰ *Kazım Yavuz*, (60 Yaş), Sason Derince Doğumlu, Görüşme Tarihi,10.07.2015)

olduğu konusunda bize ipucu vermektedir. Mezar taşında ölümü 1308 (Miladi 1890) olarak belirtilmiştir. Bişar'ın ölümü ile Kurrî Aşiretinin yeni lideri olan Halil'in Müslüman halk ve toplum üzerinde bir ağırlığı mevcuttu. Günümüzde Muş-Batman il sınırını teşkil eden Pıvve, Geliye Zenduz, Cemala, Gavıstek, Bozıkan, Hergog, Marning, Kop'e, Kıstağ gibi 10 taneden fazla Sason köyü onun denetimi altındaydı. Bu köylerin bir kısmında yaşayan Ermenilerde onun himayesi altındaydı. Sason mıntıkasında Halil Ağa, civar Müslümanların hamisi olarak devlet nezdinde en bilinen insanı olmuştur.⁵⁰¹

Halil Ağa'nın günümüzde yaşayan son gerçek torunu İzzet Çelik dedesi Halil ile ilgili ilginç anekdotlar paylaşmıştır. *“Bişar'ın ölümünden sonra Halil Ağa aşiretin başına geçer. Sason'un tüm dağ köyleri Muş'un Sason'a sınırı olan köyler Kulp'un çoğunda dedem Halil bilinip sayılırdı. Müslüman olsun Ermeni olsun herkese dedem yardımcı olurdu. Dedem, korumasında olan köylerde yaşayan Müslüman olsun, Ermeni olsun tüm Sasonluları korur ve kollardı. Sason'da huzur ortamını dışardan gelen canfida (fedai) denilen kişiler bozdular. Bunlar Rusya ve dünyanın çok uzak yerlerinden gelmişlerdi. Serop, Antranik, Kevork gibi komutanları ile birlikte Müslüman köylerini basıyorlardı. Tenha yerde yakaladıkları Müslümanlara eziyet ediyorlardı. Ruslar destek veriyor bizi buradan çıkartmayı hesap ediyorlardı. Devlet Kürt ağaları dedi ki yardım etmezseniz burası Ermenilere yetişir. Dedem Halil Ağayı, Hıyan Ağalarını ve Garzan bölgesinin diğer ağalarını devlet topladı ve onlardan destek istedi. Halil Ağa, Ermeni fedailerin en zalim komutanı olan Serop'u öldürdü. Abdülhamit dedeme madalya gönderdi. Muş Valisi dedem Halil Ağa'ya sormadan, danışmadan bir şey yapmıyordu. Biz ile Ermeniler komşu insanlar olarak yaşıyorduk. Eğer aramızda düşmanlık olsaydı önceden aramızda bir çatışma çıkardı. Bütün yaşananların sebebi buralara gelen o fedailerdir. Sonraki yıllarda ve 1915 yıllarında yaşanan olaylarda bile bizim Kurrî Aşireti birçok Ermeni'yi sürgüne gitmesin diye himayesine almış ve korumuştur. Bizim yakın yıllara kadar aramızda yaşayan, bizimle aynı toprağı paylaşan Ermeni köylümüz komşularımız vardı. Onlar bizden, bizde onlardan memnunduk.”*⁵⁰²

⁵⁰¹ Aydın Bulut, (43 yaşında), Sason Yakabağ doğumlu, (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

⁵⁰² İzzet Çelik, (92 Yaşında), Sason Yakabağ Doğumlu (Görüşme Tarihi, 09.04.2016)

Antranik, Ermeni ajan Avo'yu öldürdükten sonra esas düşman olarak gördüğü Halil'e Bişar'a yönelir. Antranik, Halil Ağanın feodal sistemden kaynaklı başka düşmanlarının da olduğunu öğrenir. Garzan Aşiretin bölgede önemli kollarından olan Şigo Aşireti ile Kûrri Aşireti arasında ciddi bir kan davası vardır. Şigo Aşireti, yakın zamanda feodal çekişmelerden kaynaklanan sebeplerle Halil'in gözde çocuklarından olan Amar (Ömer) adında otuz yaşlarındaki oğlunu Şigo Aşireti öldürtmüştü. Halil bu ölümü unutamaz. Aşiretini toplayarak bir an önce intikam almak ister. Aşiret bu konuda uygun zamanı bulana kadar beklemekten yanadır. Halil aşiretinden beklediği desteği göremez Nu nedenle aşiretine tavrı alır. Oğlunun intikamını almak için Muş'a giderek devlet yetkilileri ile görüşür. Halil Ağa, devletten temin edeceği asker yardım sayesinde Şigo Aşiretini Sason'dan sürme hesapları yapmaktadır.⁵⁰³

Antranik, Şigo ve Kûrrî Aşireti arasında bulunan husumeti usta bir manevra ile kendi amacı doğrultusunda kullanmak için harekete geçer. Antranik Halil Ağa'nın hasmı olan Şigo Aşiretinin ileri gelenlerini gizlice çağırarak onlara güzel bir ziyafet verir. Antranik, misafirlerine Halil'in kendi liderleri olan Serop'u öldürdüğünü, Şigo Aşiretinin ise Halil'in oğlunu öldürdüğünü söylüyor. Bu yaşananlar sonucunda Halil'e Bişar'ın hem Taşnak Cemiyetinin hem de Şigo Aşiretinin düşmanı olduğunu söylüyor. Şigo Aşireti büyüklerine bu ortak düşmanı yok etmek için ortak hareket etmeyi teklif eder. Bu ziyafetten sonra Şigo Aşireti fedailerle ortak hareket etmeye ikna olmuştur. Varılan mutabakata göre Şigo Aşireti Halil Ağa ile ilgili her türlü bilgi ve gelişmeyi fedailere bildirecektir.⁵⁰⁴

Serop'un öldürülmesinden yaklaşık bir yıl sonra, 1900 yılı sonbaharında Halil Muş dönüşü Marning köyünde iken casuslar aracılığıyla fedailere haber gider. Halil Ağa, Muş Valisiyle görüşmüş bizzat padişahın ona gönderdiği madalyayı almıştı. Muş valisinden, Şigo Aşiretine karşı yürüteceği mücadelede askeri yardım sözü almıştır. Halil Ağa, vilayet merkezinden köyüne dönmek için hazırlıklarına devam ederken, Muş Valisi Halil'e güvenliğini sağlamaları için ona askeri koruma vermeyi teklif eder. Halil Ağa kendi adamlarına güvendiğini ve ihtiyacı olmadığını söyler. Halil Ağa Muş'tan Hasköy kazasının dağa yaslı kısmında bulunan Marning köyüne gider. Marning köyü Halil Ağa'nın himayesinde olan köylerden olup o dönemler köyde

⁵⁰³ Halil Bulut, (52 Yaşında), Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014)

⁵⁰⁴ Çelebyan, a.g.e, s.89-90

Ermeni ve Müslüman köylüler bulunmaktaydı. Vilayetinden dönüşte fedailere giden ihbarda Halil Ağa'nın Marning köyünde bir gece kaldıktan sonra ertesi gün 10-12 adamı ile yola çıkacağı bilgisi verilir.⁵⁰⁵

Antranik; gelen ihbar üzerine adamlarına hazırlanmaları emrini verir. Kevork Çavuş, Harutyun, Dono, Magar gibi en sağlam adamlarını yanına alarak dağa çıkar. Sason bölgesinin en yüksek zirvelerinden olan ve günümüzde Muş ili ile Sason ilçe sınırını çizen Zovoser Dağının Haçe Raş (Siyah Haç) bölgesinde Marning köyü yolu üzerinde adamlarıyla Halil'e pusuyu kurar. Taşnak lider Antranik, fedailere çatışma esnasında ne olursa olsun Halil'i öldürmemelerini söyler ve onu sağ olarak ele geçirmek istediğini ifade eder.⁵⁰⁶ Sahada yaptığımız çalışmada ise olayın gelişimi daha farklı anlatılmıştır. Buna göre Muş ilinden gelen Halil geceyi himayesinde olan Marning köyünde geçirir. Halil ertesi gün Sason Kazasına gitmek üzere hazırlıklarını tamamlar. Atına binip adamlarıyla yola çıkmak üzere iken G(ğ)ulamı (bir nevi hizmetkârı) olan bir Ermeni onu uyarır. Ağanın atının önüne geçer; “*Ağa îro nece Sasun, reyate tew qeşeye hewa ne xweşe*” (*Ağa bugün gitme Sasun'a, yolun hep buzludur, hava soğuktur.*) diye uyarır. Halil Ağa ise ğulamının hava yağışlı ve soğuk olmamasına rağmen dolaylı şekilde yaptığı uyarıyı anlamaz veya kendine olan güvenden dolayı yoluna devam eder. Sason'a doğru yola koyulur.⁵⁰⁷ Halil Ağanın Ermeni hizmetkârı tarafından Kürtçe bir deyimle dolaylı bir şekilde uyarılması meselesi Sason ve Muş bölgesinde yaptığımız saha çalışmasında birbirini hiç görmemiş tanımayan insanların hep aynı olayı görmüşçesine benzer anlatım dikkatimizi çekmiştir.

Halil Ağa ve adamlarının Sason'a gidiş yolculuğu ve yaşananlar Antranik'in anılarında ayrıntılarıyla bulunmaktadır. Bu kitapta anlatılanlara göre Halil ve yanındaki birkaç koruması Haçasar, Haçuk Dağı'nın Haçe Raş (Kara Haç) bölgesine geldiklerinde pusuda bekleyen Antranik ve adamları tarafından çapraz ateşe düşürülürler. İlk şoktan sonra Halil Ağa ve adamları karşılık vermeye başlarlar. Halile Bişar çatışma bölgesini terk etmeye çalışırken atı Antranik tarafından vurulur. Halil Ağa vurulan atın yaralı altında kalır. Halil Ağanın adamlarının çoğu çatışmada Ermeni

⁵⁰⁵ Şirin Tekin, (72 yaşında), Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi 09.04.2016); Sıdık Altun (41 Yaşında) Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014)

⁵⁰⁶ Çelebyan, a.g.e, s.90-91

⁵⁰⁷ Naif Barış (73 Yaşında), Sason Çakırpınar doğumlu, (Görüşme Tarihi 02.09.2014).

fedailer tarafından öldürülmüştür. Antranik elinde bıçakla ele geçirilen Halil'e Bişar'a doğru yönelir. Antranik'in anılarında yazıldığına göre, Halil Ağa hayli uzun boylu, geniş omuzlu ve yakışıklı biridir. Ağanın üzerinde çuhadan bir şalvar ve palto bulunmaktadır. Kıyafeti ile görünümü sıradan bir köylüye göre hayli farklıdır. Ayağında Avrupa malı ayakkabı vardır. Beline ipekten bir kayış dolamıştı. Başında bulunan başlığın ipleri boğazını sarmalamıştı. Sasonlu olan ve Kürtçe bilen Kevork Çavuş Antranik ile Halil arasında tercümanlık yapar. Antranik'in sorularının Kürtçeye çevirerek Halil'e sorar. Antranik; Halil'e kimliğini doğrular. Serop'un başını kesip Muş ve Bitlis'te meydanlarda gösteren kişinin kendisi olup olmadığını sorar. Halil bu soru karşısında sessiz kalır. Antranik, Osmanlı askeri desteğiyle Sıkvan ve diğer Ermeni köylerinde verdiği zararları hatırlatır. Halil bu sorulara karşı cevap vermez ve sessiz kalır. Antranik, Halil Ağaya Serop'un kafasını ölüyken kestiğini hatırlatır. Kendisinin ise şimdi kafasını sağken keseceğini söyler. Hemen bıçağı kaptığı gibi Halil'in boğazına çalar.⁵⁰⁸

Antranik Halil'in kafasını kesmeye çalışırken Halil'in başlığının ipleri engel olur. Antranik, Kevork Çavuş'un 'un yardımıyla Halil'in kafasını keser. Halil Ağanın başsız kalan vücudu yerde bir müddet kıvrılmaya başlar. O esnada çalılıklardan sesler gelir. Bir Ermeni köylü dağa alıç toplamaya çıkmıştır. Fedailer, köylünün torbaya koyduğu alıçları boşaltarak boş torbaya Halil'in kesik başını koyarlar. Halil'in başı gövdesinden ayrılmış vücudu olay sonrasında Marning ve civar köylerde bulunan Müslüman halk tarafından alınır. Halil'in Ağa Marning köy mezarlığına defnedilir. Bugünde Marning köyünde bulunan mezarı çevrede bulunan Müslüman ve genelde Kûrri Aşiretine mensup insanlarca ziyaret edilmektedir.⁵⁰⁹

Taşnak fedaileri, Halil'in kesik başı torba içerisinde o vakitler Halil'e ait olan Ermeni köyü Kop'e giderler. Sason Ermeni'si olan Kop köylülerine Halil Ağanın köyde olup olmadığını sorarlar. Köylüler ise Halil'in Muş Vilayetine gittiğini söylerler. Antranik ise ağalarının şu an köyde olduğunu iddia eder. Adamlarına torbadakini çıkarmalarını söyler. Kop köylüleri Halil ağanın torbadan çıkan kesik başını görünce şaşırırlar. Ev sahibi olan Apo Magar bu durum karşısında sevincinden

⁵⁰⁸ Çelebyan, a.g.e, s.90-92

⁵⁰⁹ İzzet Çelik, (92 Yaşında), Sason Yakabağ Doğumlu (Görüşme Tarihi, 09.04.2016); Çelebyan, a.g.e, s.90-92

fedailerin şerefine fedailere ve çevreye şarap dağıtır. Gün boyu Apo Magar'ın torunları Halil Ağa'nın kesik başı ile oynarlar. Sonra da köyün çıkışında bir çukur kazarak kesik başı gömerler. Halil'in atının heybesinde Muş esnafından aldığı şeker, kahve, ipek ve bez kumaşlar vardır. Ele geçen bu ganimetler olay esnasında fedailer arasında paylaşılır. Kevork Çavuş, Sultan Abdülhamit'in Halil'e vermiş olduğu madalyayı Antranik'in göğsüne takarak, bu madalyanın yalnız ona yakışacağını ve onun daha çok hak ettiğini söyler. Antranik'in II.Sason isyanı sonrası 1904 yılı sonlarında Sason'dan İran'a geçtiği zaman çekilmiş bir fotoğrafı mevcuttur. O resimde Antranik'in göğsünde bulunan madalya, Sultan Abdülhamit'in Halil'e verdiği madalyadır. Bahsi geçen o resimde Antranik'in kemerinde görülen hançer ise olay esnasında Halil'in başını kestiği hançerdir. Antranik 1905 yılında Cenevre gittiği zaman bu hançeri Taşnakların yayın organı olan Troşak dergisine hediye eder.⁵¹⁰ Kitapta görüldüğü gibi olay Halil'i küçümseyen ve Antranik'i ise yücelten bir şekilde anlatılmıştır.

Halil ve Antranik mücadelesinde Halil'in öldürülmesi ile ilgili sözlü anlatımlarda ise bu kez biraz Halil Ağanın ön plana çıkarıldığı farklı bir anlatımla karşılaşırız. Halil fedailerin eline geçince Antranik Halil'in kafasını kesmek için bıçağı boğazına dayar. Halil ise ilk şoku atlattıktan sonra, Antranik'e "*Cahil (Eşşek!) Bilmiyor musun? İnsanın kafası arka kısımdan hayvanın ise önden kesilir.*" demiştir. Antranik, Halil'in bu beklenmedik çıkışından ürker ama Halil'in dediğini yapar. Antranik, Halil'e sorar. "*Şu an elimdesin, ömründe şu zor durumdan daha zorda kaldığın hiçbir vakit oldu mu?*". Halil'e Bişar cevap verir. "*Uzun seneler önce bir gün evime bir grup misafir gelmişti. Hanım ve çocukların hepsi dereye çamaşır yıkamaya gitmişlerdi. O kapıma gelen misafirleri istediğim gibi ağırlayamadan kapımdan öylece aç gönderdim. O gün yaşadığımı mahcubiyeti de hiç unutmuyorum.*" Antranik Halil Ağanın bu sözlerinden etkilenir. "*Anlaşılan yiğit bir insansın, ama mecburum sen bizim liderimiz Serop'u öldürdün, Ben de sana bu yaptıklarını ödetmek zorundayım*" diyerek, Antranik, Halil'in kafasını keser.⁵¹¹

Antranik tarafından Halil'in öldürülmesinin yankısı büyük olur. Ermeni köylerinde ve Taşnak fedailer arasında Antranik tartışmasız lider kabul edilir.

⁵¹⁰ Çelebyan, a.g.e, s.92-93.

⁵¹¹ İzzet Çelik, (92 Yaşında), Sason Yakabağ Doğumlu (Görüşme Tarihi, 09.04.2016); Feyzullah Altun (61 Yaşında) Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

Müslüman köylerinde Halil Ağanın öldürülmesi ise şok etkisi yaratmıştır. Müslüman ve Ermeni köyler arasında gerilim yükselir. Konu ile ilgili Osmanlı Mabeyn-i Hümayun 18 Ekim 1318 (1900) tarihli yazısında; “*Sason da Aşiret ağalarının ileri gelenlerinden Halil Ağa ile arkadaşının Ermeni eşkıyalar tarafından şehit edildiği ve kesilmiş başlarının teşhir edildiği inanılır kaynaklardan öğrenilmiştir. Bu olay itaatli İslam ahaliyi heyecanlandırarak asayiş ve emniyet bozucu olaylara sebep olacağından canilerin behemehâl yakalanarak haklarında hukuki işlem yapılması...*” yolunda devletin önlem almaları için yerelde görev yapan memurlarına ciddi bir uyarısı vardır.⁵¹²

Konu ile ilgili 23 Cemaziyülahır 1318 (20 Ekim 1900) tarihli başka bir belgede konuyla ilgili şu bilgilere rastlamaktayız:

*“Kürt reislerden Halil’e Bişar ve refikinin köylerine giderken Sason Kazası civarında Ermeni eşkıya tarafından katledilmeleri üzerine daha kötü hal meydana gelmemesi için, Bitlis Vilayet’ince gerekli tedbirlerin alındığı, bir kısım saldırganın yakalanarak adliyeye teslim edildiği, diğerlerinin takip edildiği, Van Gölü ve civarında şüphelenilen köylerde yapılan teftişlerde Ermenilere ait silah cephane bulunduğu ...”*⁵¹³ yönünde bilgiler bulunmaktadır.

Antranik tarafından Halil’in öldürülmesinin yankısı uzun soluklu olur. Bölgede Müslüman halkın büyük oranda devletin yanında yer almasını sağlar. Kafası kesilerek öldürülen Halil’e Bişar Müslüman köylerde özellikle de kendi aşireti içim simge bir isim olur. Bu yaşananlardan dolayı 1904 yılında yaşanacak olan II. Sason İsyanında Müslüman halk Osmanlı Devleti ile birlikte olur. Osmanlı Devleti bu fedailerce öldürülmüş olan Halil Ağa ve aşiret kavgasında öldürülmüş olan Amar’ın (Ömer) ailesini unutmamıştır.

“Bitlis vilayeti dahilinde sakin rüeas-i aşairden olup Sason cihetinde Ermeni Eşkıyası tarafından şehid edilmiş olan Halil Bişar ile evvelce maktulen vefat eden mahdumunun ailelerine beş yüz kuruş maaş tahsis şerefsudur buyrulan iradey-i seniye-yi cenab-ı hilafetpenahi iktizası alisinden bulunduğu şeref varid olan iki yüz on dokuz numralı 18 Teşrin-i evel 1346 tarihli buyruldu-u a’li cenabı vekalet penahilerin

⁵¹² Hocaoğlu, a.g.e, 387.

⁵¹³ BOA. DH. TMIK. M. D: 95 G:48.

de iş'ar buyrulmuş isede mumaileyhinin ailelerine tahsisi icab eden beş yüz kuruştan bin kuruşa karşılık bulunamadığından bunun sene-i hali'yemüvazenesine alaka-i tesviyesi tensib buyrulduğu halde bu buyruldu-u a'liyenin irsali hususunun huzur-u sami-i devairi fehimlerine Arz ve izbarı meclis-i umumiye-i maliyeden ifade kılınmağın ol babda emr ve ferman hazreti menlehül emrindir."⁵¹⁴

Devletin bu mağduriyet durumunda aşireti sahiplenmesi olumlu yönde etkisini göstermiştir. Kûrrî Aşireti yaşananlardan dolayı sürekli devlete yakın bir tutum izlemiştir.

2.İSYANIN BAŞLAMASI VE BASTIRILMA SÜRECİ

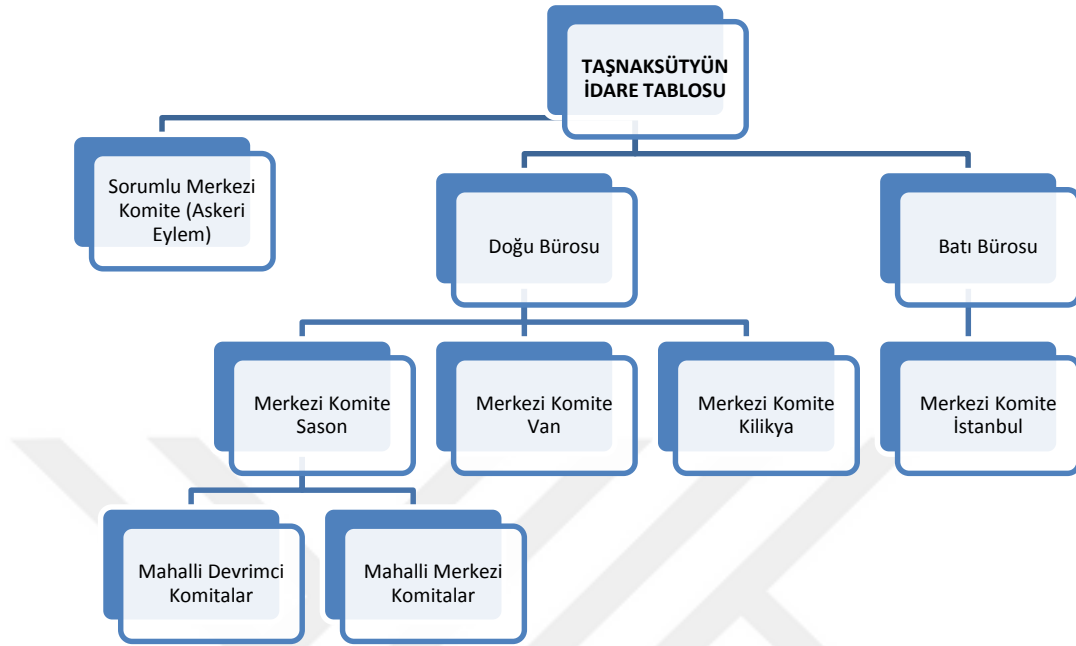
Taşnakların 1898 yılında gerçekleştirdiği kongresinde İstanbul, Sason, Kilikya, Van eylem merkezleri olarak seçilmişti. İleriye dönük geniş bir ayaklanma için bu merkezlere ciddi anlamda silah ve malzeme yığmaya devam ediliyordu. İlk başlarda yüklü bir silah sevkiyatına çalışılıyordu. 1900 yılı ile bu yöntem değiştirilir. Bu yeni yöntem ile katır sırtında daha küçük silah ve mühimmat taşınıyordu. Teslimat yavaşlaşsa da malzemenin sağlam bir şekilde yerine ulaşması sağlanıyordu. Merkez Komite belirli ana nakliyat güzergâhları belirlemiştir. Bu hatların önde gelenleri

- 1) Salmaz-Van-Sason,
- 2) Nahcivan-Van,
- 3) Erivan-Van,
- 4) Kars-Ahlat,
- 5)Kars-Sason,
- 6)Batum-Sason.

Görüldüğü gibi Sason birçok silah sevkiyatın ana merkezlerinden biri olmuştur. Taşnaklar, 1898 yılında gerçekleştirdikleri kongrede aşağıda tabloda belirtilen şekilde bir idari yapılanmaya gitmişlerdi.⁵¹⁵

⁵¹⁴ BOA. BEO. .D:1595. G: 119602.

⁵¹⁵ Erickson, a.g.e, s.43-44

TABLO 10: 1898 YILI TAŞNAK KOMİTASININ YAPISI

Sason kazasında 1895 yılında yaşanan hadise bölge insanının isyana meyyal bir durumda olduğunu Osmanlı Devleti'ne göstermiştir. Osmanlı Devleti, Taşnak komitacıların gizli bir şekilde yürüttüğü faaliyetlerinin de takipçisiydi. Bölgede bir Ermeni isyanının çıkmasını engellemek ayrıca böyle bir durum karşısında Müslüman-Ermeni çatışmasına izin vermemek için bölgeye birkaç tabur asker yerleştirmeye karar verir. Bu sebeplerden dolayı 1901 yılında Sason mevkiinde bir askeri kışla inşasına başlanır.⁵¹⁶

1901 yılında Halil Ağa'nın ölümü üzerinden yaklaşık bir yıl geçmişti. Antranik'in Serop'un intikamını almış olması onu fedailerin gözünde eşsiz bir konuma yükseltmişti. Taşnakların bölge teşkilatlanmasında Taşnak Komite Başkanı Hrayr'dı. Hrayr'a göre fedai savaşı faydası olmayan boş bir maceraydı. Onun hedefi uzun vadede bir halk ayaklanması gerçekleştirmektir. Antranik, ise onun tam aksini düşünüyordu. Antranik'e göre köylüler silahlandırılmalı ve mücadele edilmeliydi. Bu arada Antranik ve ekibi Osmanlı Hükümeti ile birlikte çalışan birçok Ermeni'yi tespit edip öldürdü, teşkilata katılmayan ve yardım etmeyenler tehdit edildi.⁵¹⁷

⁵¹⁶ Mayewski, a.g.e, s.109

⁵¹⁷ Selvi, a.g.m, s.4

Sason'da gittikçe tanınmaya başlayan Antranik ve adamları 1901 yılı sonbaharında ilk ciddi eylemlerini gerçekleştirirler. Antranik ve yaklaşık 30 adamı Sason dağlarından inerek Muş Ovası'nda merkeze yakın Surp Arekel (Arakelots) Manastırına yerleşirler. Manastırda, Antranik ve fedailer dışında öğretmenler, din adamları, kilise çalışanları, çobanlar, 60-70 civarı yetim çocuk ve 7-8 dul kadın bulunmaktaydı. Ermeniler, yetimleri buradan almak için teşebbüste bulundularsa da Antranik bu talebi reddetti. Fedailer kiliseye girdikten sonra ilk iş mevziler kazarak kiliseyi bir savaş alanına dönüştürdüler. Osmanlı Devleti dört tabur asker gönderir. Ermeni kaynaklarına göre 8.000 Türk askeri kaleyi muhasara altına almıştır. Kasım ayının ilk günlerinden itibaren çatışma başlar. Osmanlı Askeri birliklerini yöneten Mehmet Ali Paşa'ya payitahttan "*nisvân ve sıbyan-ı merkûmeye*" hiçbir şekilde zarar gelmemesi hususunda uyarılar yapılmaktaydı.⁵¹⁸ Bu nedenlerden dolayı Mehmet Ali Paşa 22 Kasım'da iki Osmanlı elçisini Manastır'a göndermiştir. Antranik şu şekilde taleplerini dile getirmiştir.

- 1- Siyasi suçlular serbest bırakılmalı
- 2- Kürtlere dağıtılan silahlar toplatılmalı ve suçlular cezalandırılmalı
- 3- Ermenilerden alınan köyler ve topraklar iade edilmeli.⁵¹⁹

Antranik Ozanyan, bu taleplerinin Osmanlı tarafından kesinlikle kabul edilmeyeceğini biliyordu. Burada asıl amacı Avrupa Devletlerinin dikkatini tekrar bölgeye ve Sason'a çekmekti. Bu direniş ile istenilen Ermeni reformların bir an önce gerçekleşmesi için dış baskı yoğunlaşacaktı. Antranik bir nevi haklı çıkacaktı. Van'da bulunan Rus Konsolos hemen Muş'a gelerek olayı yerinden yakinen takip edecektir. Bu sebeple olayın daha fazla büyümesinden çekinen Osmanlı Manastıra müdahalede bulunmadı. Bitlis Valisi Hüsnü Bey ve Muş Komutanı Ferik Mehmet Ali Paşa 22 Kasım 1901 yılında gönderdikleri raporda, konu ile ilgili şu önemli bilgileri paylaşıyorlardı.⁵²⁰

"Antranik fedailerıyla birlikte iki yıldır bu bölgede birçok Müslümanı katletmiştir. Sasun Ermeni köylerine girerek Ermenilere çeşitli işkenceler yapmış böylece avane toplamıştır. Şu anda ovada sıkıştırıldığı için dağda bulunan manastıra

⁵¹⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1909)** , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s.89

⁵¹⁹ Selvi, a.g.m, s.4, Çelebyan, a.g.e, s.97-98; Uras, a.g.e, s.522

⁵²⁰ Türk Tarih Kurumu, **Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan**, y.y, s.6

çekilmiştir. Bu kadar ele girmiş iken yakalanmazlarsa Ermenilerin cüretleri daha da artacaktır. Fikirleri pek bozuk olan Muş Ermenileri bir yabancı görür görmez türlü türlü yalanlarla hükümet aleyhine konuşmaktadırlar, Rus konsolosu şu anda Muş'ta bu olayların sonucunu beklemektedir. Müsaade edin Antranik ve katil çetelerine karşı hareket düzenleyelim.”

Rusya'nın olayı yakın takibi etmesinden dolayı kendini baskı altında gören Osmanlı Hükümeti harekete müsaade etmedi. Osmanlı askerinin ciddi bir müdahalede bulunmamasından istifade eden Antranik, 27 Kasım akşamı Kevork Çavuş, Seydo Bogos, Vartan ve Hovsep gibi fedailerıyla birlikte ikliminde etkisiyle manastırdan kaçmayı başarmıştır. Bu kaçış olayını arşiv vesikasında görmekteyiz. “*Dün gece zulmetden (karanlık) ve berfin (kar yağışı) şiddet-i nüzulünden bi'l-istifade kendilerini göstermeksizin Arak Manastırı'ndan firar eylemiş oldukları arz kılınan Ermeni eşkiyası bir buçuk tabur asâkir-i şahane ve miktar-ı kafi jandarma ile takip etdirilmiş ise de karın devam ile nüzulünden ve eşkiyanınmüte'addid derelerden mürûründen dolayı izleri kaybedildiğinden ...*”⁵²¹ ifadesi ile Antranik ve adamlarının gizlice kaçtığı görülmektedir.

Bu olayın Ermeniler arasında dilden dile dolaşması Antranik'i doğaüstü bir kahramana dönüştürür. Antranik ve adamlarının yaklaşık üç hafta süren direnişi Osmanlı saldırısı ile kırılmıştır. Mağlup olsalar da Antranik ve adamlarının az adamlı direnişi hareketin çokça ihtiyaç duyduğu bir propaganda ve moral desteği temin etmiştir. Antranik üzerine bugünde Ermeniler arasında bilinen şiirler şarkılar yazılmıştır. Bu olaydan kendisini sorumlu tutan Ferik Mehmet Ali Paşa (Hüseyin Gerede'nin babası) üzüntüsünden hastalanır ve Erzurum'da vefat etmiştir.⁵²²

Osmanlı Devleti arşiv belgelerinde belirtildiğine göre Taşnak fedaileri bölgede Müslüman-Ermeni çatışmasını çıkartabilmek için her yola başvurdukları ifade edilmektedir. 13 Ocak 1902 tarihli Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın verdiği bilgiye göre Muş Sason havalisinde Ermeni fesatçıların İslam kıyafeti giyip Ermeni köylerini basıp bazı Ermeni köylülerini öldürdüklerini iddia etmektedir. Bölgenin siyasi olarak hassas olması nedeniyle asker sevk etmek müşkül olduğundan fedailer bu özel durumu

⁵²¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1908)** , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s.95

⁵²² Çelebyan, a.g.e, s.102-105; .Selvi, a.g.m, s.102-105; Erickson, a.g.e, s.45

kullanarak çalışmalarını devam ettirmekte ve nihai sonuç olarak bu iki halkı birbirine düşürme çalışmalarını devam ettirmektedirler.⁵²³

Arakel Manastırı olayı ile bölgede tanınmaya başlayan Antranik önderliğindeki Taşnak militanları bölgede siyasi olarak hedef büyüttüklerini dönemin basınında görmekteyiz. Ermeni yayını olan Pro Armenia gazetesinin 1903 tarihli 66. sayısında şu satırlardan görmek mümkündür: “*Avrupa resmi olarak gerekli girişimlerini hızlandırmak istemezse, Ermeni ihtilalcileri kendilerinin ve uluslarının yok oluşlarına göz yummayacaklardır. Sasun’da ya da başka bir yörede tehlikede bulunan Ermeniler olduğunda da, komita onalrın yardımına koşacaktır.*”⁵²⁴

İsyancı Antranik ve yardımcıları bir yandan isyan için yerelde örgütlenmeyi sürdürürken diğer taraftan ise siyasi olarak ciddi bir siyasi faaliyette yürütmüşlerdi. Antranik ve adamları 10 Ağustos 1904 yılında yabancı devlet temsilcilerine bir önerge sunmuşlardır. Bu önergeye göre; Ermeni vilayetlerine Hristiyan Vali tayin edilmesi, savaş vergisinin kaldırılması ve modern silahlarla donatılmış Ermeni köy koruyucularının tayin edilmesi talepleri bulunmaktadır.⁵²⁵ Şaki Antranik ile diğer rüesâ-yı usât bazı ıslahat talebini içeren muhtırayı yabancı sefaretlere gönderdiklerini ve bunun İngiliz basınından Daily Chronicle gibi gazetelerde yer almaya başladığı görülmektedir.⁵²⁶

A-ANTRANİK ÖNDERLİĞİNDE İSYANIN BAŞLAMASI

Bitlis Valiliği, 1902 yılında payitahtta verdiği bilgide Sason Talori bölgesinde Ermeni şaki sayısının 300 kişiye yaklaştığını, barut ve fişek imal ettiklerini, Ermeni ahaliden nakdi yardım aldıkları bildirilmektedir. Sonbahar ile birlikte Kürtlerin yayla dönüşü bahanesiyle Ermeni şakilerin saldırıya geçebilecekleri bu sebeple bölgeye önlem amacıyla asker sevk edilmesi gerektiği İstanbul’a teklif edilmektedir. Bu askeri

⁵²³ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s.74

⁵²⁴ Mazıcı, a.g.e, s.65

⁵²⁵ BOA. HR. SYS. D:2760.G:34

⁵²⁶ BOA. A.}MKT. MHM. D:624. G:33

hareketin yapılmaması durumunda ileride daha büyük sıkıntıların doğabileceği raporlarda ifade edilmektedir.⁵²⁷

1902 yılında Osmanlı Hükümeti isyanların önünü kesmek ve bölgede huzuru sağlamak için kışla inşası için harekete geçer. O yıllarda patlak veren Makedonya ihtilali devletin dikkatini farklı yöne çevirmesine sebep olmuştur. Osmanlı Hükümeti, imkânlar dâhilinde bölgedeki hareketliliği kontrol altına almaya çalışıyordu. Taşnak Komitesi politikası doğrultusunda Makedon isyanına dışardan destek verdi. Ayrıca Makedonların izlediği yol Taşnak militanlarına örnek olmuştur. Kendileri de bu yolu izlerlerse Ermeni halkının özgürlüğünü yakın gelecekte kazanacağına inanıyorlardı. Bu sebeple Sason'u güvenli bölge olarak görüyorlar. Osmanlı'nın Makedon meselesi ile uğraşmasını fırsat bilen Taşnak Komitesi 1904 yılı Mart ayında Üçüncü Dünya Kongresini topladı. Sason bölgesinde Osmanlı'nın fedailere karşı kazandığı başarılar karşısında Kongre, yerel sorumluların emrine amade silah ve para ihzar etti. Ayrıca Sason'da silahlı eylem yapma konusunda bunları yetkilendirdi. Daha büyük miktarlarda silah ve mühimmat kaçakçılığı için planlar ortaya konuldu. Ayrıca civar bölgelerdeki komitalara vur-kaç eylemleri, sabotajlar ve suikastlar ile onlara destek sağlamaları yönünde emir verildi. Kongre, ahalinin silahlandırılmasına ve talimine, ilave müdafaa birimleri oluşturmaya ve Ermeni vilayetlerine hususi araştırmacı ve gazetecilerin gönderilmesine devam edilmesine karar verdi.⁵²⁸

Taşnakların Üçüncü Dünya Kongresi ile eş zamanlı olarak, Antranik, Kevork Çavuş, Hrayr ve diğer Taşnak fedaileri Sason bölgesinde etkili ve büyük bir isyan için yoğun bir hazırlık içerisindeydiler. Bir anlamda iki tarafta kopacak fırtına öncesi son hazırlıklarını giderme çalışmalarını yoğunlaştırmıştı. Osmanlı Devleti askeri ve Sasonlu Kürtlerin iki amacı vardı. Ovada yaşayan milletlerin, Sasunlulara yardım etmesini engellemek ve arada yardımlaşma bağına kesmek, diğer amaç ise muhalefete devam eden Sasonluların direnişlerini kırmaktı.⁵²⁹

1904 yılı başında Antranik ve emrindeki yüzlerce Ermeni isyancı eşliğinde Müslümanlara saldırarak, köylerinden kovup silahlarına el koyarak halkı kışkırtmaya çalışıyordu. Gence Valisi'nden Babıali'ye gönderilen bir telgrafta, Talorili 14 kişilik

⁵²⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1908)** , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s.101,106

⁵²⁸ The New York Times, 17 Mayıs, 1903; Mayewski, a.g.e, s. 111; Erickson, a.g.e, s.45-46

⁵²⁹ Mayevsry, a.g.e, s.167

bir Ermeni çetesinin, Kulp İlçesine bağlı İnegyan köyüne saldırarak çok sayıda Müslümanı öldürdüğü ve uzuvlarını kestiği, Müslüman kadınları alıp götürdüğü ve birçok şiddet hareketinde bulunduğu bildiriliyordu. Asilerin lideri Antranik, karargâhını Dapik köyünde kurmuştu. Karargâhının bulunduğu yerde üzerinde bir kartal amblemi bulunan mavi bir bayrak çekmişti.⁵³⁰ Ermeni Taşnak Komitesi lideri Antranik'in bölgede Müslüman ahaliye yönelik çalışmaları ile ilgili bilgileri arşiv vesikalarında takip etmek mümkündür. 1321 tarihli belgeye göre *“Ermeni eşkıyası sergerdelerinden Antranik nam baim (cahil) mesalih otuz nefer avanesiyle Muş'a dört saat mesafede vaki ve İslam ve Ermeni Mahlutan (karışık) sakin olan Tapik karyesine gelerek İslamların ileri gelenlerini nezdine bi'l celp umumiyetle İslam mahallesine giderek müdafa ve muhafazaya elverişli olan hanelere duhul ve ikamet eylediği ve İslamların çoluk çocuğunu kamilen Ermeni mahallesine sevk ettirdiği karyeyi mezkureden firaren sakin iki İslam'ın ifadesine atfen Muş Mutasarrıflığından şimdi telgraf namede iş'ar ve bunların şu suret-i hareketi tevs-i daire-i şekavet fikrinden münbais (çıkan) olduğu ilaveten izbâr kılınmış ve hazelenin ika'ını tasvir eylediği (yaptıklarını anlattığı) mazarratın men'ini kâfil olacak tedabir ve tagayyüratta (değişime) kadar kusur olunmaması derhal mezkûr mutasarrıflığa tebliğ olunmuş olduğu maruzdur.”*⁵³¹ Osmanlı hükümeti Tapik ve civarında Ermeni komitecilerin faaliyetlerini takip etmekte yaşananları bölgede yaşayan Müslüman aşiretleri heyecana sokmasından ahz-ı intikam (intikam almak) vesilesiyle olaylara dâhil olmalarından çekinmektedir. Bu neden ile icap eden noktalara asakir-i şahanenin sevk ve tayin olunmasını elzem görmektedir.

Antranik ve fedailerinin bölge Müslümanları üzerinde şiddet kullanarak yaratmaya çalıştığı korku sonucunda Müslümanların bölgeyi terk etmesi bekleniyordu. Taşnak fedailerin Antranik liderliğinde İnika köyünde yaptıkları vahşet bugün bile bölgede hafızalarda canlılığını sürdürmektedir. Talori bölgesinde ikame eden Hıyan Aşireti ve Ermeni fedailer arasında yaşanan çatışmalarda Hıyan Aşiretinin öncülüğünü yapan *Mala Amere Mihe* ailesidir. Hıyan bölgesinde bilinen bu ailenin yaşlı son üyelerinden Zeki Çelik o günler ile ilgili yaşananlara dair bizlere şu ilginç

⁵³⁰ Sonyel, a.g.e, s.s.305-306

⁵³¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1908)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s.112-113

anekdotları paylaştı. “Ben tüm Hıyan Aşiretinde bilinen Male Amerê Mihe’nin yaşayan son oğluyum. Günümüzde Ermeniler bütün dünyaya, eskiden Müslümanlar bizi öldürdü, kesti diyorlar. İşin aslı öyle değil. İlk önce onlar bu Sason dağlarında katliam yaptılar. Bizim insanlar eskiden beri yaz mevsiminde Şeyhhamza (Hamzalı), Firke bölgesinde bulunan İnika diye bilinen bölgede bize ait zozana (yayla) çıkarlardı. Yaylaya çıkmış Hıyan Aşiretinden insanlar o zaman çoğu başka yerden gelen fedai (veya canfida) denilen insanlar tarafından yaylada bulunan bütün insanlar kuşatılıyor. Kız, erkek, yaşlı, çocuk demeden otuz beş insanımızı anlatamayacağım vahşi şekilde orada öldürüyorlar. Bu olaydan sonra da bu dağlarda ellerine düşen Müslüman evladını öldürüyorlar. Bizim Müslümanlarda onlara karşı tedbirlerini almaya başlıyorlar. Benim öz dedem Süleyman Ağa Alay Komutanıydı. Osmanlı’da bize destek vermeye başlar. Devlet silah gönderiyor. Bu çatışmalarda normalde eskiden aramızda düşmanlık bulunan Garzan Aşiretleri de bize destek veriyor. Bu fedailerle yaşanan çatışmalarda öz amcam olan Temin Ağa hayatını kaybetmiştir. Fedailer başlatmazsa Ermenilerle aramızda bunlar yaşanmazdı. Müslümanlar kötü olsaydı. Niye çok önceden aralarında yaşayan Ermenileri öldürmedi ve senelerce aynı bölgeyi paylaştı.”⁵³²

Ermeni fedailerin Hıyan Nahiyesi’ne bağlı Helin, Sivt ve İnikan köylerinde hükümet yetkililerini tehdit ettikleri Müslüman ahali evlerine, hayvanlarına zorla el koydukları bildirilmektedir. Hıyan bölgesinde 17 Ermeni ve 30 Müslüman köyünün bulunduğunu ahaliyi korkutarak bölgeye hâkim olmaya çalıştıkları bölgenin bu durumdan kurtarılması için bir askeri hareket yapılması gerektiği raporlarda yazmaktadır. Bölgenin huzuru için askeri harekât sonrası genel af ilanı, dağdaki Ermenilerin ovaya iskânı ve bu dağlarda askeri kışla ve karakol inşa edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için devlete raporlar sunulmaktadır⁵³³.

Osmanlı Hükümetinin bölgeye karakol yapma girişimlerine karşılık olarak komutan Antranik Kafkasya’dan kendisine gizli yollar ile atlı veya yaya fedai katılımları devam ediyordu. Bunlardan özellikle Sivaslı Murat ve çetesi, vahşice yöntemleriyle bölgede nam salacaklardı. Yurt dışından gelenler ile fedai sayısı 600-

⁵³² Zeki Çelik, (80 Yaş), Sason Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi 14.05.2014)

⁵³³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları I (1878-1895) , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s.113

700 kişiye ulaşmıştı. Geligüzan, Şenik Semal gibi isyan merkezi olan köylerde toplanmış yaklaşık 1000 civarı Ermeni isyancı 11 Nisan 1904 yılında Kulp kazasına bağlı Gelimansur ve Laçikan köylerine giderek burada 30 haneyi ateşe verirler. Müslüman halktan 40 kişi isyancılarca öldürülmüştür. Bu korku sebebiyle civar Müslüman köylerde halk kaçmaya başlar. Bu bölgenin muhafaza edilmesi için Kızılağaç köyünde bulunan hükümet askerleri bölgeye sevk edilmiştir.⁵³⁴

İsyan, hızlı bir şekilde Sason kırsalında yayılmaya başlamıştı. Bölgenin birçok yerinde askerle şiddetli çarpışmalar yaşanıyordu. Devlet askeri müdahalede bulunmadan müzakere yoluyla sorunu halletmeye çalışmıştır. Askeri müdahalenin sonuçları daha ağır olmakta ve ayrıca uluslararası arenada devleti zor bir duruma sokuyordu. Osmanlı Devleti bu durumu 1894 Sason olaylarında tecrübe etmişti. Hükümet olayın büyümeden önünü almak için 13 Mart 1904 günü İstanbul'da Ermeni Patriğini saraya çağırır. Padişahın başmabeyincisi, Muş ve Sason'da yaklaşık 400 asinin bulunduğunu, bunların 50'sinin İran ve Kafkaslardan geldiğini, geri kalanların Türkiyeli Ermeniler olduğunu bildirdi. Bu eylemi kansız çözmek isteyen padişah, Ermeni Patriğinden Ermeni isyancıların evlerine dönmelerini sağlamak üzere, Muş ve Bitlis'te bulunan din adamlarının devreye sokulmasını istedi. Ermeni patriğinin isteği üzerine, Muş, Bitlis'te bulunan Ermeni din önderler, öğüt vermek üzere asilerin yanına gönderiliyordu. Bu Ermeni din adamları devlet adına geldiklerini devletin fedailerin bu isyana son verip evlerine dönmeleri halinde affedilecekleri bildirilir. Ermeni ihtilalciler padişahın söz vermiş olduğu af kararının uygulanacağına dair güvencenin yetersiz olduğunu iddia ederek Ermeni piskoposunun arabuluculuk önerisini reddettiler.⁵³⁵

Osmanlı Devleti'nin şiddete başvurmadan meseleyi çözmeye girişimleri sonuç vermeyecekti. İlk etapta iki tabur asker sevk edecektir. Hükümet sevk edilen görevlilerden, bölgede yaşayan yerli Müslüman halkın hiçbir şekilde bu olaylara dâhil edilmemesi için azami dikkat gösterilmesini istemiştir. 12-13 Nisan 1904 tarihinden itibaren Osmanlı güçleri isyancılara yönelik bir hareket başlatır. Osmanlı askeri güçleri Talori bölgesinde bulunan ve isyan merkezi olan köylere yönelir. Hükümet güçleri

⁵³⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I (1878-1895)** , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s.125; Uras, a.g.e, s.521; Doğan, a.g.e, s.86

⁵³⁵ Uras, a.g.e, s.521; Sonyel, a.g.e, s.306-307; Çelebyan, a.g.e,110-111

Semal köyü kapısına dayanır. Antranik'in anılarında yazıldığına göre Ermeni halkı Semal'i yakarak Geliyegüzan'a doğru çekilir. Karşılıklı büyük çarpışmalar yaşanmaktadır. Çatışmalarda fedai liderlerden Sebuhan yaralanır. Onu düşmanların elinde bırakmak istemeyen Hrayr onu kurtarmak için döner. Yaralı Sebuhan'ı sırtlayarak götürmeye çalışır. O esnada Hrayr karşı taraftan gelen kurşun ile hayatını kaybeder. Sason Taşnak Komitesinin en simge isimlerinden olan Hrayr ölümü ciddi bir moral bozukluğuna sebep olacaktır. Hrayr'ı da Seroğ Ağpür'ün yanına gömerler. Talori de başlayan bu çatışmalar Muş Ovası'na sıçramaya başlamıştır. Ermeni kaynaklarındaki iddiaya göre Hrayr'ın öldürüldüğü 13 Nisan günü yaşanan çatışmalarda Osmanlı güçleri 160 kayıp vermiştir. Talori'de bulunan isyancılar Ermeni köylülerden yardım görüyorlardı. Hükümet, ovaya inmiş olan Sasonluların bir daha yerlerine dönememeleri için, orada yerleştirmek teşebbüsünde bulundu. Fakat konsoloslukların buna şiddetli karşı koymaları yüzünden bu proje hayata geçirilemedi. 6.000 civarı Sasonlu, yine yerlerine gönderildiler.⁵³⁶

1904 isyan merkezi Talori bölgesinde bulunan köylerde cereyan ediyordu. Ancak ilerleyen günlerde çevre dağ ve Muş Ovası'na oradan ta Van'a kadar yayılmıştı. Bu isyan öncüleri olarak Antranik, Kevork Çavuş, Sivaslı Murat, Mko, Görün, Muş'lu Sempad yer alıyorlardı. Kafkas ve İran'da bulunan Taşnaksütyun Komite büroları beklenen isyanın çıkmış olmasının verdiği heyecanla bölgeye durmadan insan ve cephane gönderiyorlardı.⁵³⁷

B-DEVLET GÜÇLERİ TARAFINDAN İSYANIN KONTROL ALTINA ALINMASI VE BASTIRILMASI SÜRECİ

1904 yılı Nisan ayında patlak veren Sason İsyanı nisan ortalarından itibaren kontrolden çıkmaya başlamıştır. 13 Nisan günü Hrayr'ın ölümünü takip eden günlerde Ermeni isyancılar yeniden toparlanmaya ve mevzilerini güçlendirmeye çalışırlar. Devletin uzlaşma amacıyla göndermiş olduğu Ermeni din adamlarının teklifi fedailer tarafından kabul edilmemişti. Fedailer, devletin af teklifini yabancı konsoloslar denetiminde gerçekleşirse silah bırakmaya hazır olduklarını bildirdiler. Yabancı devlet elçileri savaşı durdurmak amacıyla Muş gelip gitmeye başlamıştır. Bu günlerde

⁵³⁶ Çelebyan, a.g.e, s.111; Uras, a.g.e, s.521-522

⁵³⁷ Çelebyan, a.g.e, s.111-112

hızlanan siyasi müzakere çabaları aslında bir anlamda iki tarafında yaşanacak çatışmalar için hazırlıklarını tamamlama fırsatı vermiştir.⁵³⁸

Ermeni fedailerin öncülüğünde isyan ateşinin çevreye hızla yayılması Osmanlı Devletini daha ciddi önlemler almak zorunda bırakmıştır. Osmanlı Devleti Sadrazamı Ferid Paşa, Bitlis ve Muş valilikleri ile 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği talimatlarla iki top ve iki piyade taburunun biran önce olay yerine sevkini ister. İsyanın gerekli önlemler alındıktan sonra biran önce bastırılmasını istemektedir. 4.Ordu Komutanlığı Sason'da büyüyen direnişi bastırmak için bölgeye harekât başlatır. Muş Komutanı Ferik Salih Paşa dört adet dağ topuyla asi bölge olan Şenik Semal köylerine altı tabur ile birlikte üç koldan yönelmiştir. Fedailerin uzun süredir direniş merkezi olarak hazırladığı bölgeye giren asker direnişçilerle muharebeye girmiştir. Fedailer hâkim tepelerde oldukları için ilk gün askeri zorlamışlar, bu nedenle ilk gün ilerleme kaydedilmez. İkinci gün savaş Osmanlı askeri lehine dönmeye başlamıştır. Fedailer buldukları mevzileri terk etmeye başlamışlardır. Fedailer Talori bölgesine firar etmeye başlarlar. Her türlü askeri malzemenin yığınağı olan Geligüzan köyü askerlerce ele geçirilmiştir. Geliguzan köyünde sekiz teneke barut, 15 kadar tüfek ve bir hayli yiyecek stoku ele geçmiştir. Bu çarpışmalarda isyancılardan 60 kişi ölmüş birçok kişi de yaralanmamıştı.⁵³⁹

Antranik önderliğinde 1904 yılında ortaya çıkan Sason olaylarında, isyanın dönüm noktası Geligüzan köyünde yaşanan çarpışmalardır. Ermeni kaynaklarında da Geligüzan çarpışmalarının önemi vurgulanmaktadır. Antranik'in anılarında da Osmanlı Hükümetinin askeri gücünün 20 Nisan 1904 tarihinden itibaren Geligüzan'a yoğunlaştırdığını yazmaktadır. Top atışlarıyla beraber fedai direnişçileri mevzilerini kaybetmeye başlamıştır. Ermeniler kendi mevzilerini terk ederek Geligüzan köyüne doğru çekilirler. Antranik, Kevork Çavuş, Sivaslı Murat, Vahan ve diğer grup başkanlarını toplantıya çağırmıştır. Çatışmanın böyle devam etmesi durumunda cephanenin birkaç gün içinde biteceği tespiti yapılır. İsyan ile ilgili yeni kararlar alınır. Gece yarısı Geligüzan köyü terk edilip, Aluca tepelerine çıkılacak. Direnişe destek veren Sasonlu Ermeni halkı Muş Ovası'na yerleştirilecek. Antranik, Kevork çavuş ve fedailerin bir bölümü Andok Dağlarında kalıp Osmanlılara karşı partizan savaşı

⁵³⁸ Çelebyan, a.g.e, s.111; Sonyel, a.g.e, s.307

⁵³⁹ Doğan, a.g.e, s.89-90

verecek. Halk ve savaşçıların büyük bir bölümü Sivaslı Murat'ın önderliğinde Muş'a yerleşecek. Murad bu ağır görevi yerine getirdikten sonra, Van ve Vaspuraganı dolaşarak, Antranik ve direnişçilere silah ve cephane getirecekti.⁵⁴⁰

Ermeni Yazar K.Küdülyan “*Antranik Savaşları*” adlı eserine göre 1904 yılı Sason isyanında düşmandan (Osmanlı) 800-1.000 kişi öldürüldü. Fedailer 53 tüfek ve 500 mermi ele geçirdi. Bu savaş on iki saat sürdü. 14 Nisan'da çarpışma Geligüzan'dan iki saat ötede bulunan Merker'e sıçradı. Bu savaşta Antranik'in tertibiyle Sivaslı Murat da adamlarıyla katıldı. Fedailer, bu çarpışmalarda 600-700 Kürt ve 300-400 Türk askerine karşı mücadele ettiler. 16 Nisan'da hükümet askerleri İşhanzor yolunu tutmuşlardı. Savaş başlayınca Talvorik'te bulunan Sempat yetişti. O gün düşmandan (Osmanlıdan) beş kişi öldürüldü. Hükümet kuvvetlerini Sason'da yoğunlaştırmış ve 18 Nisan'da Sasun yakınında 40.000 askerini yığmıştı. Sasonluların kökünü kazımaya karar vermişti. Antranik direniş için gelecek planını hazırlamıştı. Savaş ve savunma 22 Nisan'a kadar sürdü. Bu çarpışmalarda Ermeniler 11 yaralı verdiler.⁵⁴¹

Nisan ayı itibari ile Geligüzan merkezli isyan bölgesi büyük oranda devlet güçlerinin hâkimiyetine girmişti. Taşnak fedailer ve destekçileri Talori ve Geligüzana sınır olan dağlarda ve asi bölgelerde yer yer devlet güçleriyle çatışmaya devam etmişlerdir. Ermeni yazar K. Küdülyan'nın eserinde bahsedilen bu çatışmaların en önemlileri şunlardır.⁵⁴²

Kon Çarpışması: Bu yaşanan çatışmalarda Müslümanlardan 17 kişi öldürüldü ve 14 kişi yaralandı. Ermenilerden de bir ölü ve birde ağır yaralı vardı.

Zovasar Çarpışması: Günümüzde Sason'un en büyük zirvelerinden olan Zovaser dağına 22 Nisan'dan 1 Mayıs'a kadar fedailer hâkimdir. 2 Mayıs tarihi ile savaş burada yoğunlaşıyor. Çarpışma (Bir kurşunla bir ölü almak suretiyle) devam etti

Apagana ve Komer Çarpışmaları: Bu savaşlarda bir arkadaşı ile birlikte Vahan da öldür. Vahan 20 Mayısta Kevork Çavuş ile buluşmaya gitmek isterken öldürüldü. Antranik'te Gomer köyündeydi. Asker köyü sarar. Şenikli Ghazar ve Sıbanklı Magar dağlardan askeri kuşatır. Kevork Çavuş'ta yardıma yetişir. Ayrıca köylüler köyde

⁵⁴⁰ Çelebyan, a.g.e, a.111-112

⁵⁴¹ Uras, a.g.e, s.522-523

⁵⁴² Uras, a.g.e, s.523

yangın çıkarır. Dumanın da yardımıyla Antranik ve adamları gece vakti köyden kaçarak dağlara sığınır. Hükümet asker ve Kürtlerle köyü işgal eder. Yaşanan çatışmalarda Osmanlı güçleri birçok adamını kaybeder. Ermeniler ise ondan fazla savaşçısını kaybetti. Ayrıca Antranik'e cephane taşıyan bir kadın öldü.⁵⁴³

Gurava Çarpışması: Temmuz ortasında, gerçekleşen ovadaki çarpışmalarda Antranik'in en sadık ve cesur komutanlarından Keri hayatını kaybeder. Antranik, Kevrk Çavuş, Sivaslı Murat İsu, Bogıs, Sempat 4 kadar fedainin başına geçerek Keri'nin intikamını almak için Muş ovasının ortasında bulunan Gurava köyüne inerler. Gündüz vakti tehlikeli bir şekilde köye girerler. Köyde 300 Osmanlı askeri vardı. Fedailer Osmanlı mevzilerine beş siperden ateş ederler. Osmanlı askeri 40 askerini kaybeder ve çekilir. Toparlanıp gelen askerler ile tekrar çatışma yaşanır. O yaşanan çatışmalarda askerlerden 40 adet kaliteli tüfek fedailerin eline geçmiştir. Antranik ve savaşçıları ile birlikte dağa çekilirler.⁵⁴⁴

Şamiram Çarpışması: 17 Temmuz'da Şeyh Yusuf köyünde yeni bir çatışma başladı. Ahçanlı Ermeniler ve yerliler köyü savundular. Çarpışma, öğleye kadar çok kuvvetli oldu. Osmanlı askeri bombalar kullandı ve kiliseye girerek son kurşunlarını atmış olan 12 kişiyi öldürdü. Antranik, Kevork Çavuş, Sebuhan Murat ve Sempat yerlerinden ayrılmadılar. Düşman, kuvvetli bir ateşle karşılık gördü. Sempat arkadaşlarından ikisini kaybetti. Osmanlı güçleri akşama doğru olay yerinden 70 ölü bırakarak çekildi.⁵⁴⁵

Sason merkezli yaşanan çatışmalarda olaylar önemli oranda devlet güçlerince kontrol altına alınmıştır. O günlerde Muş'ta bulunan yabancı devlet konsolosları, Ermeni ileri gelenleri ile fedai liderleri arasında barış sağlanması konusunda görüşmeleri sürdürmektedirler. Devletin bölgede bulunan konsoloslardan ilk şartı Antranik'in Muş'u terk etmesidir. Bertağ Dağı'nda Taşnak devrimcilerinin toplantısı yapılır. Sasonlular Antranik'in Sason'da kalmasında ve partizan mücadelesine devam etmesinde ısrar ederler. Yörenin yararlarının iyileştirme düşüncesiyle toplantı, Antranik ve fedailerinin Muş'u terk etmesi kararını alır. Antranik çoğunluğun kararına

⁵⁴³ Çelebyan, a.g.e, s. 112-113; Uras, a.g.e, s.523

⁵⁴⁴ Çelebyan, a.g.e, s. 112-113; Uras, a.g.e, s.523

⁵⁴⁵ Uras, a.g.e, s.523

uyar. Birkaç savaşçısını yanına alarak ve diğerlerini dağıtarak Sason'u terk ederek Van yolunu tutar.⁵⁴⁶

Antranik ve adamları Van gölüne ulaştılar. Burada üç tekneye el koyarak, üzerinde bir manastır bulunan Akdamar adasına gittiler. Üç gün sonra aynı teknelerle geceleyin gölü geçip Van'a gittiler. Antranik'in bölgeyi terk etmesinde İngiliz Konsolosunun etkisi vardı. İngiliz Konsolos, Antranik'e "*şimdi buradan uzaklaşman daha iyi olur. Şu anda Rusya ve Japonya arasında devam eden bir savaş var. Avrupa'nın gözü oraya çevrilmiş durumda, burası için hiçbir diplomatik müdahale yapılamaz.*" sözünden sonra bölgeyi terk etmeye ikna olmuştur.⁵⁴⁷

Antranik'in bölgeyi terk etmesinden sonra aslen Sasun doğumlu olan Kevork Çavuş bölgeyi terk etmeme kararı alır.1905 sonrasında bölgede kalan fedailerin liderliğini Kevork Çavuş yürütmektedir. Muş ovasında bazı bölgelerde devlet güçleriyle çatışmaya girer. Sason dağlarına sığınır. Kimi zaman dağlardan inerek Müslüman Kürt aşireti liderleri ve bazı Ermeni ileri gelenlerini kendi yöntemiyle cezalandırır. Botanlı Yusuf Ağa, Arvarinc Bey, Goms'lu Mehmet Ali ve Alikanlı Kerim Bey, Kevork Çavuş'un kurşunlarına hedef olmuş bazı bölge liderleridir. 25 Mayıs 1907 yılında Kevork Çavuş ve grubu Muş Erzurum yolu üzerinde bulunan Sulukh köyünde Osmanlı güçlerince kuşatmaya alınırlar. Kevork Çavuş bu köyde yaşanan çatışmada hayatını kaybeder.⁵⁴⁸

i-) Savaşta Yaşanan İnsan Kayıpları İstatistiği Bilgileri

1904 yılında başlayan II. Sason isyanında İsyen süresince insan kayıpları ile ilgili rakamlar önceki Sason isyanı ve o dönemde imparatorluğun başka yerlerinde yaşanan isyanlar gibi muğlaktır. Olayları anlatan kişinin bakış açısına ve eserin kaleme alındığı tarihe bağlı olarak ölü rakamları arasında astronomik farklılıklar bulunmaktadır. Ermeni Tarihçi Yves Ternon ve Recep Maraşlıya göre yaşanan olaylarda Sason tümüyle viraneye dönmüş. Hrayr ve Vahan'ın da aralarında bulunduğu 3.000 kişi öldürülmüştü.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Çelebyan, a.g.e, s.114

⁵⁴⁷ Maraşlı, a.g.e, s.157

⁵⁴⁸ Çelebyan, a.g.e, s.116-118

⁵⁴⁹ Ternon, a.g.e, s.194; Maraşlı, a.g.e, 157

1905 yazında bölgede bulunan iki İngiliz misyonere göre, yaklaşık 300 Taşnak mensubu tarafından Muş sancağında ve Van gölünün batısında düzenlenen harekâtlar yaklaşık 5.000 insanın hayatına mal olmuştu.⁵⁵⁰

Ermeni Patriği Sason'da yaşananlardan üstü kapalı şekilde Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutuyordu. Patrik Ormanyan, bazı gazete muhabirlerine verdiği demeçte Sason ve Talori bölgesinde 6 bin ile 9 bin arasında Ermeni'nin katledilmiş olduğunu iddia ediyordu. İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Sir Nicholas O'Conor, sadrazam ile bu konu hakkında görüşmeden önce patrikten Sason olayları ile ilgili kesin bilgi ister. Patrik Ormanyan "kırımın" tam olarak nerelerde yer aldığını veya haberinin kaynağının ne kadar güvenilir olduğunu kanıtlayamamıştı. Patrik, üstü kapalı suçlamaları kanıtlayacak durumda olmadığını, çünkü eline geçmiş bu raporları hemen başkalarına iletmiş olduğunu belirtmişti. O'Conor, Van'daki İngiliz Konsolos'u Yüzbaşı Tyrrell'in söz konusu bölgelerin çoğunu ziyaret ettiğini ve onun raporuna göre patriğin ölü sayısının bir hayli abartılı olduğunu düşünüyordu. Tyrrell, ölenlerin sayısının 9 bin yerine 900 olarak veriyor. Birçok masum insanın asiler ve askerler tarafından öldürülmüş olduğunu kabul etmekle birlikte, matbuatın öne sürdüğü gibi Ermenilere kırım yapıldığını saptayacak herhangi bir kanıtı sahip olmadığını bildiriyordu.⁵⁵¹

Sason isyanında, Ermenilerin kayıpları en fazla 700 civarındadır. Fakat yabancı devlet temsilcilere bu rakam kasıtlı olarak 7.000 olarak verildi. Antranik Ozanyan'da bu rakamlardaki abartıyı kabul etmektedir. İsyandan üç yıl sonra toplanan Taşnak Partisi Dördüncü Genel Kongresinde Sason ile ilgili şunları anlatmıştır. "*Sasun için hiçbir yarar sağlamadan kırıldılar.*" diye konuşulur. "*Bu bir iftiradır. Daima kırıldığımızı hatırlarlar da, aynı şekilde kıldığımızı niye konuşmazlar? Çarpışanları kırmaya güçleri yetmemiştir. Kırımı uğrayanlar tarlada çalışan masum halkımız olmuştur. Biz çarpışanlar, saldırganlardan, onlara oranla iki kat fazlasıyla cephane ele geçirdik Yiyeceğimizin az olması bir gerçekken buna rağmen biz kırılmadık. Karşımızdaki güç bizim bin katımızdı. Bizler sadece elçiliklere sunmaları için sahte*

⁵⁵⁰ Lewy, a.g.e, s.63

⁵⁵¹ Sonyel, a.g.e, s.313-314

adlar kullanarak 7000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk.” diyerek, bir anlamda kayıplardaki astronomik rakamların gerekçesini belirtmektedir.⁵⁵²

Kamuran Gürün ise eserinde, Sason isyanında 14 Nisan 1904-17 Temmuz tarihleri arasında 932-1132 Türk’ün öldürüldüğünü, Ermenilerden ise 19 kişinin öldüğünü ifade etmektedir.⁵⁵³

Osmanlı Devleti kayıtlarında, Talori’de isyan edenlerin etkisiz hale getirilmesi ve bölge asayişinin yeniden temin edilmesi için 10 Nisan-5 Mayıs 1320/23 Nisan-18 Mayıs 1904 tarihleri arasında ağır kış şartları altında gerçekleştirilen askeri hareketin başarıyla sona erdiği belirtilmektedir. Bu harekât sonucunda eşkıyanın çoğunun öldürüldüğü, bazılarının yakalandığı, yaşlıların, kadın ve çocukların Muş ve Kulp’taki müfrezelere sığındığı, bir kısım eşkıyanın da hava ve arazi şartlarından faydalanarak kaçtığı ifade edilmektedir.⁵⁵⁴

3. II. SASON İSYANININ ERMENİ ZİHNİNDEKİ YANSIMALARI

Taşnak Örgütünün 1900 yılı başından itibaren Sason bölgesinde yürüttüğü mücadele 1904 yılında zirve noktasını yaşamıştır. Sason İsyanının önemli bir özelliği Ermeni milleti için bir anlamda milli kahramanların ortaya çıktığı bir olaydır. Antranik, Serop, Kevork Çavuş, Hrayr, Vahan, Sivaslı Murad gibi birçok önemli fedai figür gerçek anlamda ilk defa Sason olaylarında isim yapmışlardır. Antranik’in mezarı özel bir delegasyon tarafından 2000 yılında Paris’ten Erivan’a taşınmıştır. Yeni defin merasiminde Katolik II. Garegin şöyle konuşmuştur.

*“Antranik ölümünden sonra bile diktatörlerin yüreğine korku salmıştır. Mezarın Paris’ten Erivan’a nakli Ermeniler için şan ve şereftir.”*⁵⁵⁵

Antranik başta olmak üzere Sason fedaileri için birçok şiir, şarkı, marş ve efsaneler üretilmiş bugün bile bu anlatılar Ermeni kültürü içinde canlılığını korumaktadır.

Antranik’e

Kartal gibi dağlardan, kayalarda süzülürsün

⁵⁵² Çelebyan, a.g.e, s.112; Selvi, a.g.m, s.4

⁵⁵³ Gürün, a.g.e, s.167

⁵⁵⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1909)** , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s.146

⁵⁵⁵ Selvi, a.g.m, s.1

Yeri göğü kararlılıkla sarsarsın,
 Yüzyıllar boyu unutulmayacak kutsal ismin
 Yüce dağlar sana sığınak, Antranik.
 Kürt ve Türk duyduğunda ismini
 Yılanlar gibi kaçacaklar inlerine...⁵⁵⁶

KEVORK ÇAVUŞ'UN HATIRASINA

Bin dokuz yüz yedi yılında
 Mayıs'ın güzel yirmi beşinde,
 Bayramdı, çalışkan Kevork'un ölümü dolayısıyla
 Sasun'un öz oğlu, büyük isimli kahramanı,
 Onlarca kahramanın kalbi kabardı.
 Savaştlar durmadan akşama kadar,
 Geceleyin ise, Kevork'u sırtlamış,
 Köyden dışarı çıkıp, üzgün gittiler...⁵⁵⁷

TAŞNAKSUTYUN MARŞI

Taşnaksagan çetesi, Sasun'a gidelim
 Yiğit arkadaşlarımız bizi bekliyor.
 Kahraman Antranik cesur arkadaşlarıyla
 Harp istiyor, baharı bekliyor.
 Çete başları canı gönülden yemin ederek
 Fedaileriyile ilerliyorlar
 Önlerinde Kahraman Antranik...⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Çelebyan, a.g.e, s.114

⁵⁵⁷ Çelebyan, a.g.e, s.118

⁵⁵⁸ Koçaş, a.g.e, s.141

SONUÇ

XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar dünyada insanlar kendini genelde dini aidiyetleri üzerinden tanımlıyorlardı. Bir insanın Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum veya Bulgar olmasından ziyade Müslüman veya Hristiyan olması günlük hayatta daha önem arz ediyordu. 1789 yılında yaşanan Fransız İhtilali bu düşüncenin tamamen değişmesine neden olacaktır.

Fransız İhtilali, Osmanlı Devleti içinde bir anlamda sonun başlangıcı olacaktır. Devletin “*Millet-i Sadıka*” tebaası olan Ermenilerde bu kervana katılacaklardır. 1878 Berlin Kongresinden sonra Milliyetçi Ermeni gençler, dünyada ve Osmanlıda bağımsızlık mücadelesi başlatmış olan milletleri örnek olarak onlarda örgütlenmeye başlamışlardır. Başarı için yöntem bellidir. Önce halkı örgütleyip harekete geçmek, silahlı eylemler yapmak böylece başta Avrupa olmak üzere dünyanın dikkatini çekmek gerekiyordu. İsyan sonucunda kendi milleti için ıslahat talep edilecek, onun ardından özerklik talepleri oda gerçekleşirse en sonunda bağımsızlık rüyası gerçek olabilirdi.

Ermeni milliyetçiler, yüzyılın son çeyreğinde Hınçak, Taşnak gibi örgütleri hızla kurmaya başladılar. Bu siyasi oluşumlar hedeflerini gerçek kılmak için Ermenilerin görece yoğun bulunduğu bölgelerde teşkilatlanmaya başlamışlardı.

Doğu Anadolu, Ermeni isyanları için uygun bir ortam teşkil ediyordu. Burada çalışmalar için pilot bölge arayışına girdiler. Sason, isyan çalışmaları için uygun bir bölge olarak keşfedilir. Sason tabii şartlarının avantajı sayesinde tarih boyunca doğal bir kale özelliğinden dolayı varlığını sürdürmüştür. Sason, Osmanlı imparatorluğunda da bir anlamda *nevi şahsına münhasır* durumunu korumuştur. Devlet, *Cebel-i Sason* diye tabir ettiği bu bölgeye son yıllara kadar mümkün mertebe karışmamıştır. Sason dağlarında Müslüman halk ve Ermeniler *su ve toprak kardeşliği* temelinde ortak bir yaşam inşa etmişlerdi. Dağlar bir anlamda kendi hukukunu oluşturmuştu. Müslüman ve Ermeni aşiretler bu bölgede ayakta kalmak ve hayatını asgari düzeyde güvenli bir şekilde idame etmek için sürekli ilişki içinde olmuş kirvelik gibi ilişkiler sayesinde bu ilişkiler sosyal bir forma bürünmüştür. Müslüman ve Ermeniler günlük hayat içerisinde dil, dini yaşam, ritüeller, pagan inanışlar başta olmak üzere birçok alanda karşı tarafı etkilemiş ve ondan etkilenmiştir.

İki halk arasında asırlardır devam eden ortak yaşam, milliyetçi heyecanla bölgeye gelmeye başlayan fedailer yüzünden çatırdamaya başlamıştır. Bölgeyi

yakından tanıyan Mihran Damadyan bölgede hızlı bir siyasi çalışmaya faaliyetlere başlamıştır. İlk başlarda çok başarılı görünmese de ektiği isyan tohumları boşa gitmeyecektir. Damadyan sonrası Sason'a gelen Haçin'li Hamparsum Boyacıyan, Hınçak Örgütünün bölgedeki bilinen yüzü olacaktır.

1890 yılı başından itibaren Sason'da hızlanmış olan siyasi faaliyetler sonuç vermeye başlayacaktır. 1894 yılı yaz ortasında beklenen Ermeni İsyanı Sason dağlarında patlayacaktır. Talori denen dağlık bölgede birçok dağ, dere ve dağ köyleri bulunmaktaydı. Burada Şenik, Semal, Geligüzan, Sıkvank, Akçasır, İnika gibi bölgenin en asi dağlık köyleri ve bunların olduğu bölgede bulunan Andok Dağı ve Zoveser Dağı en yüksek zirveleri oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin tam sözünü geçiremediği bu asi coğrafyada Ermeni fedailerin Müslüman ahaliye saldırıları ile başlattığı bu isyan kıvılcımı hızla bölgeye yayılmaya başlamıştır. 1894 Ağustos ayı ile olaylar kontrolden çıkmaya başlamıştır. Müslüman ahali köylerine ve sivil insanlara yapılan saldırılara karşılık olarak Müslümanlar da misilleme için harekete geçmeye başlamıştır. Bekranlı başta olmak üzere Kürt aşiretleri Şenik ve Semal gibi isyan merkezi olan köylere saldırılar gerçekleştirmeye başlarlar. Ermenilerden sivil olanları Andok Dağına, silahlı erkekler ise Geligüzan'a çekilirler. Ağustos ayının 14-25 ağustos günleri Müslüman ve Ermeni ahali arasında çatışmanın en şiddetli olduğu günlerdir.

Osmanlı Devleti düzenli ordu birlikleri 25 Ağustos itibariyle olayın daha da büyümesini engellemek ve Müslüman-Ermeni çatışmasının önünü almak için bölgeye sevk edilmiştir. Hamidiye Alayının da desteğiyle ordu birlikleri, fedailer ile çatışmaya girerek Geligüzan başta olmak üzere Talori bölgesinde isyanı bastırma ve elebaşları etkisiz kılmak için yoğun çaba içine girmiştir. İsyancılar mevzi kaybederek çekildikçe önlerine gelen Müslüman köyleri yakıyor ve sivilleri öldürüyorlardı. Böylece öfkelenen Müslüman ahali Ermeni köylerine ve sivil halka saldıracaktı. Bunun sonucunda Ermeni sivillere uygulanacak olan bu vahşet Avrupa'nın dikkatini bölgeye çekecek ve ardından müdahale getirecekti.

1894 yılında Sason'da cereyan eden olaylar, Avrupa ve Amerikan dünyasında büyük yankı uyandıracaktır. 1894 yılı olayları öncesi fedailerin bölgede yaptıkları siyasi faaliyetler görmezden gelinerek olay bir *Ermeni Katliamı* olarak dünya gündemine getirilecektir. Batı dünyasında, Sason olayları basında yer alacak, Amerika

ve İngiltere başta olmak üzere konu ile ilgili mitingler, protesto yürüyüşleri etkinlikler düzenlenecektir. Osmanlı Devleti'nde ise Avrupalı büyükelçiler konu ile ilgili durmadan saraya eleştiriler yöneltecek ve konunun acilen araştırılması istenecektir.

Osmanlı Devleti gelen tepkileri etkisiz kılma ve olayın içyüzünü araştırmak üzere Sason olaylarını araştırmak için bir Tahkikat Komisyonu kuracaktır. 4 Ocak 1895 tarihinden 27 Temmuz 1895 tarihine kadar bu komisyon bölgede çalışmalarını yürütür. Komisyon çalışması sonucu hazırlanan raporda Müslüman ahali ve Ermeniler arasında yaşananlar, Hamparsum faaliyetleri ile ilgili bilgiler yer alır. Komisyon raporunda, isyan sonucunda toplamda 277 Ermeni'nin hayatını kaybettiği bilgisine yer verilirken bu çatışma ortamında hayatını kaybeden Müslüman ahali ile ilgili bilgiler yer almamaktadır. Buna benzer çelişkili bilgiler raporda bulunmaktadır. Komisyon raporunda verilen istatistikler Avrupa'da kamuoyuna yansıyan ve binler ile ifade edilen Ermeni kayıplarının propaganda amaçlı rakamlar olduğu orta çıkacaktır.

1894 yılında Sason'da yaşanan olaylar Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Ermenilerin örgütlü ilk isyandır. Tüm yaşananlara rağmen Ermeniler tarafından başarılı bir girişim olmuştur. Çünkü Sason'da yaşananlar dünyada gündem olmuş, Ermeniler mağdur kimliğiyle Hristiyan dünya tarafından sahiplenilmiştir. Sason olayları bahanesiyle Osmanlı Hükümeti birçok ortamda siyasi reformlar yapması hususunda sıkıştırılmaya başlanmıştır.

Hınçakların Sason'da isyan girişiminden sonra 1898 tarihi itibari ile Sason'da başka bir Ermeni örgütünün bölgeyi çalışma merkezi seçtiği görülmektedir. 1898 yılında Taşnaksütyun Komitesi, isyan için Sason, Van gibi bölgeleri çalışma alanı olarak seçmiştir. Rusya, İran üzerinden Sason'a silah, cephane ve fedai akışı başlamıştır. Taşnaklar çalışma tarzı olarak Hınçaklar'dan farklı bir yöntem takip etmektedirler. Hınçaklar Sason köylüsü ile birlikte bir isyan girişiminde bulunmuşlardı. Taşnaklar ise bunun boş bir çaba olduğunu bilinçli olmayan ve savaşma tecrübesi olmayan köylü yerine askeri talimli olan fedailer ile çalışmayı önemsemektedir.

Taşnaklar; Karakin, Serop Ağpür, Kevork Çavuş ve Antranik Ozanyan gibi liderler eşliğinde Sason'da isyan hazırlıklarını başlatmışlardır. Osmanlı Hükümeti, bölgede fedailerin çalışmasını engellemek ve bölgeye hâkim olmak için askeri kışla inşa etmeye başlar. Devletin bu isteği ile bölgeye hâkim olma düşüncesi Ermeniler tarafından engellenmeye çalışılır.

Taşnak lider Serop'un Halil'e Bişar tarafından öldürülmesinden sonra yeni lider olarak başa geçen Antranik Ozanyan, Garzan şireti liderlerinden olan Halil'e Bişarı öldürerek fedailer arasında sivrilen kişi olacaktır.

Halil öldürüldükten sonra 1901 yılında Antranik ve adamlarının 1901 yılında Muş düzlüğünde bulunan Surp Arekel (Arakelots) Manastırında Osmanlı Hükümeti'ne karşı direnmesi onu tartışmasız Sason bölgesinde bulunan Taşnak fedailerinin lideri yapacaktır.

1904 yılında Antranik ve emrindeki yüzlerce isyancı ile birlikte Müslüman köylere saldırmaya başlamışlardır. Hıyan Aşiretinden mensup sivil halka İnika bölgesinde bir katliam gerçekleştirmişlerdir. Müslüman halkı korkutarak bölgeden kovmaya çalışmışlardır. Geligüzan, Şenik, Semal isyancıların merkezi olur. Osmanlı Devleti 1894 yılında olduğu gibi Müslüman halkın olaylara dâhil olmasından ve olayın kontrolden çıkmasından çekinmektedir. Osmanlı Devleti 4. Orduya bağlı askeri kuvveti bölgeye sevk eder. Nisan ayı bitimiyle isyan bölgesi Geligüzan başta olmak üzere birçok yerleşim yerinde ordu güçleri inisiyatifi ele alır. Kon, Zoveser, Gurava gibi bölgelerde isyancılar ile çatışmalar yaşanır.

Muşta bulunan Avrupalı Devletlerin konsoloslarının çabaları sonucunda Antranik bölgeden çıkarılır. Van üzerinden yurt dışına kaçmıştır. Antranik'in bölgeyi terk etmesiyle II. Sason İsyanı sona ermiştir.

Osmanlı Devleti'nde, Sason'da yaşananlar Ermeniler için bir anlamda gelecekte ihtiyaç duyulan kahramanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. XX. yüzyılda kurulan ulusal devletlerden biri olan Ermenistan devletinin oluşumunda gerekli olan ulusal kahramanların önemli bir kısmı Sason olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. Antranik Ozanyan, Kevork Çavuş, Serop Ağpür, Hamparsum Boyacıyan, Mihran Damadyan gibi Sason olaylarının bilinen fedai isimleri bugün de Ermenistan Devleti'nde ulusal kahramanlar olarak kabul edilmektedir.

Bir tarihi olayı ele alırken araştırmacı bir fotoğrafçı edasıyla olaya yaklaşmalıdır. Toptancı kabul veya toptancı ret etmek bizi sağlıklı bir sonuca götürmeyecektir. Sason olaylarına da bu gözle bakmak gerekmektedir. Asırlardır birlikte yaşayan halkların birdenbire neden bir kavgaya tutuştuğunun sebeplerini iyi anlamak için tarihi seyri doğru takip etmek gerekmektedir. Sadece Sason İsyanına odaklanmak olayı eksik görmemize vesile olacaktır. Bir şekilde asırlardır birlikte

yaşamış olan Müslüman ve Hristiyan halkın komşuluk ilişkisini bitiren milliyetçilik, misyonerlik, komite üyeleri olan fedai gibi unsurlar gözardı edilerek olay değerlendirilir ise elde edilen veriler bizi hakikate ulaştıramayacaktır.

XIX. yüzyılda dünya siyasi ortamını kendilerine göre yeniden şekillendirmek isteyen Avrupalı büyük devletlerin, Osmanlı Devleti üzerinde bitmez emellerini görmek ve bu isteklerini gerçekleştirmek için halkları birbirine düşürmek için izledikleri yöntemi sağlıklı takip etmek gerekmektedir. Sason olayı başta olmak üzere geçmişte yaşanan olaylara daha geniş bir perspektif ile bakmayı becerebilirsek geçmiş ve dolayısıyla bugünü daha sağlıklı bir şekilde anlamak ve değerlendirmek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA**A) ARŞİV BELGELERİ**

- BOA. A.} DVN. D:35. G:9.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:27.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:31.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:30.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:39.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:750. G:15.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:752. G:40.
- BOA. A.}MKT. MHM. D:624. G:33
- BOA. BEO. .D:1595. G: 119602
- BOA. DH. MKT D:1358 G:128
- BOA. DH. MKT D: 1360 G: 135.
- BOA. DH. MKT. D:1362. G: 3.
- BOA. DH. MKT. D:1668. G:95.
- BOA. DH. MUİ. D:4.G:16.
- BOA. DH. İD. D: 205.G:12
- BOA. DH. TMIK. M. D:163. G:49.
- BOA. DH. TMIK. M. D: 95 G:48.
- BOA. HR. MKT. D:33 G:88.
- BOA. HR. SYS. D:188. G: 37.
- BOA. HR. SYS. D:2844 G:42.
- BOA. HR. SYS. D:2858. G: 8.
- BOA. HR. SYS. D:2834 G: 9.
- BOA. HR. SYS. D:2838.G:27.
- BOA. HR. SYS. D: 63 G:37.

BOA. HR. SYS. D:2760.G:34
BOA. Ī.DH. D:265. G:16498
BOA. Ī.DH. D:264. G:16410
BOA. Ī.HUS. D:13. G:1310.
BOA. Ī.HUS. D: 35. G: 1312.
BOA. MVL. D:10 G:15.
BOA. MVL. D:18.G:11.
BOA. MVL. D:13. G:22
BOA. Y.A. HUS. D: 277. G: 83.
BOA. Y.A.HUS. D: 312 G:31.
BOA. Y.A.HUS. D:326. G: 120.
BOA. Y.A.HUS. D:308. G: 5.
BOA. Y.EE. D:96. G:1.
BOA. Y.EE. D:97. G:52.
BOA. Y.EE. D: 160. G: 7.
BOA. Y.EE. D: 157. G: 84.
BOA. Y.EE. D: 97. G:39.
BOA. Y.EE. D:97. G: 46.
BOA. Y.EE. D:97. G: 25.
BOA. Y.MTV. D:79. G:175.
BOA. Y.PRK. ASK. D: 101. G:43.
BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 118.
BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G:79
BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 81
BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G:82;
BOA. Y.PRK. UM. D: 48. G: 102

B) KAYNAK YAYINLAR VE RESMÎ YAYINLAR

Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 149-154

Diyarbakır Vilayet Salnamesi, 1288 H.(1871-1872) C.I, (Neşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul 1999

Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I (1878-1895) , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları III (1896-1909) , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1839-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005

Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Hareket-ı İhtilaliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası),(Haz: H. Erdoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara,2001

Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993

Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan, Türk Tarih Kurumu, y.y, s.4

SAMİ, Şemsettin, **Kâmûs'ul Âlâm**, C.V, İstanbul 1896

SAMİ, Şemsettin, **Kâmûs'ul Âlâm**, C.IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1894

C) ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

- AHMED, Kemal Mazhar, **I.Dünya Savaşında Kürdistan**, (Çev. M.Hüseyin) Doz Yayınları, İstanbul 1996
- AKÇAM, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge Yayınları, Ankara 1999
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi**, Osav Yayınları, İstanbul 2008
- AKYOL Mustafa, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, 6.Basım, İstanbul 2006
- ALAKOM, Rohat, **1915 Komkujiya Ermeniyan**, Avesta, İstanbul 2015
- ANADOL, Cemal, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002
- AVERYANOV, P.İ, **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19.Yüzyıl)** (Çev. İbrahim KALE) , Avesta, İstanbul 2010
- BALCI, Ramazan, **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010
- BASMACIYAN, Garabet, **Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri**, (Çev. Mehmet BAYTİMUR), Peri Yayınları, İstanbul 2011
- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988
- BRUİNESSEN, Martin Van, **Ağa Şeyh Devlet**, (Çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, 8.Baskı, İstanbul 2013
- BRUİNESSEN, Martin Van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çev. Nevzat Kıraç, v.d) İletişim yayınları,7.Baskı, İstanbul 2010
- BRYCE, James, Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, C.I, (Çev. Ahmet Güner), Pencere Yayınları, İstanbul 2005
- BURKAY, Kemal, **Neolitik Çağdan I. Dünya Savaşına Kürtler ve Kürdistan**, Deng Yayınları, 5.Baskı, İstanbul,2011
- ÇAYCI, Abdurrahman, **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000

- ÇELEBİ, Evliya, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4.Kitap 1.Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY,2010 İstanbul
- ÇELEBYAN, Antranik, **Antranik Paşa**, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003
- ÇEVİK, Adnan -Namık Kemal Dinç, **Yüzyıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir**, İBV Yayınları, İstanbul 2015
- DABAĞYAN Levon Panos, **Paylaşılamayan Belde Kostantiniyye**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003
- DADRİAN, Vahakn N, **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma**, (Çev. Ali ÇAKIROĞLU), Belge, İstanbul 2008
- DAMADYAN, Mihran, **Bir Ermeni Komitacının İtirafı**, (Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul 2009
- DERİNGİL, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014
- DRIAULT, Edouard de, **Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, (Mütercim. Nafiz-Yay Hazırlayan Emine Erdoğan), Berikan yayınları, Ankara 2005
- EKİNCİ, Nihat, **Her Yönüyle Petrolün Kenti Batman Ve İlçeleri Tarihi**, Batmane Yayınevi, Batman 2015,
- ERİCKSON, Edward J, **Osmanlılar Ve Ermeniler Bir İsyanın Ve Karşı Hareketin Tarihi**, (Çev. İbrahim Türkmen), Timaş Yayınları, İstanbul 2015
- GENERAL Mayewski, **Rus General Mayewski'ni Doğu Anadolu Raporu**, (Haz. Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Yayınları, Van 1997
- GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid**, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012
- GÜNDÜZ, Tufan, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Bilgi yay, Ankara 1988
- GROUSSET, Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yay, 2.Baskı, İstanbul 2006
- HOCAOĞLU, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Yay, İstanbul 1976

- HOCAOĞLU, Mehmet, **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)**, Oymak Yayınları, İstanbul 1975
- HÜDAVENDİGAR, Onur **Milleti Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler**, Kitabevi, İstanbul 1999
- HÜR, AYŞE, **Öteki Tarih I Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye**, Profil Yayınları, 5.Baskı, İstanbul
- İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Âmid Tarihi**, (Çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniv Yayınları, Erzurum 1992,
- İNALCIK, Halil, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Türk tarih Kurumu, Ankara 1943
- İRTEM, Süleyman Kâni, **Ermeni Meselesinin İcyüzü**, Temel Yayınları, İstanbul 2004
- İŞHANYAN, Rafael, **Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi**, (Çev: Sarkis Seropyan), Belge Yayınları, İstanbul 2006
- JWAİDEH, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, (Çev. İsmail Çekem- Alper Duman), İletişim Yayınları,8.Baskı, İstanbul 2014
- KALMAN, M, **Osmanlı Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yayıncılık, İstanbul 1994
- KARABIYIK, Osman, **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü- Bugünü**, İhlâs Matbaacılık, İstanbul 1984
- KARACA, Taha Niyazi, **İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011
- KARADEMİR, Nihat, **Sultan Abdülhamid ve Kürtler**, Nûbihar, İstanbul 2014
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, TTK Ankara,1983
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, TTK Ankara,6 baskı,2007,
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Dışişleri Akademisi Yayınları, Ankara 1971
- KARDAM, Ahmet, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş Ve İsyân Yılları**, Dipnot Yayınları, Ankara 2011
- KEVORKİAN, Raymond, **Ermeni Soykırımı**, (Çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi) İletişim Yayınları, İstanbul 2015

- KEVORKIAN, Raymond H- Paul B.Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler**, (Çev. Mayda Saris), Aras yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013
- KIESER, Hans-Lukas, **İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**,(Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2005
- KOÇAŞ, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara 1967
- KUDAT, Ayşe, **Kirvelik**, Ayyıldız Yayınları, İstanbul 1974
- KUTLAY, Naci, **21.Yüzyıla Girerken Kürtler**, Peri Yayınları,2.baskı, İstanbul 2011
- KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984
- KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000
- KLEİN, Janet, **Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**,(Çev. Renan Akman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013
- LAZAREV, M.S-Baskın Mihoyan, Ş.X (Ed.), **Kürdistan Tarihi**, (Çev. İbrahim Kale), Avesta Yay, 2011 İstanbul
- LEWY, Guenter **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih**,(Çev. Ceren ELİTEZ), Timaş, İstanbul 2011
- MARAŞLI, Recep, **Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı**, Peri yayınları, İstanbul 2008
- MARDİN, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı**,(Çev. Metin Çulhaoğlu), İletişim Yayınları, 9.Baskı, İstanbul 2003
- MATOSSIAN, Mary Kılbourne-Susie Hoogasian Villa, **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**,(Çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2012
- MAYEVSRİY, V.T, **XIX. Yüzyılda Kürdistan'nın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri**, (Çev. Haydar Varlı Haz. Abdullah Varlı), Sipan Yayıncılık, İstanbul 1997

- MAZICI, Nurşen, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920**, Pozitif Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007
- MOLTKE, Felldmareşal Helmut Von, **Türkiye Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969
- NORMAN, Charles Boswell, **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Yay. Haz. Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi OTAM Yayınları, Ankara 1993
- MINASSIAN, Anaide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik Ve Sosyalizm 1887-1912**, (Çev. Mete Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul 1992
- ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu (1914-1923) Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine bir İnceleme**, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991
- ÖZER, Ahmet, **Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler**, Hemen Kitap, 3.Baskı, İstanbul 2011
- ÖZOĞLU, Hakan, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan) Kitap Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 2009
- SASUNİ, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, (Çev. Bedros Zartanyan-Memo Yetkin), Med Yayınları, İstanbul 1992
- SEVİM, Ali, Anadolu'nun **Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara 1993,
- SEVİM, Ali **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 1983
- SHAW, J.Stanford, SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt II, (Çev Mehmet HARMANCI), E Yay, İstanbul 1983
- SONYEL, Salahi R. **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlü Diplomasinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, 2.Basım, İstanbul 2009
- SÜSLÜ, Azmi, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Levent Yay, Ankara 1995
- SÜSLÜ, Azmi ve Diğerleri, **Türk Ermeni İlişkileri Tarihçesi (Efsane ve Gerçekler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2001
- SVAZLIAN, Verjine **Ermeni Soykırımı Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları**, (Çev. Tigran Ter Voghormiajian), Belge Yayınları, İstanbul 2013
- ŞAHİN, Recep, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Özal Matbaası, İstanbul 1988
- ŞAŞMAZ, Musa, **Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)**, Kitabevi, İstanbul 2004

- ŞEREF Han, **Şerefname Kürt Tarihi** Çev: M.Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, İstanbul 1990
- ŞİMŞİR, Bilal, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi, Ankara 1986
- TAN, Altan, **Kürt Sorunu Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik**, Timaş Yayınları,12 Baskı, İstanbul 2012
- TERNON, Yves, **Bir Soykırım Tarihi 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası**, (Çev. Emirhan Oğuz), Belge Yay, İstanbul 2012
- TEKİN, Gülçiçek Günel, **Beni Yıkamadan Gömün Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor**, Belge Yayınları, İstanbul 2013
- TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul 1980
- UMAR, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Çev. Hrant D.Andreasyan, Notlar: Edouard Dalaurer, Prof. Dr. Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge,2.baskı, İstanbul 1987
- YARMAN, Arsen, **Palu Harput 1878**, C.1/Adalet Arayışı, Derlem Yayınları, İstanbul 2010
- YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına**, C.II, (Çev.Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul 1975
- YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)** ,TTK, 1995
- YILMAZ, Mehmet, **Sasonlu Tavit Destanı ve Türk Halk Kültürüyle olan Münasebeti**, Zemge Yayınları, Gaziantep 2011
- YÜCEL, Yaşar-Ali Sevim, **Türkiye Tarihi I**,TTK, Ankara-1990
- ZEKİ BEG, Muhammed Emin, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**,(Çev, Vahdettin İnce, v.d), Nûbihar, 2.Baskı, İstanbul 2011
- WEBB, Muhammed, Alexander Russel, **Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu?** (Çev. Celal Emanet), Derin Tarih, 2015 İstanbul

D) MAKALELER

- ADIYEKE, Nuri “*Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair*”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2000, s.255-261
- ALAKOM, Rohat, “*Kürt Ermeni İlişkilerinden Gülizar’ın Feryadı*”, Çev. Nurdan Aras, **Kürt Tarihi**, 2015, Sayı 18, Sayfa.22-23
- AYAN, Engin, “*Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler*”, **Yeni Türkiye**, Sayı.60, 2014, s.1-17
- AYDINKAYA,Fırat, “*Kürtlerde Ermeni/stan Korkusunun Kökenleri*”, **Kürt Tarihi**, 2016, sayı.23, s.17-25
- BİRECİKLİ, İhsan Burak- Fahri Maden, “*Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamid’e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı*”, **Atatürk Araştırma Dergisi**, Cilt. XXIII, Sayı.67-68-69,2007 Ankara, s.399-424
- BİRECİKLİ, İhsan Burak, “*İstanbul’da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Fitsmoris ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 52, Ankara 2015, s.169-188
- BRAUDE, Benjamin, “*Millet Sistemi’nin İlginç Tarihi*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay, C.4, Ankara 2000,
- BRUÏNESSEN, Martin Van, “*Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi ve 16 ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu*”, **Evliya Çelebi Diyarbekir ’de**, (Der. Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten; Çev. Tansel Güney), 2.Baskı, İstanbul 2009, s.39-61
- DOĞAN, Orhan, “*Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y.Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı.20,2008,s.307-328
- DÖNMEZ, Şevket, “*Ermeniler Kapadokya’dan Doğuya Göç Etti*”, **#Tarih Dergisi**, Sayı.13, 2015, s.32-40
- ERASLAN, Cezmi, “*Muhammed A.R. Webb’in Amerika ’da İslam Propagandası ve Osmanlı Devleti’yle İlişkileri (1893-1896)*”, **İlmi Araştırmalar 2**, İstanbul 1996, s.79-93
- ESER, Mithat, “*Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi*”, **Turkish Studies**, Volume 9/1Winter 2014, s.185-207

- FORTNA, Benjamin C, “*II.Abdülhamid’in Saltanatı*”, **Türkiye Tarihi 1839-2010 C.4**, (Ed.Reşat Kasaba-Çev.Zuhal Bilgin), Kitap Yayınevi, İstanbul 2011
- GÖKA, Erol-Murat BEYAZYÜZ, “*Türk Ermen Sorununun Psikolojik Boyutu*”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı.44, 2013, s.123-164
- GÜLMEZ, Nurettin, “*Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı*”, **Belleten**, LXX/258 (Ağustos 2006), 695-741
- GÜNDOĞAN, Nilay Özok, “*Cebeli Sason Eteklerinde Osmanlı Devleti*”, **Kürt Tarihi**, 2014,sayı.12, s.58-61
- KALE, Bülent, “*Batman Şingalik Diye Bir Yer*”, **Atlas Dergisi**, Sayı.127, Ekim 2003, s.104-122
- KOÇ, Yener, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti’nde Göçebe Aşiretleri Kontrol Etmek*”, **Kürt Tarihi**, 2016, sayı 24, s.10-17
- KODAMAN, Bayram,“*Hamidiye Süvari Alayları*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 32, İstanbul 1979, s.427-480
- KODAMAN, Bayram, *II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler*, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 21, Isparta 2010, s.131-138
- KODAMAN, Bayram, “*Ermeni Yanılgıları*”, **Bilim ve Aklın Yolunda Eğitim Dergisi**, Nisan 2003 Özel Sayı, sayı.38, s.15-18
- KOLUKIRIK, Suat-İbrahim Halil Saraç, “*Farklı Dini Gruplarda Kirvelik Geleneği: Sanal Akrabalığın Dönüşümü Üzerine Bir Araştırma*”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Vol.2,No.1,2010,s.217-232
- ORTAYLI, İlber, “*Osmanlı İmparatorluğunda Millet*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.4,İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.996-1001
- ÖNEY, Celal, “*Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması*”, **History Studies**, Volume 4,October 2012, s.135-138
- ÖNEY, Celal, Öney, “*Anadolu’da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü*”, **Yeni Türkiye**, Sayı 60, 2014, s.1-26
- SELVİ, Haluk, “*Terör Eylemlerinde Tarihsel Yaklaşım: Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurt Dışı Bağlantıları*”, **Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi**, Cilt 2(1),2011, s.39-59

SONYEL, Salahi. R, ”*Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi*”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (Editör. Hasan Celal Güzel) Yeni Türkiye Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2006, s.438-439

UZUN, Turgay, “*Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler*”, (Editör. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2006, s.163-164

YURTSEVER, Cezmi, “*Hamparsum Boyacıyan veya “Haçinli Murat’ın” Tarihi Yol Hikâyesidir*”, **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı -III**, Sayı.62,2014, s.1969-1983

E) TEZLER

AKTER, Ahmet, “*Vilayet-i Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü**, İzmir 2006

BOZAN, Oktay, “*Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Elazığ 2012

DOĞAN, Hamdi, “*Sason Ermeni İsyanları*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde 2000

ERDOĞAN, Şükrü, “*Mervâni Devletinin Dış Siyaseti*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Diyarbakır 2014,

GENCER, Fatih, “*Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara 2010

GÜVEN, Melek Sarı, “*Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara 2012

KARACA, Ali, “*Anadolu Islahatı Umumi Müfettişi Ahmet Şakir Paşa ve İcraatı (1838-1899)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, İstanbul 1992

KARAKAYA, Recep, “*Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul 1999

KÜLEKÇİ, Cahit, “*Osmanlı Devletinde Ermeniler*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul 2003

ÖNEY, Celal, “*II. Abdülhamit Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Balıkesir 2010

PERİNÇEK, Mehmet Bora, “*Sovyet Arşiv Belgelerinde Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul 2007

POLAT, Ebru, “*H.1310 (1892) ve H.1316.1317.1318 (1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilayeti Salnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kayseri 2006

F) BİLDİRİLER

AKIN, Veysi, “*Dönemin Muş Valisi Ali Sakıp Beygo’nun Hatıralarına Göre: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sason’da Sosyo-Ekonomik Hayat*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.98-107

AKTAR, Ayhan- Abdülhamit Kırmızı, “*Diyarbakir 1915*”, **Diyarbakir Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.289-323

ALTUĞ, Seda, “*1915 Öncesinde Diyarbakir Kırsalında Ermeniler ve Kürtler*”, **Diyarbakir Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s.80-91

AYDIN, Suavi, “*19.Yüzyılda ve 20.Yüzyılın Başında Aşiret Ve Devlet*”, **Diyarbakir Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.159-174

BAYRAKTAR, Uğur Bahadır, “*İnsaniyete Alışmak, Tanzimat Döneminde Babialı’dan Diyarbakir’e Bir Bakış*”, **Diyarbakir Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, s131-138

- BİRECİKLİ, İhsan Burak, “*Birecik’te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Meselesi*”, **I.Uluslararası İslam Tarihi Ve Medeniyetinde Urfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016)**, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa 2016, c.II, s.152-173
- BOZAN, Oktay,” *Diyarbakir Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyancılar Uluslararası Sempozyumu (2014)**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2015, s.155-170
- ÇEVİK Adnan, “*Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ başkenti: Erzen*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.I, İstanbul 2009, s.241-256
- EREN, Hıdır, “*Dersim’in Sosyal Yaşamında Qol, Salesor, Cırm ve Kelepur Kavramları*”, **II. Uluslararası Zaza Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.612-623
- ERSAN, Mehmet, “*Selçuklular Devrinde Sason Ermenileri*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**,C.I, İstanbul 2009, s.355-364
- FALAY, Nihat – Feride Berna Uymaz, “*Siirt’in 19. Yüzyıl Sonlarındaki Sosyo – Ekonomik Yapısı*”, **Uluslararası Siirt Sempozyumu 19- 21 Eylül 2006**, Birleşik Matbaa, İzmir,2007, 152-160
- KARAKAYA, RECEP, “*1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyancılarının Temel Özellikleri Ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler*”, **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909), Türk Tarih Kurumu (23 Ocak 2014)**, TTK, Ankara 2015, s.105-120
- KÊVORKİAN, Raymond, “*Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi Osmanlı Döneminde Diyarbakir Vilayeti*”, (Çev. Nıvart Taşçı) **Diyarbakır Ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.53-60
- KILIÇ, Remzi, “*Osmanlı Devletinde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri*”, **19. Yüzyıl’da Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008)**, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, C.IV, s.61-80

- MEHDİYEV, Gaffar, “*Ermenice Kaynaklara Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni İsyanlarını Yönetenler Ve Onların Faaliyetleri*”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu (2014)**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, s.172-179
- ORAN, Baskın, “*1839’dan Sonra Anadolu, Devlet Müslümanlar, Gayrimüslimler*”, **Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.20-29
- SEVİM, Ali, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri*”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s.69-73
- SEYFELİ, Canan, “*Ermeni Kaynaklarına Göre Batman ve Çevresi*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.19-28
- SÖNMEZSOY, Selahaddin, “*Tarihte Kozluk*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 200, s.39-43
- TUTAR, Adem, “*XIX. Yüzyılın Sonlarında Batman Yöresinin Dini Yapısı*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.161-168
- ULUTÜRK, Muammer-Nihat ÇELİK, “*Sason Ermeni İsyanında Halil’e Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi*”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu (2014)**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2015, s.127-143
- VERHEIJ, Jelle, “*Diyarbakır ve 1895 Ermeni Krizi*”, **Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı (11-13 Kasım 2011)**, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013,s.237-245
- VURAL, Suat, “*İngiliz Konsolosu J.G Taylor’un Batman ve Yöresi Hakkındaki Gözlemleri*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**,C.II, İstanbul 2009, s.209-220
- YALÇINKAYA, M. Alâeddin, “*19.Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi*”, **Batman Valiliği I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)**, C.II, İstanbul 2009, s.199-207

YAŞAR, Mehmet Ali, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt”, **Uluslararası Siirt Sempozyumu (19-21 Eylül 2006)**, Birleşik Matbaa, İzmir 2007 s.161-179

YILDIZ, Mehmet Zeydin – Hüseyin Saraçoğlu, “XIX. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler”, **Uluslararası Siirt Sempozyumu 19-21 Eylül 2006**, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007, s.619-640

G) YABANCI KAYNAKLAR

MCCARTHY, Justin, “Europeans And The Sasun Rebellion”, **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) ,Türk Tarih Kurumu (23 Ocak 2014)**, TTK, Ankara 2015, s.1-18

SYKES, Mark, “ The Kurdish Tribes Of The Ottoman Empire”, **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol 38, (Jul-Dec,1908), s.451-486

TAYLOR, J.G, “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, **Journal of The Royal Geographical Society of London**,Vol.35, 1865, s.29-30

The New York Times, 15 Şubat, 1895

The New York Times, 17 Mayıs, 1903

H) SÖZLÜ TARİH KAYNAKLARI

Abdumecit ACAR, (92 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 15.08.2014)

Aydın BULUT, (43 yaşında), Sason Yakabağ doğumlu, (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

Emin YAŞAR (71 Yaş), Sason- Dağçatı Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi 20.06.2015)

Fahrettin YILDIZ, (50 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi 20.08.2015)

Ferman YAŞAR (Yaş 75), Sason Doğumlu, (Görüşme tarihi 19.04.2015)

Feyzullah ALTUN (61 Yaşında) Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

Halil BULUT, (52 Yaşında), Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

İzzet Çelik, (92 Yaşında), Sason Yakabağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi, 09.04.2016

İzzet YAŞAR (82 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme tarihi, 28.08.2015)

Kazım YAVUZ, (60 Yaş, Sason Derince Doğumlu, Görüşme Tarihi, 10.07.2015)

M. Ali TANRIKULU (56 Yaş), Sason-Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi:10.10.2015)

M. Şahin OMAÇ, (52 Yaş), Sason-Yücebağ Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 17.08.2015)

M. Şerif IŞIK, (70 Yaş), Sason Ergünü Köyü Doğumlu, ,(Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

Mehmet Şerif ÖZCAN (90 Yaş), Sason Dereköy Doğumlu, (Görüşme Tarihi 12.07.2015)

Necmeddin YAŞAR (62 Yaş), Sason Doğumlu,(Görüşme Tarihi 08.08.2015)

Naif BARIŞ, (73 Yaşında), Sason Çakırpınar doğumlu, (Görüşme Tarihi 02.09.2014).

Sabri ÇELİK, (78 Yaş), Dereköy Köyü Doğumlu, (Görüşme Tarihi: 10.07.2015)

Sadık UÇAR (78 Yaş), Sason Doğumlu, (Görüşme Tarihi, 28.08.2015);

Seyfeddin BASINÇ, (109 Yaş), Sason Ergünü Köyü Doğumlu,(Görüşme Tarihi: 26.09.2015)

Sıdık ALTUN, (41 Yaşında) Sason Yakabağ doğumlu(Görüşme Tarihi, 11.09.2014

Şirin Tekin, (72 yaşında), Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi 09.04.2016

Teyfur ALTUN, (100 Yaş), Sason Yakabağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi, 11.09.2014)

Zeki ÇELİK, (80 Yaş), Sason Yücebağ Doğumlu, (Görüşme Tarihi 14.05.2014)

İ) İNTERNET KAYNAKLARI

ÇELİK, Nihat , “*Bi Hive Ket (Ay Çarpması)*”, Sasun.org, <http://www.sasun.org/bi-hive-ket-ay-carpmasi-makale,22.html>,(10.10.2015)

ÇELİK, Nihat , “*Şeyh Bazide Mereto*”,**Sasun.org**, <http://www.sasun.org/seyh-bazide-mereto-makale,23.html>, (10.10.2015)

ÇİFTÇİ, Behçet, “*Sason İsminin Kökeni ve Tarihsel Değişimi*”, **sasun.org** <http://www.sasun.org/tarih-kosesi/sason-isminin-kokeni-ve-tarihsel-degisimi-h291.html> (10/05/2015)

ÇİFTÇİ, Behçet, “*1915 Öncesi Sasun Ermenileri*”, **sasun.org**, <http://www.sasun.org/tarih/1915-oncesi-sasun-ermenileri-h634.html> (10.07.2015)

ÇİFTÇİ, Behçet, “*Köy Hayatının Başlangıcı: Hallan Çemi*”, Mezopotamya.gen.tr, <http://www.mezopotamya.gen.tr/drok-tarih/koy-hayatinin-baslangici-hallan-cemi-h1680.html>,(26.03.2015)

KABAK, Besse, “*Sasuntsi Tavit Destanı*”, **Sasun.org**, <http://www.sasun.org/edebiyat-ve-efsaneler/sasuntsi-tavit-destani-h317.html> (06.09.2015)

KABAK, Besse, “*Sasun'da Yeni Yılımızın Adı Tar Kılukh'tu*”, **Sasun.Org**, <http://www.sasun.org/sasunda-yeni-yilimizin-adi-tar-kilukhtu-makale,48.html>, (20.09.2015)

SELVİ, Haluk, “*Hangi Antranik*”,**2023 Dergisi**, Sayı 12,2002 Ankara, (Erişim Tarihi:25.12.2015), <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>

“*Fellah*” ,etimolojiturkce.com, <http://www.etimolojiturkce.com/kelime/fellah>, (10/10/2015)

“*Zillan Yeniçağlar Köyü*”, <http://zilan72.blogcu.com/zilan-yenicaglar-koyu/6859862> (12/09/2015)

EKLER**EK-1. Talori Andok Bölgesi (Fotoğraf Behcet ÇİFTÇİ)****EK-1. Talori Andok Bölgesi (Fotoğraf Behcet ÇİFTÇİ)**

EK-3. Müslüman Kürt Aşiret lideri öldüren Antranik Ozanyan Halil'in madalyası ve olay günü kullandığı hançeri ile birlikte

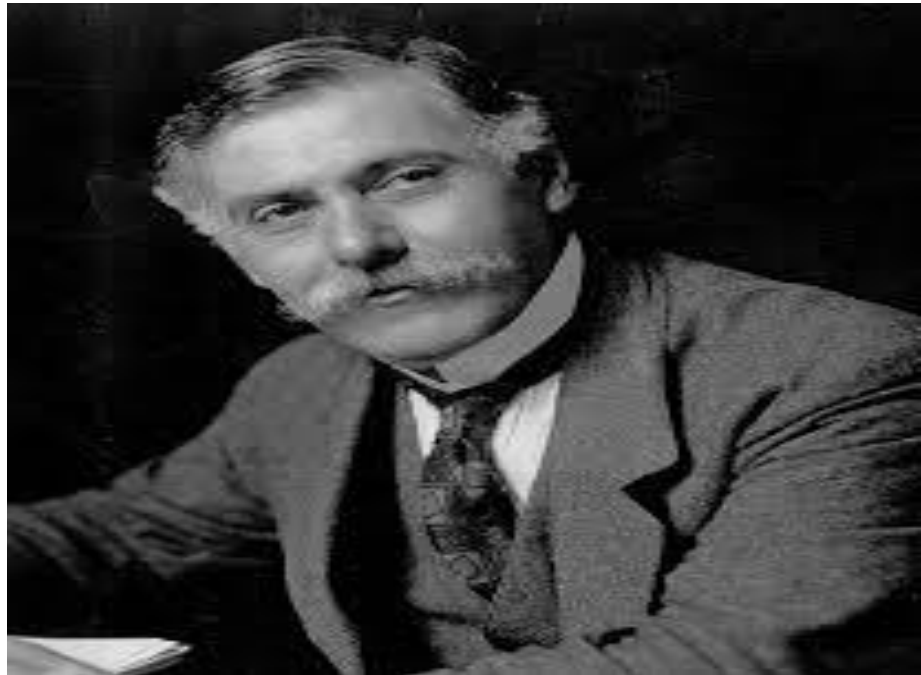
EK-4. Bitlis Ahlatlı Ermeni Taşnak Örgütü Fedaisi Serop Ağpür

EK-5. Hınçak Örgütü lideri Hamparsum Boyacıyan

EK-6. Hınçak Örgütü liderlerinden Mihran Damadyan

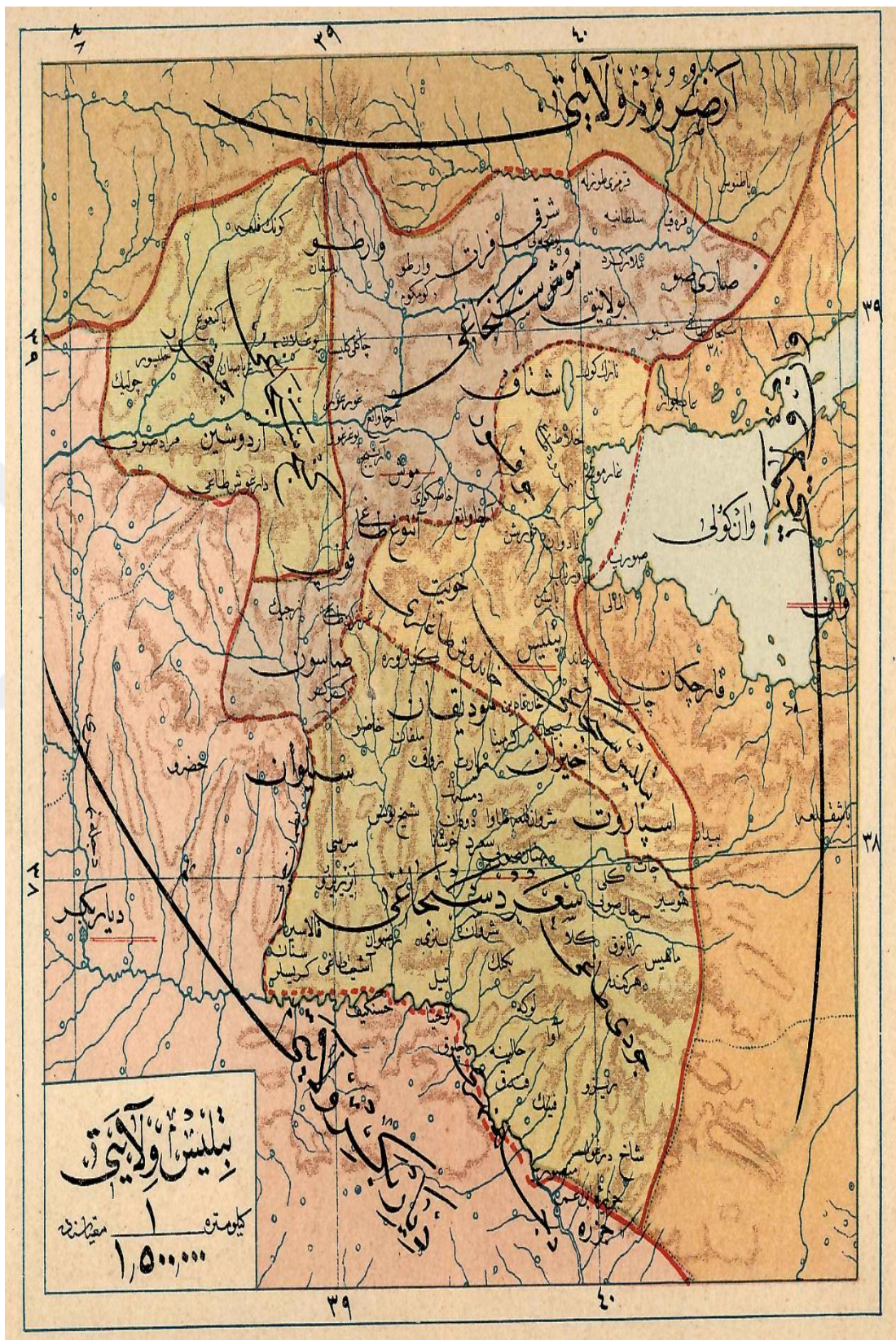
EK-7. Bitlis Vilayet Haritası. BOA.HRT.0532

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

HRT.0532

EK-8. Bitlis Vilayet Haritası. BOA.HRT-00874

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Nihat ÇELİK
Uyruğu : T.C
Doğum Yeri ve Tarihi : 10.05.1978
Telefon : 0 532 408 7854
e-mail : tarihci72@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Adı,	İlçe,	İl	Bitirme Yılı
Lise	: Sason Lisesi	Sason	Batman	1995
Üniversite	: Hacettepe Üniversitesi Tarih	Çankaya	Ankara	1996-2000
Yüksek Lisans:				
Doktora	:			

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görevi
2003-2004	SASON Aşağı Dereköy İ.Ö.O	Sınıf Öğretmeni
2004-2007	SASON Karşıyaka Kız Yıbo	Okul Müdürlüğü V.
2007-2008	SASON Aşağı Karameşe İ.Ö.O	Okul Müdürlüğü V.
2008-2009	SASON Sason Lisesi	Müdür Yardımcılığı
2009-2016	BATMAN Raman Anadolu Lisesi	Tarih Öğretmenliği

UZMANLIK ALANI: Sason Tarihi, Kültürel Varlıkları

YABANCI DİLLER: İngilizce

BELİRTMEK İSTEĞİNİZ DİĞER ÖZELLİKLER

YAYINLAR: 1- ÇELİK, Nihat, “Sason Şeyhane Gole Ziyareti”, **Batman Üniversitesi**

Bilim ve Kültür Sempozyumu, (18-20 Nisan 2012), Batman

2- ULUTÜRK, Muammer-Nihat ÇELİK, “Sason Ermeni İsyanında Halil’e
Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi”, **Teheirin 100. Yılında Osmanlı’nın**

Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu (2014), Dicle

Üniversitesi, Diyarbakır 2015, s.127-143